

Генріх Бель БІЛДА ВОРОНА

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка шоста

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КІЇВ — 1969

Heinrich Böll

DIE BOTSCHAFT
DER MANN MIT DEN MESSERN
WÄNDERER, KOMMST DU NACH SPA...
LOHENGRINS TOD
EINE KISTE FÜR KOP
DER TOD DER ELSA BASKOLEIT
AN DER ANGEL
DANIEL DER GERECHTE
ABENTEUER EINES BROTBUTELS
MEIN ONKEL FRED
DIE SCHWARZEN SCHAFE
DIE POSTKARTE
DER LACHER
DIE WAAGE DER BALEKS
DIE UNSTERBLICHE THEODORA
HIER IST TIBTEN
WIE IN SCHLECHTEN ROMANEN
DAS BROT DER FRÜHEN JAHRE
DOKTOR MURKES GESAMMELTES SCHWEIGEN

Ins Ukrainische übersetzt

Генріх Бель

БІЛА ВОРОНА

ТА
ІНШІ
НОВЕЛИ

Переклала з німецької
ЄВГЕНІЯ ГОРЕВА

ЗМІСТ

Вступне слово	
перекладача	5
МІСІЯ	18
ЛЮДИНА З НОЖАМИ	24
ПОДОРОЖНІЙ, КОЛИ ТИ ПРИЙДЕШ У СПА...	38
СМЕРТЬ ЛОЕНГРІНА	50
КОПІВ ПАКУНОК	63
СМЕРТЬ ЕЛЬЗИ БАСКОЛЯЙТ	75
НА ВІСТІ НОЖА	81
ДАНІЄЛЬ СПРАВЕДЛИВИЙ	92
ПРИГОДИ СОЛДАТСЬКОГО КЛУНКА	105
МІЙ ДЯДЬКО ФРЕД	116
БІЛА ВОРОНА	122
ЛІСТИВКА	133
ФАХ	142
ТЕРЕЗИ БАЛЕКІВ	146
БЕЗСМЕРТНА ТЕОДОРА	156
«СТАНЦІЯ ТІБТЕН!»	162
ЯК У ПОГАНЕЊКОМУ РОМАНІ	167
ХЛІБ РАННІХ РОКІВ	176
МОВЧАННЯ ДОКТОРА МУРКЕ	174

Художник Юрій ЧЕКАНЮК

І(Нім)
Б44

Київська книжкова фабрика № 1

7—3—4
125—69M

ОЧИМА ГУМАНІСТА

«Потяг, куди я намірявся сісти, був уже готовий у дорогу, він от-от мав рушити, всі подорожні були на місцях, семафор відкрито, і чоловік у червоному кашкеті підняв угому диска, лишилося тільки мені з приступки, де я вже стояв, увійти до вагона,— і саме тієї миті я скочив з потяга»,— так міркує про себе Вальтер Фендріх, головний герой оповідання «Хліб ранніх років». Для героїв Генріха Беля, талановитого сучасного письменника Західної Німеччини, така поведінка дуже типова: це могли б сказати і Раймунд Бах, і Фред Богнер, і вчитель Шрелла, і Ганс Шнір. Зрештою, ці герої мають між собою чимало спільногого. А це спільне йде від угадуваної в кожному з них авторської подоби і авторового дуже гуманного, дуже чуйного до найменшої несправедливості світовідчуття.

Через залізничну станцію Кельна, міста, де народився й живе Генріх Бель, ідуть поїзди в найрізноманітніших напрямках, але жоден з них напрямків його не задовольняє. За свої п'ятдесят років Г. Бель так само, як і його герой, випробував багато маршрутів, але на кожному його чекало розчарування. Бель переконаний, що на його батьківщині маршруту гуманізму ще не прокладено і ті, кому конче потрібен саме цей напрямок, даремно очікують на свій потяг...

Концепція світу в письменника далеко не оптимістична. І цього не можна ставити йому на карб. Є пессимізм як слабодухість, і є пессимізм як похідне від

цілком тверезого розуміння безрадісної картини навколошнього.

Генріх Бель народився 1917 року в Кельні в родині столяра. Мало не з дитинства майбутній письменник опинився в ситуації «білої ворони». То були часи випробуванняожної людини на імунітет проти ідеології фашизму. Письменник пригадус, що в гімназії тих, хто залишився осторонь «Спілки німецької молоді», були одиниці. І серед них — він.

Юнак рано відчув, що прищеплену йому класичною літературою віру в порядність людства заперечує практика щоденного фашистського свавілля. Виявляється, щоб орієнтуватись у житті (власне, пристосуватися до нього), не треба знати Лукреція й Фукідіда: світ почав існувати за іншими, нелюдськими законами.

Молодий Бель стає учнем букініста — одна з небагатьох посад, на яку він міг розраховувати. Втім, перебирати старі книжки йому довго не дали: 1939 року юнакові вкладають до рук рушницю. З нею Белеві довелося побувати в Польщі і Франції, в Криму і під Ясами. Там, на фронті, прийшло до нього змужніння, прийшло не так, як за звичайних умов: у віці, коли людина остаточно формується, Беля зробили солдатом, змусили доконувати те, проти чого найбільше поставала його душа. Тому змужніння прийшло до нього разом із ненавистю й болем, а може, навіть у їхньому образі.

По війні Бель, працюючи помічником столяра, водночас студіює німецьку філологію в Кельнському університеті. Тоді ж таки він повертається до перерваної війною літературної діяльності.

Саме в цей час група прогресивних західнонімецьких літераторів заходилася коло створення часопису «Руф» («Поклик»). Часопис проіснував недовго, але

згуртовані навколо цього письменники через рік започаткували відому «Групу 47». Того ж року в журналі «Карусель» було надруковане оповідання Беля «Місія». З початком 50-х років зв'язки письменника з «Групою 47» міцніють. Він бере активну участь у роботі літературного органу цієї групи — газеті «Літератур».

Оцінюючи кількома роками пізніше літературу того періоду, Бель писав, що то була література руїн. Її представництва брали так близько до сердця долю жертв учорашиної війни, що навіть ототожнювали себе з ними. Такою була проза В. Борхерта, письменника, перед яким Бель схилявся. Власне, багато в чому схожа до Борхертової була і Белева проза. Важила тут спільність життєвого досвіду, однакова реакція гуманістів на фапістські злочини.

Вже перші твори письменника (повість «Потяг прибув учасно», збірка оповідань «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...», роман «Де ти був, Адаме?») свідчили, що в літературі прийшов дуже обдарований прозаїк. Недарма через рік після виходу в світ першої збірки оповідань Бель одержує премію «Групи 47» за новелу «Біла ворона».

Молодий письменник не задовольняється тим, що має бачене: він його розтинає, переінакшує, монтує апокаліптичні жахи воєнного бездоріжжя. Часто його біль обертається на зненависть, і тоді на художні полотна авторападають ніби відблиски якихось фантасмагорій.

Генеральна тема Беля — це тема «маленької» людини, а власне, Людини з великої літери, яку вбगали в затісну коробку дозволеної тоталітарним режимом екзистенції. Герої Беля, опинившись у тій коробці, ставлять тисячі запитань «чому». І хоч ці питання «примусових пасажирів» далеко не риторичні, відповіді на

них не дають у жодному довідковому бюро. А потворні життєві обставини тільки підсилюють спалахи розпачу.

З початком 50-х років у Федеративній Республіці Німеччини розпочався так званий період «економічного чуда». Те, що раніше видавалося ситуацією ікс, нараз проясніло, і з недавнього туману показалися постаті, такі схожі на вчораших бресенів і фільскайтів,— «аристократи» типу Нетлінгера й Гезелера. Ще вчора вони, цитуючи вірші класиків, власноруч розстрілювали безневинних, а сьогодні або вдають із себе христолюбивих проповідників, або безсороно роблять бізнес на всьому, що дає зиск,— на релігії, на мистецтві, на дитячих іграшках, що так нагадують страхітливі «цяцьки» гітлерівської вояччини.

Але герой Беля не забувають нічого. Дим від дорогої сигарети, яку палить «аристократ» Нетлінгер, не може приховати від них вовчої пащі націста. Ці люди твердо стоять на одному: колишні фашисти ніколи не перестануть бути злочинцями. Герой роману «Дім без господаря» Альберт «стояв сам проти багатьох, які говорили, будімто націсти були не такі вже й погані».

Письменник дедалі частіше починає вдаватися до сарказму. Вже 1952 року він друкує сатиру «Не тільки до різдва», заносячи руку над головами тих, хто знову клопочеться відновленням всеімперського духу у всеімперському тілі. Голос письменника став мінитися, збагачуватися на інтонації. Як запобігти повторенню катастрофи? Чи збегнули люди, що гітлерівська кульмінація німецької трагедії готувалася довгими десятиліттями мовчазливих потурань злочинцям? Що німецький фашизм має глибоке історичне коріння, яке ще й досі пускає гадюче пагіння?

Упродовж останнього десятиріччя Бель береться до

розв'язання проблеми відповідальності кожного німця, навіть, як то мовиться, чесного, за скосні гітлеризмом злочини («Більярд о пів на десяту»).

Письменник глибоко замислюється над важкою долею молодого покоління, сформованого в повоєнних умовах Німеччини. Головний герой роману «Очима клоуна» Ганс Шнір стоїть в опозиції до цілого світу релігійного лицемірства, соціального визиску, етичних аномалій. І те, що добрий, як дитина, Ганс Шнір залишається сам-один, втрачає навіть найближчого друга, досить промовисте. Страшний той світ, де людська доброта і чесність в очах «порядних» міщенів і незле оплачуваних розпусніх проповідників видається щонайменше дивацтвом.

Бель стає нищівним критиком суспільства, в якому спаплюжено найсвятіші людські чесноти — добро, справедливість, красу. Вони втоптані в болото, а на томіст з'явилися нікчемні сурогати: нарости, що паразитують на вічнозеленому дереві освяченого віками гуманізму. Набули поширення такі чесноти, як службовий гуманізм, казенна доброта, чиновницька пристойність. «Найгірша звичка моого батальйонного командира — бути людяним у позаслужбовий час». Геть-чисто все, навіть лірику і світогляд, тепер видають як пайку. Втім, про «пайку світогляду» «батальйонні командири» піклуються особливо.

Система вгодовування людей такими «пайками» діє безвідмовно, коли йдеться про знищення людини в людині. Процес творення людей починається лише тоді, коли ти самовільно покидаєш ті частини,— такого висновку дійшов Бель.

Як бачимо, з кожним новим твором письменник стає все глибший і об'ємніший, точнішає його почуття гуманізму, а воднораз — усе посилюються конфлікти з похмурою дійсністю Західної Німеччини.

Про оповідання Беля можна було б сказати, що написані вони рукою романіста. Інакше кажучи, їхній сенс став особливо зрозумілій тоді, як ми кожпе з них сприймаємо на широкому тлі інших. І тільки знаючи загальне тло, можна цілком збагнути властиву письменниківі концепцію людини.

Герой Беля здебільшого посідає невисоке службове становище. І для нього питання життя ставиться в найгострішій формі: як би вижити. Перефразовуючи слова Беля про Борхерта, скажемо, що читачі цієї невеликої книги побачать, як часом важко, ба й неможливо залишатися в світі визиску самим собою, в світі, який нібито й збудовано спеціально для того, щоб знеосібнити кожну людську індивідуальність.

Герої Беля не мають у житті ніякої певності. Тому вони чимось нагадують випалу з термометрової рурки ртутну краплю. Майже кожен із них рухається не підвладними власній волі шляхами, рухається з примусу, не маючи втіхи з жодного мінливого стану. Скажімо, Вальтер Фендріх із оповідання «Хліб ранніх років» працював учнем у банку, був крамарчуком, столярчуком, електротехніком. Лагодячи пральні машини і ніби засягши якогось спокою, він, властиво, виконус те, до чого душа його лежить щонайменше. А хіба не такий самий герой оповідання «Біла ворона»? «Як здумаю, що я колись міг цілих три місяці вивчати фізіономіку, а потім дійшов до того, що протягом одного вечора намірявся стати художником або садівником, механіком або матросом, засипав, твердо переконаний, що народився вчителем, а про кидався непохитно певний, що праця митника — ось де мое правдиве покликання». Тут промовистий самий добір «природних покликань». Людина, цілком зневірена в цьому світі, починає відчувати вади світобудови як власний гріх. Недарма ж таки клоун Шнір ча-

сом відчуває себе недолюдком! Це вже закам'янілій розпач, розпач, що став звичним настроєм. Ці люди, вибиті з власної колії, давно вже втратили віру в те, що така колія існує. І вони упокорюються нещастю, як фатумові. «Станція Тібтен, ви прибули до Тібтена!» — монотонно проказує диктор на вокзалі, людина, що колись відвідувала п'ять факультетів і має два університетські дипломи.

Кожен із героїв Беля — це біла ворона, у кожного з них ніби розладнано біологічну систему реакцій на світ, принаймні самозахисний інстинкт у них майже атрофований.

Чи не єдине товариство, яке ці люди сприймають за нормальне,— товариство дитяче, світ маленьких людей, які ще не збагнули мудрості «упорядкованого» дорослими світу. Той же таки небіж дядька Отто («Біла ворона») знає одне: з дітьми йому завше добре, вони єдині уміють платити за щирість такою самою щирістю. «У мене на руках малі одразу стихають і, дивлячись мені в обличчя, починають усміхатися... хоча всі кажуть, що я справжнє опудало».

«В очах дітей, що стоять у дзеркалі позаду й кивають мені, я бачу мудрість»,—каже інший Белів герой. Тема дитинності, як останнього прихистку людської чистоти, переходить майже через усю творчість письменника.

Ця письменницька «камера-обскура» світобачення дозволяє помічати абсурдність багатьох життєвих ситуацій. В оповіданні «Копів пакунок» якась старенька бабуся, стоячи біля дитячої каруселі, розкладає на двох стільцях матраци з клеймом крамниці «Лувр», заяложену книжку «Залізницею від Гельзенкірхена до Ессена», англійський ілюстрований часопис за 1938 рік і бляшану коробочку з-під стрічки до друкарської машинки. Чи ж не дивний крам? А скільки гіркого

болю в такій самій абсурдній розмові Ласнова з жінкою про те, на що можна зужити щипчики до цукру, коли цукру немає! Якийсь нещасний хлопчак думав витягати ними з вузьких шпар недокурки.

Абсурдність долі речей — це абсурдність соціальних взаємин. Белеві герої відчувають її навіть тоді, коли життя ще існує для них як Велике Невідоме. Молоденького гімназиста забирають на фронт. Ще три місяці тому він писав на класній дошці відому епітафію трьомстам спартанцям, які, боронячись від навали персів, геройчно полягли під Фермопілами. Він ніяк не міг з тим написом упоратися, помістити його на чорній дошці. А тепер, з відірваними руками і без ноги, він попадає до рідної гімназії, що стала шпиталем. Хлопця приносять на ношах, які поступово стають марами. Зі знайомих рам дивляться на нього Цезар і Марк Аврелій, він бачить гостроносого Ніцше і восково-жовтий фриз Парфенона. Та добиває гімназиста недокінчена епітафія, виведена його невправною рукою. Ось зразок Белевої сатири, що розчиняється в слюзах.

Часом абсурдність цього «впорядкованого світу» викликає якісь віддалені асоціації з Кафкою. Справді, хіба ж це не кафківська ситуація: людину судять за те, що вона має веселе обличчя, а згодом — уже за те, що вона присмутніла. Речник справедливості, випадковий поліцай, нагадує в'язневі про «закон, за яким усі мають бути щасливі». І за протизаконний вираз обличчя людині дають десять років. Жертва, хоч і запізно, надалі вирішує бути безликою — адже це сдіно дозволена в умовах фашистського тоталітаризму форма існування.

Бель переконує читача, що така нівелляція людської особистості соціально дуже небезпечна, оскільки вона призводить до моральної деградації людини. Таке від-

чуває ранній предтеча Ганса Шніра — герой оповідання «На вістрі ножа». Так сприймаються страшні епізоди забайдужнення до чужого горя в оповіданні «Смерть Ельзи Басколяйт». І чи не є своєрідним продуктом духовного розпаду автор книжок «критико-філософсько-релігійно-історико-культурного змісту» Бур-Малотке, який бездушно маніпулює над тим, що — про людське око — видає за власну твердиню віри.

Є часи вречевлення людських бажань — часи розквіту особи. Є й інші часи, коли нереалізовані бажання починають отруювати людину, паралізують її. В цьому разі життя особистості зосереджується в своєрідній пам'яті про вимушенні заборони і самовтрати. Та найстрашніші ті часи, коли зникає й сама пам'ять про ці втрати. Тоді людина, звикши до мізерії, починає сприймати хвороби власного стану за норму. Так фашизм узаконює клінічне явище, зводячи його в ранг здорового стану. І те, що людська істота здатна витримувати такі злочинні операції,— чи не найбільша підвалаина соціального пессимізму Беля. Він-бо знає: руйнування душ — невідшкодовне. Люди, звикши до обчикриженого існування, сплачують за те, що вижили, завеликою ціною — втратою всіляких соціальних зв'язків і всіляких норм етики. Етична «пам'ять» людства знову стає для таких чистою дошкою.

І не випадково з окремих художніх полотен Беля на нас вів неминучістю суспільної катастрофи. В оповіданні «Через міст» поїзд перевозить людей над прірвою: тільки вузька двоколійка рейок, а від мостових ферм не лишилося й сліду. «В тиші, що враз настала, почувся гидкий, лункий, як по порожньому горшкові, перестук... Ми замовкли, визирнули у вікно й нічого не побачили... Праворуч і ліворуч від нас зяяла страхітлива порожнеча». Людство над проваллям —

ось гіркі висновки, на які відчайдушно зважується Генріх Бель. Саме це й призводить Вальтера Фендріха до усвідомлення своєї самотності в світі людиноненависництва. Здибаючись із людьми свого оточення, він свідомо «струшує з себе їхній чар», ніби звільняючи своє перше враження від «витонченого духу їхніх парфумів»: «Здираю з них усю ту пихату гідність, що так дешево коштує, і буджу вовка, що живе в мені й досі».

Перед лицем цього жорстокого світу «маленькі» люди Беля ніби набувають індивідуальної аморфності, вони роздвоюються межи гордим летом над вершинами світового духа й сумною буденністю. Відтак кожен ніби існує в двох стражденних особах: одна животіс, заробляючи собі на хліб щоденний найменш огидним способом, а друга — то вже голий, зболений дух, ніби вирваний із мученицької плоті. Тільки роздвоєна людина може вистояти над нестерпно вузьким коридором дозволеного життєвого простору, рятуючись завдяки «очуженому» відчуттю власного болю. Коли одна існує в задушливо-сірій атмосфері навколошнього життя, то друга утікає в мрійництво. Так діти начальника станції, маючи за взірець барвистий малюнок, розфарбовують порожністі розмалюйки. Але вони мають лише чорний олівець: «...не знайшлося в світі барв, самий лише чорний олівець,— усе таке сіре, брудне...» Навіть більше, Белеві герої починають сприймати чорне за природний колір існування і навіть цінувати його, оскільки це вже іманентний колір реальної дійсності. Один із цих героїв так і каже: «Негативи — ось що я передовсім хотів бачити». Ненавидячи підлого святенника Віквебера, Фендріх якось роздумус: «Ту мить на місці моєї зненависті зробилася порожнеча — невагоме ніщо, яке не давало мені потонути, мов плавальний міхур рибині, але так три-

вало лиш коротеньку мить, а далі я відчув, що порожнеча сповнилася чимось важким, як оліво,— смертельною байдужістю». Власне двоіснування Фендріх усвідомлює навіть сам. Йому здається, ніби, окрім нього, в його ж таки тілі існує ще й хтось другий.

Світ сучасної Белеві західнонімецької дійсності не світлішас. Його темрява гусне, як проллята смола. В цьому світі добре уживаються тільки ті, що виходять смерком на свій промисел,— нетлінгери, вакано та подібні до них.

Добре «маленькі» люди Беля сприймають цих власників великих банкових рахунків і порожніх душ за особистих ворогів. Лютою зневістию ненавидить Вальтер Фендріх респектабельну пані Йос, ненавидить власника майстерні, де лагодять пральні машини, а його зманіженій доньці відверто кидає: «Перечитай іще раз платіжні рахунки, які ти сама складала, перечитай там ще раз усі прізвища — голосно й ревно, як читають молитви,— вимов іще раз кожне прізвище і за кожним прізвищем скажи: «Прости мені!», а тоді всіх полічи й перемнож на тисячу хлібин, а те, що вийде,— знов на тисячу, і тоді ти довідаєшся, скільки прокльонів лежать на банковому рахунку твого батька». Хліб ранніх років забрали у бідарів визискувачі, а з ним відбрали віру в справедливість цього світу. Алоїс Фруклар, що загинув під час марних спроб вибратися із злиднів, і мертвий мас вираз страждальця: «...вуста йому були, як завше, гірко скривлені — вуста голодного, що спроневірився у людській справедливості».

Герої Беля не вірять і в «економічне чудо», про яке так багато провадили в Західній Німеччині. Цімпрен, цей символ нестійкості досягнутих економічних успіхів, не став місцем, де безробітні можуть міняти на хліб свої безрадісні дні. Нафтовий фонтан зникає,

і замість учоращеного ажіотажу в Цімпрені запановує безпросвітня безнадія. Компанія «SUB TERRA SPES» шукає інших теплих для себе місць, а ошуканих міфом про економічний бум людей полишає напризволяще. Тільки божевільний Госвін дошкауляє їм своїм таким же божевільним піфійством: «А бачите, бачите тепер!» Як і всюди в Беля, в цій сцені є чимало символічного: світ, що оточує письменника, такий неабагненний, алогічний і протиприродний, що зрозуміти його закони нікому, крім божевільних, і не дано. Зрештою, і самі символи Бель уподобав тільки тому, що вони допомагають йому ще виразніше показати абсурдність встановленого в країні «ладу»: часто ці символи не дешифруються — це символи алотгіamu.

Читаючи твори письменника, відчуваєш, що Бель-критик — це критик мимоволі: за його гнівом, його сарказмом ховається стражданне обличчя доброї і ніжної людини, що борсається у вирі фашизованого суспільства і відчайдушно боронить права загнаної добродоти і недозволеної справедливості.

Очі Беля — це очі чесного гуманіста.

Євгенія ГОРЕВА

НОВЕЛИ

MICIA

Чи ви знаєте ті закутні, де марно себе питасши, нащо залізничне управління побудувало в цьому місці станцію, де безмежжя, здається, задубіло над жменькою злиденних будинків і запепалою фабрикою, де з усіх боків стеляться поля, закляті на довічний неврожай, де почуваєш з одного погляду, яка тут панує безпросвітність, бо нізвідкіль не мріє деревце чи хоч би церква? Чоловік у червоному кашкеті, що всилу діждався того потяга, який оце щойно вирядив, знову пірнає під велику вивіску з гучною назвою, і ти враз починаєш розуміти, що йому платиться, власне, за те, що він з пудьги мусить дванадцять годин на день спати. І знову погляд біжить далі, аж до сірої завіси небосхилу над безлюдним ланом, що його ніхто не обробляє.

Однаке на цій станції зліз не сам тільки я; з сусіднього купе вийшла пристаркувата жінка з великим

рудим пакунком, та коли я виткнувся з тісного, нечистого вокзалу, вона мов у землю запалася, і я хвилину безпорадно стояв на одному місці, не знаючи, в кого мені питати дороги. Не вірилося, що в тих цегляних будинках з мертвими вікнами й застиглими жовтаво-зеленими фіранками хтось міг жити,— навпроти дороги, власне, не схожої на дорогу, тягся чорний мур, що, здавалось, от-от мав завалитися. Мені не стало духу постукати в двері якого з тих неживих будинків, і я подався вздовж непривітного муру. Потому завернув за ріг і коло зашмарованої вивіски з ледве помітним написом «Пивниця» вгледів блакитну табличку з іншим написом — виразними білими літерами: «Головна вулиця». Знову низочка будинків з облупленим тиньком, що творили скісну лінію, а навпроти — понурий, довгий і глухий мур фабрики, ніби брама в царство безнадії. Проваджений самим лише чуттям, я повернув ліворуч, але місцина раптом урвалася: метрів за десять знову виріс мур, а далі пішло рівне сіро-чорне поле з ледве примітними зеленими цятками, яке десь там, удалині, вдавалося в сіру смугу неба. І мені враз зробилося так моторошно, неначе я зайшов на край світу і стою перед якоюсь прірвою без кінця-краю, приречений опинитися там, поза цією лиховісно-звабливою німою брамою цілковитого відчаю.

Ліворуч стояв низенький, мов придавлений до землі будинок, із тих, що їх робітники будують собі вечорами по роботі; непевною хodoю, майже заточуючись, я рушив туди. Увійшовши в нужденну й разом зворушливу хвіртку, що ховалася в голому кущику шипшини, я поглянув на номер будинку й зрозумів, що втрапив туди, куди мені треба.

Зеленасті віконниці, фарба на яких давно злиняла, були щільно причинені, немов заліплені; дах, такий

низенький, що я рукою міг дістати ринви, ряснів іржавими латками. Стояла невимовна тиша — був саме час, коли присмерк ніби на хвилину завмирає перед тим, як нестримною сірою масою рине через вінця далечіні. Якусь мить я стояв під дверима, наче скам'янілій, і думав, що краще б мені було вмерти... тоді, аніж тепер опинитися тут і мусити ввійти в цей будинок.

І ось коли я зважився піднести руку, щоб постукати, за дверима заворкотав жіночий сміх, той загадковий сміх, що його годі зрозуміти, але що нам від нього часом ніби розвидняється на серці, а інший раз лягає на душу камінь. В усікому разі, так сміється жінка, коли вона не сама, і мені опустились руки, усього мене враз заполонило палке, нестримне бажання кинутися звідси геть, у сірий океан густого присмерку, що тепер уже пойняв усе далеке поле і так манив, так тяг до себе... I тоді я, зібравшись на силі, міцно постукав у двері.

Спочатку за дверима запала тиша, далі почулося шепотіння й хода, приглушене човгання капців, нарешті двері відчинилися і на порозі стала білява рум'яна жінка,— коли я її побачив, мені враз спало на думку оте незбагненне світло, що освітлює найглибші куточки в тьмяних картинах Рембрандта. Вона ясніла перед мене золотово-рожевою світляною плямою у морі сірості й чорноти. Угледівши мене, вона тихо зойкнула, сахнулась назад і тремтячими руками вхопилася за двері, та коли я скинув свою солдатську шапку і хріпко промовив: «Добревечір!», спазма переляку злетіла з її дивно невиразного обличчя, жінка силувано всміхнулася й озвалась: «Еге». Десь за її спиною виросла дебела чоловіча постать, прикрита сутінками маленьких сіней.

— Мені до пані Брінк,— тихо сказав я.

— Еге,— знову промовив безбарвний голос, і жінка первовим рухом одчинила двері. Чоловіча постать сковалася в темряві. Я ввійшов у тісну хату, вщерть набиту зліденими меблями, що в ній, здавалося, навіки запанував дух поганої страви й дуже добрих сигарет. Біла жінчина рука майнула до вимикача, і тепер, коли на неї впало світло, вона видалась мені такою блідою, як мрець, лишень ясне рудувате волосся було живої, теплої барви. Руками, що все тремтіли, вона судомно притримувала на важких грудях темно-червону одіжину, хоч одежина та була щільно застебнута,— немов боялася, що я її заріжу. В її водяних блакитних очах світився такий страх, ніби вона стояла перед суддями, певна смертельного вироку. Навіть дешеві репродукції на стінах, солодкі малюночки, були наче повіщені арештанти.

— Не бійтесь,— сказав я глухо і ту ж хвилину зрозумів, що це був найгірший початок з усіх можливих, але перше ніж здобувся на дальнє слово, вона вимовила з чудним спокоєм:

— Я знаю все... його вже немає... немає.

Я спромігся лишень кивнути головою. Потому сягнув до кишені, щоб віддати їй останнє його майно, але ту мить із сіней почулося брутальне:

— Гіто!

Вона розpacчливо глянула на мене, потім рвучко відчинила двері й гукнула хрипким голосом:

— Стривай хвилиночку... о, щоб тобі...— і хриснула дверима; я спробував уявити, як той чоловік полохливо причайвся десь за грубою. Очі жінчині дивилися вперто, сливе переможно. Я поволі виклав каблучку, годинника й солдатську книжку з потертю фотокарткою на зелену оксамитову скатертину. І враз жінка скліпнула, страшно, мов тварина. Обличчя її перекривилося, розплівлося, стало зовсім безформне, і чис-

ті дрібні сльози закапали на коротенькі пухкі пальці. Вона осіла на канапу, правою рукою сперлася на стіл, а лівою перебирала той убогий скарб. Здавалося, спомини пробили її тисячею списів. І я сказав собі: війна не скінчилася, вона не скінчиться доти, поки кривавитиметься ще десь хоч одна рана, що вона завдала.

Я відкинув геть, як непотрібну ваготу, свою погорду, страх, одчай і поклав руку на її тримтяче, безвільне плече. І коли вона повернула до мене здивований вид, я вперше постеріг у її рисах подібність до того ніжного, гарного дівчата з фотокартки, що її, либонь, сотні разів показувано мені... тоді...

— Де це сталося... ох, та сідайте-бо... на Сході?

Я бачив, що вона ось-ось знову зайдеться сльозами.

— Ні... на Заході, в полоні... нас було понад сто тисяч.

— Коли? — Її очі дивилися напружено й пильно, з моторошною цікавістю, і все обличчя зосередилося, помолоділо — немов од моїх слів залежало саме її життя.

— У липні сорок п'ятого,— сказав я тихо.

Вона з хвилину ніби щось обмірковувала, а потім усміхнулася — ясно й невинно — і я вгадав, чого вона усміхнулася.

Але враз я відчув себе так, немов будинок ось-ось має впасти мені на голову. Я підвісся. Вона, не мовивши й слова, одчинила двері й хотіла пропустити мене вперед, але я зумисне тримався позаду, даючи її пройти; вона простягла мені маленьку пухку руку й промовила, схлипуючи без сліз:

— Я знала це, знала ще тоді, коли... уже тому хутко три роки... коли виряджала його на станцію.— І ледь чутно додала: — Не погорджуйте мною.

Слови ті мене вжахнули,— господи, невже ж таки я схожий на суддю? І перше ніж вона встигла від-

смикнути свою маленьку, м'яку руку, я поцілував її — вперше на своєму віку поцілував руку жінці.

Надворі споночіло, і я, скований страхом, з хвилину ще чогось чекав під замкненими дверима. І враз почув, як вона заридала за стіною, голосно й нестримно, припавши до дверей, відділена од мене тільки товщею дощок, і ту мить мені захотілося, щоб будинок справді завалився й поховав її під своїми уламками.

Потім я почвалав на станцію, помалу, сливе помацьки, дуже обачно, бо мені все здавалося, що я маю за пастися в якусь безодню. У мертвих будинках тепер ясніли вогняні цятки, і вся місцина мов безмірно розтяглася в далину. Навіть за чорним муром я побачив невеличкі лампочки, в їхньому світлі подвір'я здавалися безкраїми. Морок зробився щільний і важкий, заснований туманом, непрозорий.

У холодній манюсінській станції стояла, oprіч мене, ще якась пристаркувата пара, мерзлякувато щулячись у кутку. Я ждав довго, сховавши в кишені руки й насунувши на вуха шапку, бо надвору тягло холодом і ніч спускалася дедалі нижче, ніби якась велетенська гиря.

— Аби лиш було трохи більше хліба й дрібка тютюну,— мимрив чоловік позад мене. А я раз у раз виглядав надвір, туди, де в бліdomу світлі ліхтарів блищали, все біжче збігаючись удалині, рейки.

Зненацька двері рвучко відчинилися, і чоловік у червонім кашкеті, що в нього на обличчі була написана ревна віddаність своїй службі, гукнув так голосно, немов у величезному вокзалі:

— Пасажирський на Кельн запізнюються на дев'яносто п'ять хвилин!

Мені здалось, що я на цілий вік попався у полон

ЛЮДИНА З НОЖАМИ

Юп звільна розгойдував ножа в руці, тримаючи його перед собою за кінчик леза; то був довгий, наточений ніж до хліба, і бачилось, що він дуже гострий. Нараз Юп рвучко метнув його в повітря: звившись веретеном, ніж пошумів угору,— ясне лезо золотою рибкою скинулося в останньому промені вечорового сонця,— і, вдарившись об стелю, полетів униз, просто на голову Юпові. Той миттю наклав на голову дерев'яний накоренок, ніж, сухо луснувши, увігнався в деревину й загойдався там. Юп зняв з голови накоренка, витяг ножа і з серцем швиргонув його в двері; ніж, ліниво поколивавшись там, поволі випав і ліг долі.

— Хай їому чорт! — мовив Юп.— Я розважив напевне: людям, що oddали гроші за квитки, найбільше до вподоби дивитися такі номери, де ти важиш своїм життям чи прихайні здоров'ям, як колись у римсько-

му цирку. Ім треба бодай знати, що тут може пролитися кров, розумієш?

Він підняв ножа і одним помахом пустив у горішню лутку вікна з такою силою, що всі шибки забриніли, ніби мали розірвати крихку, висхлу замазку й брязнути з рам. Той порух, упевнений і владний, нагадав мені невеселі дні нашої недалекої минувшини, коли Юпів складаний ножик гуляв то вгору, то вниз попід склепінням бліндажів.

— Я ладен упень розбитись,— казав він далі,— аби справити приємність вельмишановному панству в залі. Я б вуха собі поодрізав, та боюсь, що не знайдеться такого, хто приставить мені їх на місце. Ходи лишень сюди.

Він шарпнув двері, пропустив мене вперед, і ми вийшли на сходовий помісток; клапті шпалери позоставилися на стінах тільки там, де їх колись надто міцно поліпили, аби тепер можна було оддерти на підпал до грубки. Далі ми поминули занедбану ванну, і перед нами постала так ніби веранда, де бетонована підлога покололася й поросла мохом. Юп повів рукою догори.

— Що вище кидаєш ножа, то, звісно, більше тішаться глядачі. Та треба, щоб угорі була якась перепона, щоб ця штука могла вдаритися об неї й перестала вертітись, тоді вона без усяких вихилясів полетить простісінько на мою недотепну голову, ось глянь.

Він показав угору, де вищирілися залізні штаби розваленого балкона.

— Отут я муштрувався. З добрий рік. Дивись.

Він знову підкинув ножа догори; ніж полетів навдиновижу рівно й плавко, здавалося, він здіймався сам собою, легко, наче птах,— і враз, ударившись об залізну штабу, неймовірно швидко понісся донизу і рвучко загнався в накоренок. Самий-но поштовх такої сили, здавалось, було не просто витримати. Проте Юп і оком

не моргнув. Ніж увійшов у дерево на кілька сантиметрів.

— Та це ж чудово, хлопче! — скрикнув я.— Просто з біса добре! Тут уже всяк мусить визнати: це таки номер!

Юп незворушно витяг ножа з деревини і, стиснувши в кулаці, різонув повітря.

— Та його й визнають: мені дають дванадцять марок за вечір, аби я між двома значнішими номерами трохи попідкидався ножем. Але мій номер занадто простий: людина, ніж, накоренок, розумієш? От якби до цього та напівголу кралю, щоб я міг жбурляти ножем просто її під носом — оце б мого глядача розворушило. Та де ти її візьмеш, таку кралю?

Він рушив іти, і ми знову вернулися до його житла. Він помаленьку поклав ножа на стіл, поставив поруч накоренка й потер руки. Потім ми примостилися на ящику біля грубки і якийсь час сиділи мовчки. Видобувши з кишени кусень хліба, я спітав:

— Може, попоїси зі мною?

— Залюбки, тільки давай я запарю каву. А тоді під демо, ти подивишся мій виступ.

Він підклав у грубку дров і поставив на вогонь бляшанку.

— Просто хоч гинь,— знову озвався Юп.— Може, в мене дуже вже поважний вигляд, досі ще скидаюсь на фельдфебеля.

— Дурниці, з тебе ніколи не було правдивого фельдфебеля. Чи ти усміхаєшся, коли вони плещуть?

— Ну звісно. І вклоняюсь.

— Я б не потрапив. Я не годен усміхатись на цвінтари.

— Оце ж бо й зле, бо саме на цвінтарі треба всміхатися.

— Не розумію.

— Вони ж бо не мерці. Вони живі, ти тямиш?

— Еге, вже тямлю, тільки тому не вірю.

— Бо ти й досі ще трішечки обер-лейтенант. Ну та це з часом минеться. О господи, я радію, коли можу справити цим людям якусь потіху. Вони просто подубіли, і я трохи розбуркую їх, і беру за те платню. Може хто з них, бодай один з усіх, не забуде за мене, поки дійде додому. «А той бісів син з ножем, враг його матері, нічого не боїться,— може, скаже він собі,— а я, сто чортів, усього боюсь!» Бо вони справді завше всього бояться. Вони тягнуть той страх за собою, мов важенну тінь, і мене тішить, коли вони на хвилину забудуться за нього і крихту одійдуть душою. Чи ж заради цього не варт усміхнутись?

Я мовчки дивився, як закипас вода. Юп запарив каю в рудій бляшанці, і ми навпереміну стали съорбати з неї окріп, заїдаючи моїм хлібом. Надворі помалу сутеніло, і Юпів покій ніби наливався м'яким сіруватим молоком.

— А що, власне, робиш ти? — спитав мене Юп.

— Нічого... перебиваюся днем.

— Важкенький хліб.

— Еге... за шмат хліба доводиться часом позносити докупи й побити на дріб'язок сто каменюк. Роблю, що де трапиться.

— Так... Хочеш подивитися ще один мій номер?

Я кивнув головою; він підвівся, ввімкнув світло і, підійшовши до стіни, одесунув набік клапоть тканини, що правив за килимок. На червоплястому полі виразно виступали обриси чоловічої постаті, аbiaк накидані на стіні вуглиною; зверху на голові намальовано якусь химерну гулю, що, видно, мала означати капелюх. Доглянувшись пильніше, я побачив, що постать накреслено на дотепно замаскованих дверях.

Я зацікавлено стежив, як Юп нахилився під своє

нужденне ліжко, витяг звідтіля гарненьку брунатну валізку й поставив на столі. Перше ніж одімкнути її, він повернувся до мене й поклав переді мною чотири недокурки.

— Скрутити-но з них дві тоненькі,— сказав він.

Я пересів так, щоб добре його бачити і заразом бути близче до грубки, до її лагідного тепла. Поки я злегесенька розкручував недокурки на папірець, у якому був замотаний хліб, Юп клацнув замками валізи й витяг якусь химерну торбинку: в таких крамних торбинах з багатьма кишеньками наші матері колись держали срібні ложки та виделки з своєго віна. Юп миттю розв'язав шнурка, що перехоплював звинену руркою торбинку, і простелив її на столі; я побачив дванадцять ножів із дерев'яними колодочками,— за тих часів, коли наші матері ще плавали у вальсі, такі ножі звано «мисливським наладдям».

Я поділив видобутий з недокурків тютюн на дві пайки і скрутів цигарки.

— Ну ось,— промовив я.

— Ну ось,— і собі сказав Юп.— Спасибі.

Потім він показав на торбинку:

— Це все, що зосталося мені по рідних. Решта згоріла, погинула під руїнами, а те порозтягали. Коли я голий і босий повернувся з полону, я не мав ніде нічого, аж одного дня якась добра старенька жінка, материна приятелька, віднайшла мене по довгих розшуках і віддала оце добро. Я довідався, що мати кілька днів перед наглою смертю від бомби доручила на схов приятельці валізку, тож вона й лишилась ціла. Чудно, правда? Та, зрештою, так воно здебільшого й буває, що люди, пойняті страхом смерті, кидаються рятувати якийсь дріб'язок, забуваючи про найконачніше. Отак мені дісталась ця валізка з усім, що

в ній було; а там була оця бляшанка, дюжина виделок та ложок і тринадцять ножів. Ложки й виделки я продав і на ті гроші рік жив. Уесь той час я муштрувався з ножами. Ось дивись.

Я закурив і дав прикурити Юпові. Приліпивши сигарету на спідній губі, він прив'язав торбинку з ножами до горішнього гудзика своєї куртки біля плеча й розпустив її уздовж руки — так, ніби начепив на руку якусь химерну вояцьку оздобу. Нараз він неймовірно швидко став хапати з торбинки ножі, і, перше ніж мій мозок устиг зафіксувати його рухи, дванадцять ножів повпивалися в чорну примару на дверях, схожу на ті, що під кінець війни настирливо лізли у вічі з кожного плаката, мов темні провісники близького краху. Два ножі стриміли в капелюсі, по два — над кожним плечем і ще по два — уздовж опущених рук.

— Чудово! — скрикнув я.— Чудово! Але такий номер конче треба якось відтінити.

— Бракує тут лишень живого, а не мальованого чоловіка, а ще краще жінки. Ет!..

Він повитягав ножі з дверей і дбайливо повкладав їх знову в торбинку.

— Де ти кого знайдеш? Жінки надто полохливі, а чоловіки дуже дорого хочуть. Воно таки правда, номер небезпечний.

Він знову закидав ножами чорну постать, тільки цього разу розділив її ними на дві геніально рівні половини.

Тринадцятий великий ніж смертельною стрілою вп'явся в тому місці, де в мальованого чоловіка мислилося серце.

Юп востаннє затягся з тоненької самокрутки й викинув мізерного недокурка за грубу.

— Ходімо,— сказав він,— здається, вже час.

Він вистромив голову у вікно, пробубонів щось про «каторжний дощ» і обернувся до мене:

— Скоро восьма, о пів на дев'яту мій вихід.

Поки він укладав до шкіряної валізки ножі, я визирнув у вікно. Дощ жебонів між розбитими віллами,— здавалося, немов то стиха квилять самі вілли; з-пода темної запони хитких тополь чувся скрегіт трамваю, але я ніде не бачив годинника.

— Як ти знаєш, котра година?

— Почуваю. Це теж муштра.

Я поглянув на нього, нічого не тямлячи. Він допоміг спершу вдягнути пальто мені, потім сам одяг свою куртку. Плече в мене однялося, і я не годен як слід рушити рукою, лише стільки, що можу бити каміння. Ми понатягали на голови капелюхи й ступили в темний передпокій; я зрадів, почувши за стіною гомін голосів, сміх і якесь невиразне мурмотіння.

— Бачиш,— почав Юп, коли ми рушили сходами наниз,— я силкоуюся збагнути невідомі закони космосу. Ось поглянь.

Він поставив валізку на східці й широко розкинув руки — так на деяких античних малюнках зображені Ікара перед злетом у небо. На його незворушному обличчі проступив якийсь чудний натхненно-холодний вираз, щось чи то шалене, чи то байдуже, щось чаклунське, від чого мене пойняло страхом.

— І ось,— тихо сказав Юп,— я просто ніби вростаю в атмосферу, чую, як руки мені робляться чимраз довші, аж поки сягнуть у незмірений простір, де панують інакші закони; я роздираю невидну заслону — і ось мої руки входять у течію незнаних, чарівної сили струмів, що пульсують там, за нею, у височині; мої руки вбирають їх, просто вбирають — і я вже вириваю в космосу його закони, вириваю трохи гвалтом, а трохи жартома і забираю їх собі!

Руки йому рвучко стислися в кулаки і щільно прилягли до тіла.

— Ходімо,— сказав він. І лице йому знову зробилось незворушне.

Я пішов за ним, геть приголомшений.

Надворі сіявся дрібний, невгавучий, холодний дощ. Ми позводили коміри і мерзлякувато повтягали голови в плечі. Вечоровий туман, уже підсинений темною барвою близької ночі, розливався вулицями. Де-не-де в підвалах розбитих вілл з-попід чорного громаддя навислих руїн забlimали кволі вогники. Вулиця не-примітно зійшла на багнистий шляшок, обабіч якого манячіли в погусклому присмерку понурі дерев'яні хижі, оточені злиденними городчиками; здавалося, то пливли кудись по мілкій воді розбишацькі джонки. Далі ми перейшли трамвайну колію й пірнули в тісний рукав передмістя, де серед битої цегли та сміття буваніло кілька чорних будинків,— і враз вийшли на гомінку вулицю; людський плав поніс нас уперед, аж поки ми не завернули в провулок, де ясно горіла в темряві вивіска вар'єте «Сім млинів», різко відбиваючись у дзеркалі мокрого асфальту.

Біля під'їзду було порожньо. Вистава давно почалася. З-поза витертих червоних портьєр добувався гомін людських голосів.

Юп, осміхнувшись, показав на одну фотокартку у вітрині, де він у ковбойському вбранині стояв між двох солодко усміхнених танцівниць з переснованими блискучою сухозліткою грудьми.

«Людина з ножами» — стояло під фотокарткою.

— Ходімо,— сказав Юп удруге, і не встиг я схаменутись, як він потяг мене за собою у якісь тісні двері, що їх важко було одразу розгледіти. Ми пішли нагору вузькими, покрученими, погано освітленими сходами. Дух поту й гриму виказував, що десь близько була

сцена. Юп ішов перший — і враз на якомусь закруті сходів він зупинився, поставив валізку і, вхопивши мене за плечі, спітався:

— Чи стане в тебе мужності?

Я так давно чекав на це питання, що тепер, раптово почувши його, злякався. Мабуть, у мене був не вельми геройчний вигляд, коли я сказав:

— Мужності розпачу.

— Оце саме й є правдива мужність,— підхопив він і засміявся здушеним сміхом.— Ну, то як?

Я мовчав. Зненацька десь згори на нас ударила така дужа хвиля міцного реготу, що я несамохіть здригнувся, наче з холоду.

— Я боюсь,— промовив я тихо.

— І я. Ти не віриш у мене?

— Чому ж?.. Тільки... Ну та що там... Гайда...— сказав я хрипко і, підштовхнувши його вперед, докінчив: — Мені однаково.

Ми вступили в темний коридор, обставлений з обох боків благенькими фанерними будками; з них час од часу вигулькували якісь строкато вбрани постаті; крізь щілину в убогих лаштунках я вглядів на кону клоуна, що саме розтяг свого велетенського мальованого рота; до нас знову докотився дикий регіт публіки, але ту ж мить Юп упхнув мене в якісь двері й причинив їх за собою. Я розглянувся довкола. Будка була дуже тісна й майже геть гола. На одній стіні висіло дзеркало, на другій самотньо повисли Юпові ковбойські шати та на кривому стільці лежала стара колода карт. Юп первово заметушився: він скинув з мене вимокле пальто, смикнув із стіни ковбойську одіж, а на те місце по-вісив мое пальто й свою куртку. Вгорі поза стіною безверхої кабіни я побачив на червоній дорійській колоні електричного годинника, що показував двадцять п'ять хвилин по восьмій.

— П'ять хвилин,— промимрив Юп, одягаючи ковбойське вбрання.— Може, варто перше спробувати?

Тії ж хвилини хтось застукав у двері будки й гукнув:

— Приготуватися!

Юп застебнувся й наклав на голову крислатого капелюха. Я промовив, силувано сміючись:

— Ти, певне, хочеш засудженого на смерть спершу скарати задля спроби?

Юп ухопив валізку й потяг мене з будки. Недалечко сцени стояв якийсь чоловік і дивився на останні вихиляси клоуна. Юп щось зашепотів йому на вухо, чого я не розчув; на обличчі в чоловіка проступив переляк, він глянув на мене, на Юпа і жваво захитав головою. І знову Юп зашепотів йому на вухо.

Мені було байдуже про все. Нехай мене хоч зараз настромлять на ніж. Плече мені не служить, я живу день зліденною самокруткою, а завтра мушу за шмат хліба потовтки на дріб'язок сімдесят п'ять каменюк. Завтра?..

Здавалося, буря оплесків змете лаштунки. Клоун з утомленим перекривленим обличчям видибав з-поза лаштунків у коридор, якусь мить понуро стояв там, а тоді знову поплентав на сцену, де, приязно всміхаючись, заходився кланятися глядачам. Оркестр ударив туш. Юп знову щось зашепотів на вухо лисому. Клоун тричі виходив поза лаштунки і тричі знову вертався на кін, всміхався й кланявся. Потому оркестр заграв марш, і Юп з валізкою в руках жвавою ходою подався на сцену. Його привітали мляві оплески. Я втомлено дивився, як Юп настромлював карти на цвяхи, видно, заздалегідь попабивані в стіну, як віп потім одну за одною продірявлював їх пожами саме посередині. Оплески погустішали, але не стали гарячі. Далі під тихе бухкання барабана він виконав номер з великим ножем і накоренком. Попри всю свою бай-

дужість я почував, що виходить справді бідненько. Навпроти, по той бік кону, за ним назирала купка майже не повдяганих дівчат... І тоді лисий раптово вхопив мене за плечі, витяг на сцену і, привітавши Юпа церемонним помахом руки, сказав з робленою повагою:

— Добрий вечір, пане Боргалевський.

— Доброго здоров'я, пане Ердмендере,— одмовив Юп, теж із робленою повагою.

— Оце я привів вам конокрада, пане Боргалевський, негідника, яких світ не бачив, щоб ви його трішечки полоскотали своїми яснimi ножичками, перш ніж його повісять. Ну вже ж і поганець!

Його вихилися видалися мені прикро вимучені, нестерпно жалюгідні, немов папіряні квітки чи найдешевша помада. Я перевів погляд на залу, де сиділа публіка, і від тієї миті, побачивши перед собою хтичу, тисячооку, багатоголову потвору, що причаїлась у темряві, пеначе ось-ось збиралася стрибнути на свою здобич,— від тієї хвилини я просто задерев'янів.

Мені було на все начхати; різке світло прожекторів засліпило мене; у своїй витертій вдяганці й злиденних черевиках я, мабуть, і справді скидався на конокрада.

— О, прошу, зоставте його мені, пане Ердмендере, я вже як-небудь дам йому раду!

— Еге ж, еге, подбайте про нього, та не шкодуйте ножів.

Юп ухопив мене за барки, а пан Ердмендер, вищиривши зуби, широкою ступою попростував із сцени. Звідкілясь на сцену кинули мотузку, і Юп прив'язав мене до червоної дорійської колони, на яку з другого боку були оперті сині диктові двері. Байдужість ніби впoїла мене. Праворуч від себе я чув лиховісний по-дих завмерлої публіки і зрозумів, що Юп мав слуш-

ність, коли казав про кровожерність юрби. Здавалося, з нетерплячки тремтіло навіть нудне, застояне повітря. Оркестр невпинним напруженно-сентиментальним бухкотінням барабанів на тлі приглушеної хтивої мелодії ще побільшував враження зловісної трагікомедії, в якій мала пролитися людська кров, оплачена грішми. Я вп'явся очима в одну цятку і дав попуск м'язам, лантухом осівши на мотузок, що, виявилось, добре тримав мене. Оркестр грав дедалі тихіше. Юп діловито повитягав ножі з карт на стіні й повкладав їх у свою торбинку, раз у раз кидаючи на мене мелодраматичні погляди. Сховавши останнього ножа, він став лицем до зали і тим-таки огидно-неприродним голосом, що перед цим Ердмендер, сказав до публіки:

— Панове, зараз я вам обkvітчу ножами постать оцього добродія, та перше прошу вас упевнитися, що ножі в мене не тупі...

Промовивши це, він дістав з кишені шпагатину і з моторошним спокоєм заходився черкати об неї ножами, одного по одному виймаючи їх з торбинки і знову кладучи назад. Дванадцять кlapтів упало додолу...

У весь той час я дивився далеко поза нього, поза лаштунки, поза напівголих дівок по тім боці сцени, мовби в якийсь інший світ.

Напруження публіки електризувало повітря. Юп ступнув до мене і, вдавши, буцім тугіше стягас на мені мотузки, прошепотів лагідним голосом:

— Сиди тихесенько, зовсім-зовсім не рушся і здайся на мене, голубе.

Ця нова забарка, здавалося, ось-ось розрядить напруження в залі, що дійшло було краю, але саме в туміть Юп зненацька одскочив набік; руки його злетіли догори, наче дві легкі пташки, і на обличчі вдруге проступила та чаклунська зосередженість, що так була приголомшила мене на сходах. Ті чарівничі рухи не-

наче заворожили й глядачів. Мені причувся якийсь дивовижний моторошний стогін, і я зрозумів, що то Юп перестеріг мене.

Я одірвався віддалекої далечини, куди дивились мої очі, й поглянув на Юпа, що стояв тепер просто мене, так близько, що наші погляди стрілися; тоді він підняв руку, поволі сягнув до торбинки з ножами, і я вдруге відчув, що він перестерігає мене. Я весь занімів і заплющив очі...

Мене пойняло розкішне відчуття; так було, може, яких дві хвильки, а може, двадцять, не знаю. Я чув тихий посвист ножів, відчував на собі повів розкрайного ними повітря, коли вони врізалися позад мене в диктові двері, і мені видавалось, неначе я йду вузісінькою кладочкою понад бездонну прірву. Іду цілком упевнено і все-таки добре почиваю весь страх небезпеки... Боюсь і все-таки напевне знаю, що не схибнуся; я не лічив ножів, однак розплющив очі якраз ту мить, коли останній ніж загнався в двері біля моєї правої руки.

Ураган оплесків до кінця очутив мене; я зовсім розплющив очі і вгледів перед собою біле обличчя Юпа, що, кинувшись до мене, неслухняними руками розв'язував мотузка. Потому він витяг мене насеред сцени, до самої рампи; він уклонився глядачам, і я зробив те саме; під грім оплесків він показав на мене, а я показав на нього; він усміхнувся мені, і я всміхнувся йому, а далі ми обос з усміхом уклонилися глядачам.

У кабіні ми не перемовилися й словом. Юп кинув на стілець продірявлений карти, зняв з гвіздка мое пальто й допоміг мені вдягтися. Потім почепив на стіну ковбойське вбраниння, вдягнув свою куртку, і ми нап'яли капелюхи. Коли я одчинив двері, навпроти нам кинувся лисий добродій зі словами:

— Сорок марок за вихід!

Він простяг Юпові кілька банкнот. Я зрозумів, що відтепер Юп буде мій шеф, і всміхнувся, і він, глянувши на мене, всміхнувся й собі.

Юп узяв мене під руку, і ми вкупі рушили наниз тісними, погано освітленими сходами, що просякли задавненим духом гриму. Коли ми вийшли до під'їзду. Юп усміхнувся й сказав:

— Тепер ми купимо собі сигарет і хліба...

Але я тільки годину пізніше зрозумів, що здобув собі справжній фах; він вимагав від мене лишень трохи постояти, не рухаючись, і помріяти з дванадцять чи з двадцять секунд. Я став людиною, в яку кидають ножами...

ПОДОРОЖНІЙ, КОЛИ ТИ ПРИЙДЕШ У СПА...

Машина зупинилася, але мотор ще гурчав; десь відчинилася велика брама. Крізь розтрощене вікно в машину ввірвалося світло, і тоді я побачив, що й лампочку під стелею розбито вщент, лишень звій ще стирчав у патроні — кілька мерехтливих дротиків з рештками скла. Потому мотор замовк, і знадвору добувся чийсь голос:

- Мерців сюди, є там мерці?
 - Туди до біса,— вилаявся шофер.— Ви що, вже більше не робите затемнення?
 - Поможе тут затемнення, коли все місто горить огнем! — гукнув той самий голос.— Мерці є, питаюся?
 - Не знаю.
 - Мерців сюди, чув? А решту сходами нагору, до зали малювання, зрозумів?
 - Так, так, зрозумів.
- Та я не був ще мертвий, я належав до решти, і мене

понесли сходами нагору. Спершу йшли довгим, тъмно освітленим коридором, із зеленими, мальованими олійною фарбою стінами, в які повбивано чорні, криві, старосвітські гачки на одяг; ось виринули двері з емальованими табличками: 6-А і 6-Б, між тими дверима висіла, злагідна поблискуючи під склом у чорній рамі, Феєрбахова¹ «Медея» з поглядом у далечінь; потому пішли двері з табличками: 5-А і 5-Б, а між ними — «Хлопчик, що виймає терня»² — прегарне, з червонястим полиском фото в брунатній рамі.

А ось уже й колона перед виходом на сходовий помісток, і довгий, вузький фриз Парфенона за нею, справжній, античний — мистецьки зроблений з жовтавого гіпсу макет, і все інше, віддавна знайоме: грецький гопліт³, до п'ят озброєний, наїжений і грізний, схожий на розлученого півня. На самому ж помістку, на стіні, пофарбованій жовтим, пишалися всі вони — од величкого курфюрста⁴ до Гітлера...

А у вузенькому малому коридорчику, де врешті на якусь хвилю мої ноші стали рівно, висів особливо гарний, величезний і дуже яскравий портрет старого Фріца⁵ в небесно-блакитному мундирі, з променистими очима і великою ясною золотою зіркою на грудях.

І знову мої ноші похилилися, повз мене попливли

¹ Ф е є р б а х А н с е л ь м (1829—1880) — німецький маляр неокласичного напрямку.

² Славетний твір давньоримського мистецтва, бронзова статуя з V сторіччя до н. е.

³ Г о п л і т — воїн при повній зброй у стародавній Греції.

⁴ Курфюрст Фрідріх Вільгельм Бранденбурзький (1620—1688), що численними війнами заклав підвалини бранденбурзько-prusської могутності.

⁵ Пруссський кайзер Фрідріх II (1712—1786).

тепер узірці арійської породи: нордичний капітан з орлиним поглядом і дурним ротом, жіноча модель із Західного Мозеля, трішечки худорлява й костиста, остзейський дурносміх із носом-цибулиною і борлакуватим довгим профілем верховинця з кіно; а далі знов потягся коридор, і знову якусь хвилю я лежав на своїх ношах рівно, і перше ніж санітарі стали сходити на другий поверх, я встиг побачити і її — перевиту камінним лавровим вінком таблицю з іменами полеглих, з великим золотим залізним хрестом угорі.

Усе це перебігло дуже хутко: я не важкий, і санітари квапились. Не диво, що воно мені й примарилось. Я весь горів, усе мені боліло — голова, руки, ноги, і серце калатало як скажене. Чого лише не ввидиться в гарячці!

Та коли ми поминули взірцевих арійців, за ними виринуло й усе інше: троє погруддів — Цезар, Ціцерон і Марк Аврелій, прегарні копії, геть-чисто жовті, античні, поважні, вони стояли вряд попід стіною. А коли ми зайдли за ріг, вродилася й Гермесова колона, а далі, по тім боці коридора,— той коридор пофарбовано темно-рожевим,— аж наприкінці його, над дверима зали малювання, висіла величезна маска Зевса; але до неї було ще далеко. Праворуч у вікні я бачив заграву пожежі — усе небо було червоне, і чорні, густі хмари диму вроно посувалися по ньому...

І знову я мимохіть глянув ліворуч, і знову побачив на дверях таблички: 0—1-А і 0—1-Б, а поміж тими бурими, немов просякнутими затхлістю, дверима вгledів у золотій рамі вуса й кінчик носа Ніцше,— другу половину портрета заліпили папером, на якому стояв напис: «Легка хіурргія».

«Якщо тепер...— майнуло мені в голові,— якщо тепер...» Та ось і він, я його вже побачив — красвид

Того¹, великий і яскравий, плаский, як старовинна гравюра, чудова олеографія; на першому плані, поперед колоніальних будиночків, поперед негрів і німецького солдата, що безглуздо стовбичив там із гвинтівкою,— на найпершому плані картини красувалася велика, як жива, жовта в'язка банапів: ліворуч кетяг, праворуч кетяг, і саме на середньому банані в правім кетягу щось надряпаво; я його бачив, я, здається, сам його й надряпав.

Аж ось широко відчинилися двері зали малювання, я вплив туди під Зевсовою маскою і заплюшив очі. Я не хотів більше нічого бачити... У залі малювання тхнуло йодом, калом, марлею й тютюном і стояв гомін.

Ноші поставили на підлогу, і я сказав до санітарів:

— Устроміть мені в рот сигарету, вгорі, в лівій кишені.

Я відчув, як хтось полапав у моїй кишені, потім тернули сірником, і в мене в роті опинилася запалена сигарета. Я затягся...

— Дякую,— мовив я.

«Усе це,— думалось мені,— ще не доказ. Кінець кінцем, у кожній гімназії є зала малювання, коридори з зеленими й жовтими стінами і кривими старосвітськими гачками в них; кінець кінцем, те, що «Медея» висить межи 6-А і 6-Б, а вуса Ніцше — між 0—1-А і 0—1-Б, ще не доказ, що я в своїй школі. Запевне, є правила, де сказано, що саме там вони мають висіти. Правила внутрішнього розпорядку для класичних гімназій у Пруссії. «Медея» — межи 6-А і 6-Б, «Хлопчик, що виймає терня» — там-таки, Цезар, Марк Аврелій, Ціцерон — у дальншому коридорі, а Ніцше — вище, де вже вчати філософії. Фриз Парфенона і строкатий краєвид Того... «Хлопчик, що виймає терня» і фриз

¹ Того — колишня німецька колонія в Африці.

Парфенона — зрештою, добрий давній шкільний реквізит, що переходив з покоління в покоління, і я, ма-
бути, був не єдиний гімназист, якому заманулося напи-
сати на баптані: «Хай живе Того!» Та й дотепи в усіх
гімназіях ті самі.

Крім того, може, я з гарячки почав марити.

Болю я тепер не почував. У машині було мені дуже кепсько; коли її тряслось на вибоях, я те й знав що кричав. Уже краще великі вирви; машина то здійма-
лася, то опускалась, мов корабель на морських хвилях.
Але тепер почав, либонь, даватися знаки заштрик, що вони мені десь у пітьмі дали в руку: я чув, як голка пронизала шкіру і десь аж у нозі зробилося гаряче.

«Цьому ніяк не може бути правда,— думав я,— ма-
шина просто не могла проїхати таку велику відстань —
із тридцять кілометрів. І ще одне: ти нічогісінько не почувася; жодне чуття нічого тобі не каже, лишень очі, жодне чуття не говорить тобі, що ти в своїй школі, в тій самій школі, що її всього три місяці тому як залишив. Вісім років — не дрібниця, невже ж ти, про-
вчившись тут вісім років, пізнавав би все самими очима?»

Я лежав, склепивши повіки, і бачив усе те знову:
воно снувалося, мов який фільм: коридор унизу — зе-
лена фарба, сходи нагору — жовта фарба, таблиця з іменами полеглих, знову коридор, знову сходи, Це-
зар, Ціцерон, Марк Аврелій... Гермес, вуса Ніцше, То-
го, Зевсова маска...

Я виплюнув сигарету й закричав; коли кричиш, лег-
шає; треба лишень кричати дужче; кричати було так гарно, я кричав, як оглашений. Хтось нахилився наді мною, але я не розплющував очей; я відчув чийсь не-
знайомий подих — тепло й нудотно війнуло тютюном та цибулею, і якийсь голос спокійно запитав:

— Ну, чого?

— Пити,— сказав я,— і ще сигарету, вгорі, в кишені. Знову хтось помацав у моїй кишені, знову черкнув сірник, і хтось уткнув мені в рот запалену сигарету.

— Де ми? — спитався я.

— У Бендорфі.

— Дякую,— мовив я й затягся.

Мабуть, я справді-таки в Бендорфі, себто вдома, і коли б у мене не така гарячка, то я міг би твердо сказати, що я в якісь класичній гімназії: принаймні, що я в школі,— це річ певна. Хіба ж той голос унизу не гукнув: «Решту до зали малювання!» Я був один із решти, я жив, живі, запевне, й були «решта». Ось я в залі малювання, а коли слух мене не одурив, то чого б одурили очі? І тоді я справді впізнав Цезаря, Ціцерона й Марка Аврелія, а вони могли бути лише в класичній гімназії,— не думаю, що в інших школах теж попід стінами в коридорах виставляють цих хлопців.

Нарешті він приніс мені води, знову од нього потягло на мене духом тютюну й цибулі, я несамохіть розплющив очі і вздрів утомлене, старе, неголене обличчя чоловіка в пожежній формі, і старечий голос тихо сказав:

— Пий, голубе!

Я почав пити, то була вода, вода — божистий трунок; я відчував на губах металевий смак посудини, з насолодою чув, як багато ще там води, але пожежник враз одняв її мені од губів і подався геть; я закричав, проте він не оглянувся, тільки натомлено знизав племчима й пішов далі; поранений, що лежав біля мене, спокійно мовив:

— Дарма галасувати, в них немає води: місто горить, ти ж бачиш.

Я бачив, дарма що вікна були затемнені — за чорними запонами жевріло й миготіло,— червоне під чор-

ним, як у печі, коли туди підсипати вугілля. Еге, я бачив: місто горіло.

— Яке це місто? — запитав я того, що лежав біля мене.

— Бендорф,— одказав він.

— Дякую.

Я дивився просто перед себе — на ряди вікон, інколи й на стелю. Стеля була ще незаймана, біла й гладенька, з вузьким класичним ліпленим карнизом, але ж бо стелі з такими карнизами були в залах малювання по всіх школах, принаймні по добрих давніх класичних гімназіях. Певна річ.

Тепер уже годі було сумніватися, що я лежу в залі малювання якоєсь класичної гімназії в Бендорфі. У Бендорфі три класичні гімназії: гімназія Фрідріха Великого, гімназія Альберта і — може, краще було б цього й не казати,— але остання, третя, звалася гімназія Адольфа Гітлера.

Хіба ж у гімназії Фрідріха Великого не висів на сходовому помістку такий яскравий, такий гарний, величезний портрет старого Фріца? Я провчився в тій гімназії вісім років, але хіба достеменно такий портрет не міг висіти в іншій школі на тому ж таки місці, такий яскравий, що відразу брав на себе очі, ледве ступиш на другий поверх?..

Тепер я чув, як десь били важкі гармати. Якби не вони, то було б сливе спокійно, тільки часами за темною заслоною ясніше розцвітало ненатле полум'я та десь у темряві падав розбитий будинок. Гармати били розважливо й упевнено, і я думав: «Любі гармати!» Я знаю, що це підло, але я так думав. Господи, як миротворно, як заспокійливо гули ті гармати: немов далека, приглушенна, лагідна органна музика. Простотаки шляхетно. На мене, в гарматах є щось шляхетне, навіть як вони стріляють. Такий проречистий гук, до-

стоту як у тій війні, про яку пишуть у книжках з малюнками... Потім я міркував, скільки імен буде на тій таблиці полеглих, яку, мабуть, приб'ють згодом, оздобивши її ще більшим золотим залізним хрестом і вквітчавши ще більшим лавровим вінком. І враз мені спало на думку, що коли я справді в своїй школі, то й мое ім'я стоятиме там, укарбоване в каміння, а в шкільному календарі проти моого прізвища буде написано: «Пішов зі школи на бойовище й поліг за...»

Але я ще не знатув за віщо і не знатув ще напевне, чи я в своїй школі, я хотів тепер про це довідатися будь-що-будь. Адже й на дошці полеглих не було нічого особливого, нічого прикметного,— вона була така, як і повсюди, штампovanа дошка полеглих: їх, напевне, всім постачало одне якесь управління...

Я знов повів очима округи, але картини вони познімали, а що можна побачити з кількох парт, складених стосом у кутку, з вузьких високих вікон, густо поставлених одне коло одного, як і годиться в залі малювання, де має бути якомога більше світла? Серце в мені не озивалось. Чи то б воно й тоді не обізвалося, якби я опинився в тій буді, де цілих вісім років, рік у рік, малював вази й писав шрифти? Стрункі, прегарні, делікатні вази, чудові копії з римських взірців, що їх учитель усе ставив перед нами на підставку, і всілякі шрифти — латинський, рівний, римський, італійський. Я ненавидів ті уроки над усе в цілій науці, я годинами гинув з нудьги й ніколи не потрапив до ладу змаливати вазу або написати літеру. І де ж ділися мої прокльони, де ділася моя пекуча ненависть до цих остогидлих, ніби вилинялих стін? Ніщо не озивалося в мені, і я мовчки похитав головою.

Я ніби знову малював і малював, стирав, застругував олівця, знову стирав... І — нічогісінько...

Я не пам'ятав, як мене поранено, я знатув одне: що не

рухну руками й правою ногою, лишень лівою, та й то тільки злегенька. Я думав, може, це вони так цупко примотали мені руки до тулуба, що я не годен поворушити ними.

Я виплюнув другу сигарету в щілину між солом'янками і спробував посовати руками, але почув такий біль, що знову закричав; я кричав не вгаваючи,— од крику ж мало бути легше, а ще я лютував, що не міг поворушити руками.

Аж ось переді мною виріс лікар, він зняв окуляри і, кліпаючи очима, мовчки дивився на мене; позад нього стояв пожежник, що давав мені пити. Він щось зашепотів па вухо лікареві, і той знову наклав окуляри: я виразно побачив за грубими скельцями великі очі з ледь тремтливими зіницями. Він дивився на мене довго, так довго, аж я одвів очі, а далі тихо сказав:

— Хвилиночку, вже хутко ваша черга...

Потому санітари підняли мою сусіду й понесли за дошку. Я слідкував за ними поглядом: вони розсунули дошку, поставили її впоперек і завісили прогалину між дошкою та стіною простирадлом; за дошкою горіло ясне світло...

Звідтіль нічого не було чути, аж поки простирадло знову одхилили й винесли мою сусіду. Санітари з байдужим, утомленим виглядом понесли його до дверей.

Я знову заплющив очі й подумав: ти мусиш, мусиш вивідати, що в тебе за рана і чи ти справді в своїй школі. Усе тут було таке далеке мені та холодне, начеб мене принесли до якогось музею міста мертвих — у світ, глибоко чужий мені й байдужий, що його чомусь пізновали мої очі, але самі тільки очі; ні, не могло бути, що лишень три місяці як я сидів отут, малював вази й писав шрифти, а на перервах, уявивши свій бутерброд із мармеладом, поволі сходив униз,— повз Ніцше, Гермеса, Того, повз Ціцерона, Цезаря,

Марка Аврелія у коридор, де висіла «Медея», і, минувши її, простував до сторожа Біргелера пити молоко — в ту малу, тьмяну комірчину, де я міг часом ризикнути й закурити сигарету, хоча на куріння в гімназії була сувора заборона. Мабуть, того, що лежав поруч мене, понесли вниз, туди, де клали мертвих; може, мерців односили в маленьку тьмяну Біргелерову кімнатку, де пахло теплим молоком, пилюкою й дешевим Біргелеровим тютюном.

Лж ось санітари знов увійшли до зали, тепер вони підняли мене й понесли туди, за дошку. Я вдруге поплив повз двері і, пропливаючи, заглядів ще одну прикмету: тут, над дверима, висів колись хрест, тоді, як ця гімназія звалася ще школа святого Хоми; хреста вони потім зняли, але на тому місці на стіні зостався свіжий темно-жовтий слід од нього,— такий виразний, що його було, мабуть, ще краще видно, аніж самого того старого, маленького, ветхого хреста, якого вони зняли; на диво помітний і гарно відбитий, виступав той знак на злинялому просторі стіни; тоді, розлютившись, вони перефарбували всю стіну, але все марно, бо маляр не потрапив як треба добрati фарби і хрест знову виступив, брунатний і чіткий на рожевому полі стіни. Вони злостилися, але нічого не помогло: темний і виразний, хрест, як і перше, видіявся на ясній стіні, і, я гадаю, вони вбили усі свої гроші на ті фарби, та не могли нічого вдіяти: хрест було видно, і, як приглянувшись пильніше, можна було розгледіти навіть нерівний слід на його правому кінці, там, де роками висіла букова галузка, що її чіпляв сторож Біргелер, коли ще було вільно мати по школах хрести.

Усе це промайнуло мені в голові за ту коротку мить, коли мене несли за дошку, де горіло ясне світло...

Мене поклали на операційний стіл, і я добре побачив самого себе, тільки маленького, ніби вкороченого,

угорі, в ясному свіtlі лампочки,— такий куценький, білий, вузький сувій марлі, немов який химерний небувалий кокон.

Лікар повернувся до мене спиною і, нахилivшись над столом, порпався в інструментах, старий, обважнільй пожежник стояв навпроти дошки і усміхався мені; він усміхався втомлено й скрізь, і заросле бородою, невмиване його обличчя було таке, ніби він спав; і враз поза його плечима, на зашмарованому другому боці дошки я вздрів щось, від чого вперше, відколи я опинився в цьому мертвому домі, обізвалося мос серце: десь у якомусь потасмному його куточку народився переляк, глибокий і страшний, і воно закалатало мені в грудях — на дощці стояв напис моєю рукою. Угорі, в найвищому рядку. Я знаю свою руку: побачити своє письмо — гірше, ніж побачити себе самого в дзеркалі: куди більше ймовірності. Я вже ніяк не міг узяти під сумнів ідентичність власного письма. Усе інше не було ще доказом: ані «Медея» чи Ніцше, ні динарський профіль верховинця з кінофільму, ні навіть слід хреста над дверима; все це могло бути по всіх інших школах. Та годі було сподіватися, що по всіх інших школах писали на дошках моєю рукою. Ось він, ще й досі стоїть там, той вислів, що його нам звеліли тоді писати, в тому безнадійному житті, яке скінчилося лишень три місяці тому: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»¹

О, я пам'ятаю, мені не вистачило дошки, і вчитель малювання розкривався, що я не так як слід розрахував, узяв завеликі літери,— а потім він сам, похитуючи

¹ «Подорожній, коли ти прийдеш у Спарту...» — початок славнозвісної епітафії трьомстам спартанцям, що, боронячись від навали персів, полягли під Фермопілами.

головою, написав тим-таки шрифтом нижче: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

Сім разів стояло там — моїм письмом, латинським шрифтом, готичним, курсивом, італійським і рондо: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

На тихий лікарів поклик пожежник одступив від дошки, і я побачив увесь вислів, тільки трохи зіспований, тим що я не розрахував як слід, вибрав завеликі літери.

Я весь стенувся, почувши укол у стегно, я хотів підвєстися на лікті й не зміг, а проте встиг поглянути на себе і побачив,— вони мене розмотали,— що в мене не було обох рук, не було правої ноги, тому-то я одразу впав на спину, бо не мав тепер на віщо спретися; я закричав; лікар з пожежником злякано подивились на мене; потому лікар тільки знизав плечима і знову натиснув на поршень шприца, що поволі й твердо пішов донизу; я хотів ще раз подивитись на дошку, однака пожежник стояв тепер зовсім близенько біля мене й заступав її; він міцно тримав мене за плечі, і я чув лише дух смалятини й бруду, що йшов від його мундира, і бачив тільки його втомлений, скорботний вид — і раптом я пізнав його: то був Біргелер.

— Молока,— тихо сказав я...

СМЕРТЬ ЛОЕНГРИНА

Угору сходами ноші пішли трохи тихіше. Носії були сердиті: минула вже година, як вони заступили на чергування, а їм ще нізвідкіль не капнуло й на цигарку; один із них, крім того ж, був шофер, а носити ноші — не шоферове діло. Але в лікарні, десь, нікого не знайшлось до помочі санітарові, а не покинеш же малого лежати в машині. Вони мали спішно обернутися ще по двох пацієнтів: один дістав нагле запалення легенів, а другого в останню хвилину одчепили з зашморгу. Носії були сердиті і знову рвучко додали ходи. В коридорі світилося тъмяне світло і тхнуло, звісно, шпиталем.

— І нашо було його одчіпляти? — пробубонів один носій, той, що йшов ззаду, маючи на думці вішальника.

— Еге, нашо? — басом погодився й передній.

Кажучи так, він обернувся до товариша і знеобачки

міцно вдарився об одвірок; ноші сіпнулися, і той, що там лежав, отяминувшись, зайшовся пронизуватим, моторошним криком. Крик той був дитячий.

— Ну-ну, буде, буде,— стрепенувся лікар, білявий молодик у студентському комірі, з нервовим обличчям. Він глянув на годинника: була вже восьма, власне, в нього давно малося бути по роботі. Вже з годину він марно чекав на доктора Ломаєра, якого, мабуть, уже десь ізлапали, тепер усякого можуть схопити, що й не схаменешся.

Молодий лікар увесь той час невважливо посіпував стетоскопа, не зводячи очей з дитини на ношах, лишень тепер погляд його впав на носій, що нетерпляче тупцялисся біля дверей, і він спітав із серцем:

— У чім річ? Чого вам ще треба?

— Ношів,— озвався шофер.— Чи не можна б його куди перекласти? Ми мусимо мерцій їхати.

— А, так, так! Кладіть осюди,— кивнув він на шкіряну канапу.

Ввійшла нічна сестра. Лице її було незворушне, але поважне. Вона взяла хлопчика за плечі, один носій — не шофер — підхопив його просто за ноги. Малий несамовито заlementував, і лікар знову швидко зашептів:

— Ну буде, буде, цить!

Носії ніби таки ще чогось дождали. На роздратованій лікарів погляд один носій, той, що й перше, спокійно сказав:

— Ковдру.

То, власне, була не його ковдра, її дала якась жінка на місці пригоди, бо не можна ж було без нічого везти хлопця з отакими розчавленими ногами. Однаке шофер розважив, що ковдра так чи сяк має дістатися лікарі, а в лікарні їх і своїх є, тій жінці її все одно не вернуть, а про хлопця, то вона не хлощева,— отож він

забере її тільки в лікарні, де на ковдри сутуги немає. У дома жінка якось уже її одхаючить, а за ковдру нині можна взяти добре гроши.

Хлопець кричав без угару.

Лікар із сестрою швидко розкатали йому ноги і хапливо подали ковдру шоферові. Вони мовчки ззорнулися між собою: на хлопчика страшно було дивитись: тіло йому з-під низу геть підпліло кров'ю, куці полотняні штаненята були пошматовані на гноття, і ті криваві клапті позлипалися в одну жахливу кашу. Ноги малому були босі, і він кричав безперестану, кричав до моторошного розмірено й неквапливо.

— Швидше, сестро,— прошепотів лікар,— шприца, швидше!

Сестра справлялася дуже хутко й спритно, але лікар усе-таки квапив:

— Швидше, швидше!

Губи йому одно ворушилися на первовому обличчі. Хлопчик не вщухав ані на хвилю, та сестрі просто незмога було хутчіше наладнати шприца.

Лікар перевірив хлопчикові пульс. Його бліде лице сіпалося з утоми.

— Годі-бо,— одно шепотів він, мов непрітомний,— годі тобі!

Але дитина кричала й кричала, мов її на те народжено на світ. Аж ось надбігла сестра з шприцом у руці, і лікар дуже моторно й зручно зробив ін'єкцію.

Коли він, одітхнувши, витяг голку з цупкої, наче дубленої шкіри малого, двері одчинились і до палати швидко, схвильовано ввійшла сестра-черниця; вона мала була щось сказати, та, вглядівші лікаря коло понівеченої дитини, стулила уста, поволі, тихо приступила до канапи, лагідно кивнула головою лікареві й черговій сестрі і поклала руку на чоло хлопчикові.

Малий звів очі догори й здивовано зирнув на чорну постать у себе в головах. Так, ніби то вона, діткнувшись до його голови прохолодною рукою, тамувала біль. Насправді ж то почала діяти ін'єкція. Лікар ще й досі тримав шприца — він знову глибоко одіхнув; потому запала тиша, безшелесна тиша, коли кожне могло чути власний віддих. Ніхто не озивався й словом.

Малому тепер, либонь, зовсім не боліло, він тихим і цікавим оком розглядався довкола.

— Скільки? — нишком спитався лікар у чергової сестри.

— Десять,— одмовила вона й собі нишком.

— Забагато, а проте побачимо. Чи ви нам трішечки не допоможете, сестро Ліобо?

— Авжеж,— швидко озвалася черниця, ніби нагло збуджена з глибокого сну.

Знову стало дуже тихо. Черниця придержала хлопчика за плечі, чергова сестра за ноги, і обидві заходилися стягати з нього криваве канцур'я. Тепер вони побачили, що кров спеклася з чимсь чорним. Підошви малому густо взялися чорною вугляною курявою, вугляна курява в'ілася в руки, все на ньому було кров, шмаття й та курява, масна, аж лиснюча вугляна курява.

— Ясно,— промимрив лікар,— скидав з поїзда вугілля й зірвавсь під колеса.

— Еге,— мовив нерівним голосом малий,— ясно.

Очі йому тепер були зовсім притомні й світилися якимось дивним щастям.

Ін'єкція робила чари. Черниця підкотила на хлопчикові сорочку попід саму шию. Тіло йому було невимовно, несвітськи худе, мов тіло старої гуски. Угорі понад ключицями позападали глибоченні ями, виповнені густою, аж чорною тінню,— справдешні провалля,

куди ввійшла б уся біла, широка черницина рука. Тепер добре було видно й ноги, власне, те, що від них позоставалося. Вони, вгадувалось, були дуже тоненькі й стрункі.

Лікар кивнув головою до жінок:

— Либонь, чи не подвійний двосторонній злам. Треба просвічувати.

Чергова сестра обтерла ноги дитині змоченою в спирті шматкою, і вони стали ніби не такі страшні. Тільки худизна хлопчикова била в очі. Перев'язуючи його, лікар не переставав хитати головою. Тепер його знову облягли думки про Ломаєра; мабуть, того таки злапали, і якби навіть він і не пробовкнувся, то все-таки з біса прикро знати, що його посадять за той строфантин, а ти собі тим часом гуляєш на волі. Адже прибуток нарівно б ділили. А, чортовиння, вже, либонь, пів на дев'яту, ще й надворі зробилося так лиховісно тихо, нішо ані шерхне.

Він закінчив перев'язувати, і черниця знову спустила малому сорочку до стегон. Потім вона підійшла до шафи, взяла звідтіля білу ковдру і прикрила нею хлопчика.

Вона знову поклала йому руку на чоло і вдалася до лікаря:

— Я, власне, прийшла заради маленької Шранц, пане докторе, тільки не хотіла турбувати вас, поки ви клопоталися коло хлопчика.

Лікар покинув витирати руки, обличчя йому перекривилося, і сигарета, приліплена на спіdnій губі, затримтіла.

— А що з маленькою Шранц? — поспітив він.

— Ох, серденяточко їй не хоче, ну ніяк не хоче битися, чи це вже й не кінець.

Лікар вийняв з рота сигарету й почепив рушника на цвяшок над зливальницею.

— От чорт! — безпорадно мовив він.— Що ж я маю робити, не сила моя тут нічого вдіяти!

Черниця все тримала руку дитині на чолі. Чергова сестра спускала криваві клапті у відро, що його нікельювана накривка відкидала на стіну тремтливі зайчики.

Лікар замислено вступився в підлогу, потім рвучко скинув голову догори, ще раз позирнув на малого й метнувся до дверей.

— Мушу поглянути, що їй такого.

— Мене вам не треба? — навздогінці йому спітала-ся чергова сестра; він озирнувся вже з-за порога:

— Ні, зоставайтесь тут, налагодьте малого до рентгену і, може, заведіть історію хвороби.

Хлопчик тепер зовсім ущух. Чергова сестра й собі приступила до канапи.

— Чи твоя мати зна, що тобі сталося? — спітала черниця.

— Мати померла.

За батька черниця вже не насміла спитати.

— Кого звістити?

— Старшого брата, тільки його ще немає вдома, а дітлахам би треба переказати, вони тепер там самі.

— Яким дітлахам?

— Гансові й Адользові, вони дожидають, коли я прийду й дам їм попоїсти.

— А де працює старший брат?

Хлопчик мовчав, і черниця більш про це не питала-сь.

— Будете писати?

Сестра кивнула головою й рушила до маленького білого столика, заставленого ліками й пробірками. Вона присунула до себе чорнильницю, вмочила перо й розрівняла лівою рукою білий аркуш.

— Як твое прізвище? — спіталася хлопчика черниця.

- Бекер.
- Якої ти віри?
- Ніякої. Я не хрещений.

Черниця здригнулася, лице чергової сестри зосталося таке саме незворушне.

- І коли ж ти народився?
- Тридцять третього року... десятого вересня.
- Ходиш до школи, так?
- Еге.
- А... звати як? — пошепки підказала черниці сестра.

- Еге... як тебе звати?
- Гріні.
- Як? — Жінки з усміхом перезирнулися.

— Гріні,— відповів малий поволі й з серцем, як звичайно відповідають на такі питання люди, що мають незвичне ім'я.

- Через «і»? — спитала чергова сестра.
- Еге, через двоє «і». — І він промовив ще раз: — Гріні.

Його було звати, власне, Лоенгрін, він народився тридцять третього року, під той час, коли на Вагнерових роковинах у Байройті в кожній кінохроніці стали показувати Гітлерові портрети. Та мати завше звала його Гріні.

Нараз до палати вбіг лікар. Очі йому застелились туманом з надмірної втоми, і на обличчя, молоде, але вже пописане зморшками, впали пасма білявого тонкого чуба.

- Ідіть мерщій, обидві, мерщій, чи не зарадить ще одне переливання крові.

Черниця повела очима на малого.

- Так, так! — скликнув лікар.— На хвилину його цілком можна лишити самого.

Чергова сестра була вже біля дверей.

— Ти полежиш тихенько, Гріні? — мовила черниця.
— Так,— одказав хлопчик.

Але як вони вийшли, з очей йому ринули сльози. Так, наче то черницина рука в нього на чолі не давала їм политись. Він плакав не з болю, а з щастя. І все ж таки й з болю, й зі страху. Тільки як він думав про малих, то плакав з болю, тому силувався не думати про них, бо хотів плакати тільки зі щастя. Йому ще зроду не було так добре, як тепер, після ін'єкції. Все-редині неначе текло якесь чарівничє теплое молоко, і від нього йому ніби туманіло й заразом чудово яснішало в голові, а в роті був такий гарний, незвичайний смак, якого він зроду не відчував. Та він не міг не думати про малих. Губерт не прийде аж до завтряного до рання, батько верпе за яких три тижні, а мати... Дітлахи там самі-самісінські, і він добре знов, що вони дослуховуються, аби лишень що ступнуло чи бодай зашемрало на сходах, а там стільки того шемрання і стільки жалю дітлахам. Мала надія, що до пих зазирне пані Гросман, вона ніколи не заходила, то чого б тепер стала? Вона ж не знає, що він... що йому сталася халепа. Мабуть, Ганс утихомирюватиме Адольфа, та тільки Ганс сам такий тонкосльозий, аби що — зараз у плач. Либонь, Адольф утішатиме Ганса, та Адольфові лише п'ять, а Гансові вже вісім, мабуть-таки Ганс умовлятиме Адольфа. Але Ганс такий страшенно тонкосльозий, Адольф кріпший. А найшвидше, що вони обое плакатимуть, бо десь на сьому їх уже зовсім не тягне бавитись, вони хочуть їсти й знають, що о пів на восьму прийде він і нагодує їх. А самі взяти собі хліба вони не насміють, ні, цього вони тепер нізащо вже не зроблять, він надто суворо заказав їм колись, як вони були разів зо два з'яли весь хліб, усю пайку на тиждень. Вони могли б узяти собі картоплі, та не здогадаються, що це їм не заказано. Хоч би ж він тоді

був сказав, що картоплю можна брати! Ганс ужে добре вміє зварити картоплі, але вони її не насміють узяти, він їх тоді надто сувро покарав, еге, довелося навіть аж набити, бо де ж таки бачено — поїсти геть увесь хліб, просто не знати що; але тепер він був би радий, якби був ніколи їх не бив,— вони тепер узяли б собі хліба й хоч би не сиділи голодні. А так вони оце чиплять там та його дожидають, і як тільки з двері ма що шелесне, так і скоплюються, й туляться землистими личками до щілин в дверях,— він часто, ох, як часто, мабуть, тисячу разів, заставав їх отак-о під дверима. І завше він поперед усього бачив їхні личка, осяні втіхою. Еге, вони тішилися на його появу, навіть по тому, як він їх понабивав, вони ж бо все добре тямили. А тепер найлегший шурхіт обертається для них жалем. І, мабуть, вони боятимуться. Ганс тримтить, ледве вбачить поліцая, може, вони так плакатимуть, що пані Гросман зачне лаятись, бо ввечері вона хоче мати спокій, а вони, може, заплачуть ще дужче, і тоді пані Гросман зазирне до них, побачить, що їм діється, і зглянеться на них; вона не яка вже й лиха, тая пані Гросман. Але сам до неї Ганс ніколи не піде, він її страх як боїться, він усього в світі боїться...

Аби ж вони взяли хоч картоплі!

Відколи він думав про дітей, то плакав тільки з болю. Він спробував затулити очі долонею, аби не бачити дітлахів, але хутко почув, що долоня зробилася геть мокра, і заплакав ще дужче. Він силкувався прикинути, яка вже воно година. Запевне, дев'ята, а може, й десята. Він ніколи ще не приходив додому пізніш як о пів на восьму, та на поїзді сьогодні була така сила варти і довелося добре дбати, аби не вклепатися, люксембуржці голінні стріляти, либонь, вони на війні не настрілялися, то оце тепер надолужують; але його їм

не споцупити, він завше вислизав їм просто з рук. Господи, антрацит, чи ж міг він розминутися з антрацитом? Антрацит! За антрацит, і оком не моргнувши, дають звиш сімдесят, а то й усі вісімдесят марок, як же йому було минути таку нагоду? А люксембуржці його не злапали, він давав собі раду і з росіянами, і з ликі, і з бебі, і з бельгійцями, то невже б його мали спонірвати якісь недорікуваті люксембуржці? Він майнув повз них, вихопився на вагон, нагріб у мішок і скинув додолу, а тоді ще, й так покидав скільки встиг. А потім раптом щось: фіть! — поїзд одразу став, і він пам'ятає тільки, що йому страшенно заболіло, а далі нічого не пригадує, аж поки його збудив той самий біль, отут, в оцих дверях, і він уздрів оцей білий покій. А тоді вони зробили йому укола. Тепер він знову плакав зі щастя. Дітей більше не було. Щастя — це щось таке гарне, він ніколи ще його не знав, і воно ніби сходило слізьми; слози ринули й ринули йому з очей, а щастя в грудях не ставало менше; блискотливий, розкішний, ворухкий клубок, чарівний клубок щастя, спливаючи слізьми, лишався все той самий.

Нараз він почув стрілянину — то били з автоматів люксембуржці, і постріли моторошним громом розтяли затишок весняного вечора, що дихав полем, димом з паровоза, вугляною курявою і трішечки — справжньою весною. Двічі гухнуло кудись у небо, поспіль зап'яте в чорно-сірі хмари, і луна, тисячократ віддавши гуки пострілів, кинула їх на нього, і в груди зашипагло неначе голками; ні, проклятущі люксембуржці його не вполюють, їм не вдається його підстрелити! Вугілля, що він оце на нім лежить крижем, тверде й гостре, — антрацит, за нього дають вісімдесят, вважай вісімдесят марок. Може б, раз купити малим шоколаду? Ні, на шоколад йому не стане, шоколад по сорок — сорок п'ять марок, стільки вугілля він не піднесе, господи,

центнер вугілля за дві плитки шоколаду, а ці люксембуржці геть, собаки, показилися, знов стріляють, його босим ногам холодно й болить на гострому антрациті, ноги йому геть чорні й замашені, він почував. Постріли вибивають здоровенні діри в небі, та ж убити небо вони не спроможні, чи, може, люксембуржцям не штука застрілити небо?

Може, було б таки сказати сестрі, де батько і куди ходить ночами Губерт? Але ж його не питали, а як не питаютъ, то не треба нічого казати. І в школі так учили... а хай вони западуться, ті люксембуржці... а малі... Нехай люксембуржці не стріляють, йому треба до малих... вони, десь, подуріли, геть-чисто одбилися глузду, тій люксембуржці. Ні, черта з два, він не скаже, він не скаже медсестрі, де батько і де пропадає ночами брат, а може-таки, малі візьмуть собі хліба чи картоплі... або, може, пані Гросман запримітить, що воно щось не так, бо таки щось не так, аж чудно, але завше щось буває не так.

Директор, мабуть, сваритиметься. Від шприца зробилось так добре, спершу трішечки кольнуло, а тоді враз усього його пойняло таке щастя! Ота бліда на виду сестра набрала в шприц щастя, і він чув на власні вуха, що вона набрала забагато, забагато щастя, він не дурний. Гріні... Через двоє «і»... нє, вона ж померла... нє, пропала безвісти... Щастя — така гарна штука, він колись і малим купити отого щастя в шприці, купити ж бо можна все... Хліб... гори хліба...

О, бісові душі, через двоє «і», невже вони тут не знають найкращих німецьких імен?..

— Нє,— скрикнув він нараз,— я не хрещений!

А може, мама ще десь жива.

Ні, її застрілили люксембуржці, ба нє, росіяни... нє, хтозна, може, її вбили наці, вона їх так страшенно

лаяла... нє, янкі... ох, хай собі дітлахи попоїдять хліба.
Попоїдять хліба...

Він би купив їм цілу гору хліба, товарний вагон, повний з горою хліба... повний з горою антрациту; і щастя в шприці.

Через двоє «і», бісові душі!

Черниця метнулась до нього, намацала пульс і з три-вогою кинула очима по палаті. Господи, може, нагука-ти лікаря? Але ж як покинути хлопчика самого в па-латі? Він-бо в гарячці, марить...

Маленька Шранц померла, переставилася на лішній світ, богові дяка, манюнє кришенятко з російським личком... Ой господи, де ж це лікар?

Вона заметушилася біля канапи.

— Нє,— кричав хлопчик,— я не хрещений!

Пульс, здавалося, ось-ось зовсім замре. Чоло черни-ці всипав піт.

— Пане докторе,— гукнула вона,— пане докторе!

Але крізь двері, оббиті повстю, вона добре знала, не проходив жоден звук.

Дитина тепер тільки жалібно стогнала:

— Хліб... цілу гору хліба дітлахам... Шоколад... Ан-трацит... Люксембуржці свині, нехай не стріляють... ох, хай йому чорт, вам же можна взяти картоплі... Пані Гросман... Тату... Мамо... Губерте... Крізь щілину в две-рях...

Черниця плакала з жаху, не важучись одійти від дитини; хлопчик почав кидатись, і вона міцно придер-жуvalа його за плечі. Ще й канапка така до лиха слизька. Шранц померла, її душечка вже на небі... воно ж безневинне, манісіньке янголятко, негарне ян-голятко з російським обличчям... але тепер вона гарна...

— Нє,— кричав хлопчик, б'ючи руками,— я не хрещений!

Черниця злякано підвела очі. Вона метнулась до зливальниці, ні на мент не зводячи нажаханих очей з дитини, і, не знайшовши склянки, знову вернулася до малого й погладила його по розпашілому чолі. Потому підбігла до білого столика й схопила звітіль пробірку. Пробірка вмить набралась повна. Господи, як мало води входить у пробірку!

— Щастя,— шепотів малий,— наберіть у шприц повно щастя, усе, скільки у вас є, і дітям теж...

Черниця вроочно, дуже поволі перехрестилася, потім вилила воду з пробірки хлопчикові на чоло й промовила крізь сльози:

— Я введу тебе в хрест...

Але дитина, нагле очутившись від холодної води, так раптово скинула голову догори, що пробірка вилетіла черниці з рук і розбилася на скалки. Хлопчик глянув на перелякану сестру з кволим усміхом і тихо вимовив:

— У хрест, еге...— і опукою впав на канапу, аж голова йому глухо гупнула об край. І тепер, коли він лежав без руху, мовби силкуючись щось схопити широко розставленими руками, лице його видавалось моторошно живтим, худим і старим...

— Зробили рентген? — гукнув лікар, з усміхом пеструючи поріг палати поруч з доктором Ломаєром. Черниця тільки мовчки похитала головою. Лікар поступив ближче, вхопився за стетоскопа, та зараз же знову пустив його з рук і підвів очі на Ломаєра... Той скинув капелюха. Лоенгрін був мертвий...

КОПІВ ПАКУНОК

Повернувшись зі станції, Ласнов приніс новину, що Копові прийшов пакунок. Ласнов щоранку ходив до одеського потяга з думкою дещо виторгувати в солдатів. Попервах він було вимінював у них шкарпетки, сахарин, сало, сірники, кремінці до запальничок за масло та олію — і мав на тому чималий зиск, як не раз буває в торзі-мінянці. Однаке згодом виробився певний курс, і тоді стали запекло торгуватися за гроші — за ті гроші, що, відколи німцям не таланило з війною, дедалі більше тратили ціну. До того ж не стало масла на обмін, не стало олії і давно вже не бачено шматків ситого сала, що за них колись можна було виміняти двоспальні французькі матраци. Торг став важкою, прикрою, виснажливою справою, а надто відколи військо почало зневажкати свої власні гроші. Солдати репогалися, як Ласнов, бувало, біг уздовж потяга з пакою грошей у жмені і на одноманітній пронизливій ноті гукав у відчинені вікна:

— Беру все за найдорожчу ціну! Все за найдорожчу ціну!

Тільки вряди-годи траплявся новобранець, що, скавившись на гроші, збував із себе шинелю чи спідню сорочку. І вже зовсім рідко якого дня Ласнову випадало вторгувати вартнішу річ: револьвера, годинника чи бінокля, і торг той був такий довгий, що кінець кінцем довелося давати хабара начальникові станції, щоб він загаював потяг на зупинці, поки Ласнов не дійде згоди. Спершу за одну хвилину того гаяння треба було платити марку, але зажерливий, ласий випити начальник станції давно підняв таксу до шести мірок...

Та цього ранку навіть не дійшлося до торгу. Уздовж потяга снував польовий жандарм, він звірив із своїм ручним кишеньковий годинник начальника станції і люто визвірився на обдертого хлоп'яка, що шастав біля вагонів, шукаючи недокурків. Однаке солдати давно вже не викидали жодного недокурка; вони легенько струшували з них чорний попілець і, мов якусь коштовність, ховали знову до кисетів; дуже ощадні стали вони й з хлібом, і коли той самий хлоп'як, так і не знайшовши бодай мізерного недокурка, кинувся вздовж потяга з простягненою рукою і жалісливо, мов справжній жебрак, заквилив: «Хліба, дайте хліба, братики!» — він заробив лишень стусана од жандарма. Вже аж як потяг рушив, хлопець метнувся до муру, і під ноги Йому впало щось загорнене в папір. Там був кусень хліба та яблуко. Хлопець осміхнувся, як Ласнов ішов повз нього у вокзал. Там було порожньо й зимно. Ласнов вийшов на перон і нерішуче зупинився. Йому враз видалося, що потяг ще тільки має прибути: надто вже швидко, надто вчасно він від'їхав; але іржавий брязкіт буферівчувся вже вдалині, і гудок котився далі, до наступної зупинки.

Ласнов здригнувся з несподіванки, коли чиясь рука лягла йому на плече,— для начальника станції вона була надто вже легенька; виявилось, то рука хлопця, що простягав Ласнову надгризене яблуко й мурчав:

— Яблучко кисленьке, ой, кисленьке, а скільки ви дасте мені за оце-о?

Він добув з лівої кишені щіточку до зубів із червоним держальцем і подав її Ласнову. Ласнов несамохіт розтулив рота і вказівним пальцем провів по своїх міцних зубах, що взялися легеньким мохом, потому, ніби опам'ятавшися, взяв у хлопця з рук щіточку й заходився її розглядати: червоне держальце просвічувало, щетинки були білі й цупкі.

— Гарненький був би вашій жінці подарунок на різдво,— сказав хлопець,— у неї ж такі білі зуби.

— Ти, бейбасе,— стиха озвався Ласнов,— тобі що за клопіт до зубів моєї жінки?

— Або дітям,— провадив хлопець.— Могли б собі дивитися крізь держальце, отак-о.

Він узяв щіточку в Ласнова, підніс до очей, навів по черзі на Ласнова, на вокзал, дерево, на розбиту цукроварню і знову простяг Ласнову.

— Ось погляньте,— сказав хлопець.— Побачите, як гарно.

Ласнов узяв щіточку й наставив до очей; у держальці все виходило спотворене: вокзал скидався на довгу повітку, дерева — на обскубані мітки, хлопцеве обличчя вийшло скривлене в пласку гримасу, а яблуко в його руці схоже було на червонясту губку. Ласнов оддав щіточку хлопцеві.

— Так,— промовив він,— справді гарно.

— Десять,— сказав хлопець.

— Дві.

— Ні,— скрикнув хлопець плаксиво,— ні, вона ж така гарна!

Ласнов одвернувся.

— Ну, дайте хоч п'ять.

— Гаразд,— сказав Ласнов,— гаразд, я дам тобі п'ять.

Він узяв щіточку, дав хлопцеві банкноту. Хлопець метнувся назад у вокзал, і за мить Ласнов крізь вікно побачив, як він загарливо розгрібає палицею попіл у грубці, шукаючи недокурків; сіра хмарина пороху здіймалась догори, а хлопець щось курникав собі під ніс на тій самій плаксивій монотонній ноті, чого Ласнов не міг розчути.

Начальник станції підійшов ту мить, як Ласнов, таки не втримавшись, вирішив закурити і, висипавши на долоню свій припас тютюну, вибирав із курива крихти.

— Еге,— сказав начальник станції,— бачу, що тут стане на двох.

Він, не питуючи дозволу, взяв у Ласнова з жмені тютюну, і, запаливши цигарки, вони обое якийсь час мовчки стояли під вокзалом і дивилися на базарний майдан, заставлений будками, рундуками та брудними ятками; все те було тъяної, рудавої або сірої барви; навіть дитяча карусель не вирізнялася яснішим кольором.

— Моїм малим,— перший озвався начальник станції,— колись були подарували розмалюйки. Там на одній сторінці були готові малюнки, кольорові, а на другій — лише обриси, що їх треба розмальовувати самому. Тільки що в хаті не було ні фарб, ні кольорових олівців, то дітлахи замалювали все моїм чорним олівцем. Щоразу мені те пригадується, коли бачу оцей наш базар. Так ніби й на нього не знайшлося в світі барв, самий лише чорний олівець — усе таке сіре, брудне...

— Еге,— мовив Ласнов,— життя... Заробити ні на чо-

му. Ото тільки й є їстівного, що кукурудзяні коржі в Рухева, а ти ж знаєш, як він їх штампувє.

— Атож,— підхопив начальник станції,— згнітить сиру кукурудзу, а тоді намастить підфарбованою олією, щоб думали, ніби вони в олії печені.

— Ну, що ж,— сказав Ласнов,— піду поміркую, чи не знайду якої ради.

— Як побачиш Копа, то скажи, що йому прийшов пакунок.

— Пакунок? А з чим?

— Не знаю. З Одеси. Я пошлю його Копові на своїй тачці. З отим хлоп'яком. То перекажеш?

— Перекажу,— мовив Ласнов.

Переходячи базар, він раз у раз оглядався на вокзал, чи не їде звідти хлопець із пакунком. Дорогою він розказував усім, кого стрівав, що Копові прийшов пакунок з Одеси. Новина прудко облетіла весь базар, випередила Ласнова і перестріла його вже по той бік базару, як він, перейшовши майдан, поволі прямував до Копового рундука.

Коли він минав дитячу карусель, господар її саме запрягав коня; голова в конячині була худа, аж потемніла, і якась дуже витончена з голоду. Ласнову мимохіть згадалася черниця з Новгорода, що він її колись бачив дитиною. Лице її теж було худе, аж чорне з посту і через те здавалося витонченим. Її возили по ярмарках у темно-зеленому шатрі, показували людям і грошей за те не брали, тільки по виході з шатра треба було зробити пожертву... Господар каруселі наблизився до Ласнова, схилився й зашепотів йому на вухо:

— Ти чув, що Копові прийшов пакунок?

— Ні,— сказав Ласнов.

— Там, кажуть, іграшки, накрутні автомобілі.

— Ні,— сказав Ласнов,— я чув, що там ішточки до зубів.

— Та ні ж бо,— стояв на своєму господар каруселі,— іграшки!

Ласнов злегенька погладив по носі коня і втомлено потяг далі, снуочи гіркі думки про те, що колись він гори вернув у комерції. Через його руки перейшла така сила вдяганки, що стало б обрядити цілу армію, а ось тепер він дожився до того, що якийсь невмиваний хлоп'як одпродує йому щітку до зубів. Йому, що продавав олію барилами, і масло, і сало, а на різдво щороку ставив рундучок із довгими-предовгими цукерками для дітлахів; барви тих цукерок були такі яскраві, як радощі й жалі сіроми: червоні, мов кохання, що квітне по дворах або під заводськими мурами, звідки безнастінно пливе гірко-солодкий дух маляси; жовті, як вогонь у мозкові п'яного, або яскраво-зелені, мов той біль, що поймає тебе, коли ти, прокинувшись удосвіта, вдивляєшся в обличчя дружини, яка спить поруч,— у те дитяче личко, захищене перед життям лішень склепленими повіками, непевними щитами, які враз відслоняється, ледве заплачуть діти.

Та цього року на різдво не буде й цукерок дітям, усі вони сидітимуть дома, съорбатимуть пісну юшку і заглядатимуть по черзі в держальце щітки до зубів.

Неподалік від каруселі якась стара поставила два стільці і врядила з них крамницю; вона продавала два матраци, де ще можна було прочитати «Magasine du Louvre»¹, засмальцовану книжку під назвою «Залізницею від Гельзенкірхена до Ессена», англійський ілюстрований часопис за 1938 рік і бляшану коробочку, що в ній колись лежала стрічка до друкарської машинки.

— Добрий крам,— сказала стара до Ласнова, коли той зупинився біля неї.

¹ Луврська крамниця (франц.).

— Еге, непоганий,— одгукнувся він і мався простиувати далі, коли вона підбігла до нього, вхопила за рукав, притягла ближче й зашепотіла:

— Копові прийшов пакунок з Одеси. З різдвяними гостинцями.

— Справді? — сказав він.— І що ж там за гостинці?

— Цукерки в таких ловких папірцях і гумові цяцьки, що ото пищать. От де буде весело!

— Авежж,— мовив Ласнов,— буде весело.

Коли він нарешті дістався до Копового рундука, Коп саме викладав і розставляв свій крам: кочерги, горщики, залізні грубки, іржаві цвяхи, що їх він завше власноруч витягав з усіляких дощок і випростував молотком. Під рундуком з'юрмився трохи чи не весь базар; люди стояли, понімілі з нетерплячкою, не зводячи очей з дороги, що вела на вокзал. Цієї хвилини, як Ласнов пробрався ближче до рундука, Коп саме виставив екран до коминка з намальованими там золотими квітками й китаянкою поміж них.

— Начальник станції переказав, що там тобі прийшов якийсь пакунок. Привезе його сюди той хлоп'як, що завше крутиться на вокзалі.

Коп зітхнув, підвів на Ласнова очі й тихо промовив:

— І ти... тієї самої?

— Що — тієї самої? — не стерпів Ласнов.— Я йду простісінько з станції, щоб тобі це сказати.

Коп наполохано скилився над прилавком. Він мав ошатний вигляд: ходив у чепурній шапці з сірого хутра, завше з паличкою, що лишала карби на шляху, а в зубах йому, як єдина пам'ятка по кращих днях, повсякчас недбало стриміла сигарета, що майже віколи не курилася, бо в нього дуже рідко траплялися гроші на тютюн. Двадцять сім років тому, як Ласнов дезертиром вернувся з фронту і приніс у село звістку про революцію, Коп мав чин фенріха і був станційним

комендантом; як Ласнов на чолі солдатської ради прийшов на вокзал заарештувати його, той поводився так, мов зважився накласти головою за ту свою сигарету; принаймні всі вони так і вп'ялися очима в кутик його рота, і він тямив, що його можуть розстріляти, та все таки не вийняв сигарети й тоді, як Ласнов направився до нього. Ласнов удавольнився тим, що дав йому ляпаса, і сигарета випала в нього з рота, а без неї він став схожий на школяра, що не вивчив уроку. Потому його більше не чіпали, і він спершу вчителював, а згодом уявився до крамарства, та й досі, коли зустрічав Ласнова, його брав острак, що той підійде й виб'є йому з рота сигарету. Тепер він злякано звів очі на Ласнова, поставив на місце екран до комінка й вимовив:

— Якби ти знов, скільки разів мені вже сьогодні це казали.

— Екран до комінка! — враз обізвалася якась жінка.— Коли б ще де взяти тепла, щоб було од чого тим екраном заслонятися.

Коп глянув на неї з погордою:

— До гарного ваша душа не озивається.

— А ні,— засміялася жінка,— досить що я сама гарна, та ще ось скільки в мене гарних дітей.— Вона швидко погладила по головах четверо дітлахів, що скупчилися круг неї.— Тут треба...

Несподівано жінка урвала мову й подалась очима за своїми малими, що саме ту хвилину слідком за іншими дітьми гайнули вулицею, що вела на вокзал, назустріч хлопцеві, який віз на тачці начальника станції Копів пакунок.

Усі заметушилися, діти позлазили з каруселі.

— Господи,— стиха промовив Коп до Ласнова, що один з усіх, як і перше, стояв біля рундука,— я вже не радий тому пакункові. Вони мене розірвуть.

— А що в ньому, ти не знаєш?

— І в голові не покладаю,— сказав Коп,— знаю тільки, щось залізне.

— Ну, залізне може бути що завгодно: і консервні бляшанки, і цяцьки, й ложки...

— І катеринки з корбами.

— Та що завгодно, господи...

Удвох із Ласновом Коп допоміг хлопцеві зняти пакунок з тачки; він був білий, із гладеньких, свіжих дощок і заввишки мало не такий, як стіл, що на ньому Коп порозкладав свої іржаві цвяхи, кочерги та ножиці.

Усі принишкли, коли Коп заклав під віко якусь стару кочергу й помалу підважив його,— почулося, як стиха заскрготіли цвяхи; Ласнов стояв і дивувався, звідки враз набралося стільки люду; він аж здригнувся, коли хлопець несподівано промовив:

— Я вам скажу, що там усередині.

Ніхто нічого не спітав, тільки очі всіх спинилися на ньому, і хлопець, обвівши поглядом ті напружені обличчя, раптово замовк і, весь обсипаний потом, тихо закінчив:

— Нічого там немає... нічогісінько...

Якби він сказав це хоч хвилину раніше, вони б накинулись на нього і набили зі злості, але ту мить Коп саме зняв з пакунка віко й заходився виймати дерев'яну стружку; вийняв один великий жмут, потім ще один, далі зіжмаканий папір,— і врешті підняв дотори повні пригорщи якихось залізячок.

— Пінцети! — скрикнула якась жінка.

— Ні,— сказала друга, та, що сама себе назвала гарною,— ні, це...

— Та що ж воно? — не витримав якийсь маленький хлопчик.

— Щипчики на цукор,— обізвався господар дитячої

каруселі пересохлим голосом, потім раптом злісно зареготав, скинув догори руки і, так само голосно сміючись, побіг назад до каруселі.

— Справді,— промовив Коп,— щипчики на цукор, багато щипчиків...

Він кинув щипці назад у скриню і, схилившись над нею, узявся ще чогось там шукати. І, хоч обличчя його нікому не було видно, всі знали, що він не сміється. Він стояв і перебирає ті брязкальця, як скнари з млюнків перебирають свої скарби.

— На наших це схоже,— сказала якась жінка.— Вислати щипчики на цукор... Та коли б той цукор був, то я б уже якось пішла на гріх — брала б його руками.

— Моя бабуся,— проказав Ласнов,— завше гребла цукор руками. Але ж вона була проста темна селянка.

— Та вже б і я якось на таке зважилася.

— Та ти, десь, зроду свиня — хапати цукор руками. Ні, це вже ні.

— Цими щипцями,— сказав Ласнов,— можна діставати з слоїка помідори.

— Коли хто ті помідори має,— підхопила жінка, що сама себе назвала гарною. Ласнов глянув на неї пильніше. Вона й справді була вродлива, мала буйне волосся, рівний ніс і темні гарні очі.

— Можна ще,— провадив Ласнов,— витягати ними солоні огірки.

— Коли хто ті огірки має,— одказала жінка.

— Можна ними й ущипнути себе за гузницю.

— Коли хто її має,— холодно мовила жінка. Її обличчя ставало чимраз гнівніше і вродливіше.

— А ще можна ними брати вугілля.

— Коли хто те вугілля має.

— Можна тримати ними цигарку.

— Коли хто має що курити.

Щоразу, коли говорив Ласнов, усі дивились на ньо-

го, скоро ж він кінчав своє, очі всіх звертались на жінку, і що недоречнішими видавалися всім щипчики, то все хмарніші й нещасніші ставали обличчя дітей і дорослих.

«Треба їх якось розсмішити,— думав Ласнов,— я боявся, що в пакунку щіточки до зубів, аж виходить, щипці на цукор ще гірше».

Під переможним поглядом жінки він почервонів і голосно сказав:

— Ними можна розбирати варену рибу.

— Коли хто має ту рибу,— товкла свою жінка.

— Ними ще можуть бавитися діти,— тихо промовив Ласнов.

— Кели хто має...— почала була жінка і раптом голосно засміялася, бо вже чого-чого, а дітей у кожного було доволі.

— Ану лишень,— удався Ласнов до Копа,— дай мені зо три пари. Почекуви вони?

— По дванадцять,— сказав Коп.

— По дванадцять! — мовив Ласнов і кинув на стіл перед Копом гроші.— Та це ж просто ніпочому.

— Це таки й справді не дорого,— тихо озвався Коп.

Десять хвилин опісля всі діти на базарному майдані бігали з ясними сріблястими щипчиками в руках, держалися з ними на карусель, хапали одне одного за носа, вимахували щипцями під ногами в дорослих.

Хлоп'якові, що привіз пакунок, теж дісталися одні. Він сидів на кам'яних східцях вокзалу і чимось гам-селив по них, силкоючись вирівняти кінчики. Отеперто, думалось йому, буде нарешті чим витягнати недокурки з щілин на підлозі. Досі він, звісно, про щипці не подумав. Він примірявся видовбувати їх кочергою, дротиною, ножицями, та йому все ніяк не щастило. Тепер він був певен, що з отаким інструментом неодмінно пощастиТЬ.

Коп перелічив гроші, дбайливо зв'язав їх і поклав до течки. Він глянув на Ласнова, що в похмурій задумі стояв під рундуком, затопивши погляд у базарну мешушню.

— Зроби мені ласку,— обізвався до нього Коп.

— Яку? — мовив Ласнов неуважно, не повернувшись головою.

— Дай мені в зуби,— сказав Кон,— так, щоб сигарета випала.

Ласнов, усе-таки не дивлячись на Копа, замислено похитав головою.

— Дай,— знову сказав Коп,— на бога, дай. Хіба ти вже забув?

— Ба ні, пам'ятаю, тільки не маю вдруге такого бажання.

— Щиро не маєш?

— Не маю,— мовив Ласнов.— Щиро, мені такого ѹ на думку більше не спадало.

— До біса! — сказав Коп.— А я двадцять сім років цього боявся.

— Дарма боявся,— одгукнувся Ласнов.

Він повернувся і знову потяг на вокзал, усе шоки-туючи головою.

А може, думав він, ще прийде який додатковий потяг, привезе солдатів у відпустку чи поранених.

Тепер такі потяги траплялися рідко, а проте, дивись, може, саме сьогодні який прийде.

Він замислено грався трьома щипчиками і щіточкою до зубів у себе в кишенні. Було ж колись таке, що за день прийшло аж три додаткові потяги, думалось йому.

Він прихилився до ліхтаря під вокзалом і вишкрябав з кишенні рештки тютюну.

СМЕРТЬ ЕЛЬЗИ БАСКОЛЯЙТ

Підвал будинку, де ми колись жили, займав крамник на прізвище Басколяйт; в сінях у нього завше стояли ящики з-під помаранчів і пахло гнилою садовою, яка там чекала на машину, що вивозила сміття; крізь тъмяну біласту шибку до нас часто долинав гучний Басколяйтів голос — крамник своєю східнопрусською говіркою нарікав на лихі часи. Однаке з натури Басколяйт був людина весела; ми знали твердо, як то можуть знати лише діти, що його лайка — гра, так само, як і його сварки з нами, і часто, коли він показувався на східцях, що вели з підвалу на вулицю, його кишенні були повні яблук, і він кидав їх нам, ніби м'ячки.

Та ми цікавилися Басколяйтом через його дочку Ельзу, про яку чули, що вона хотіла стати балериною, а може, її стала вже, принаймні часто танцювала там, у підвалі, в кімнаті з пофарбованими нажовто стінами, в сусідстві з кухнею, де порався Басколяйт,— білява тендітна дівчина з блідим обличчям підводилася ,

навішпиньки, хвилину пливла, неначе лебідь, а потім то кружляла по кімнаті, то підлітала догори й перехоплювалась через голову. Коли смеркало, мені видно було її з вікна моєї спальні: у жовтім прямокутнику вікна малювалась її тоненька постать, обтягнена яду-чо-зеленим трико, бліде, напружене обличчя, вся її яснокоса голова, якою вона часом, підлетівши, зачіпала лампочку без дашка — лампочка гойдалась, і тоді ясне кружальце світла на мить розбивало сірий морок подвір'я. Не раз, бувало, еусіди кричали: «Шльондра!» Але я не знов, що таке «шльондра». А ще дехто гукав: «Свинство!» — і хоч мені здавалося, ніби я знаю, що таке «свинство», та я не вірив, що це може стосуватись Ельзи. У відповідь раптово відчинялося Басколяйтова вікно, з хмари чаду вихиллялася його велика, майже геть лиса голова, і вкупі зі струменем світла на подвір'я лився потік його лайки, з якої я не розумів ані слова. Однаке Ельзине вікно незабаром зап'яли зеленим грубим оксамитом, крізь який ледве-ледве пробивалося світло. Але я, як і досі, щовечора вдивлявся в той тьмяний прямокутник і, хоч тепер не міг уже нічого розгледіти, виразно бачив Ельзу Басколяйт, як вона у своїм ядучо-зеленому трико лебедем пливе під лампочкою без дашка.

Та ми невдовзі переїхали з того будинку, я виріс, довідався, що таке «шльондра», добре назався, що таке «свинство», бачив багато балерин, але жодна мені так і не подобалась, як Ельза Басколяйт, про яку я відтоді нічого не чув. Ми переселилися до іншого міста, а далі знялася війна, довга війна, і я не думав більше про Ельзу Басколяйт; не згадував її й тоді, коли ми знову повернулися в те саме місто.

Я спробував усякої роботи і нарешті став за шофера до оптового торговця садовою, бо тільки й умів у житті, що водити машину. Мені щорана виписували

піддорожню, видавали ящики п'омаранчів або яблук, кошики слив, і я рушав до міста.

Одного разу, коли я стояв під коморою, де вантажили мою машину, і перевіряв вантаж за подорожньою, з контори, заліпленої плакатами, що переконували купувати банани, вийшов рахівник і спитав комірника:

— Чи можемо ми виконати Басколяйтова замовлення?

— Він знову дав замовлення? На синій виноград?

— Еге,— рахівник вийняв з-поза вуха олівець і зачудовано поглянув на комірника.

— Він завше замовляє те саме,— пояснив комірник.— Синій виноград, не знаю вже чому, та ми ніколи не виконуємо його замовлень. Хутчіше там! — гукнув він до вантажників у сірих халатах.

Рахівник знову сховався у своїй конторі, а я... Я більше не вважав, чи те мені вантажать на машину, що стоїть у папірці. Я знову побачив ясний прямокутник нічного вікна, побачив, як танцює Ельза Басколяйт, тоненька й бліда, в ядучо-зеленому трико, і цього ранку я поїхав не туди, куди мені веліла подорожня.

З тих ліхтарів, що біля них ми гралися дітьми, застався лише один, та й той був безверхий. Більшість будинків лежала в руїнах, і мою машину раз у раз кидало на баюрах. На вулиці, що колись вирувала дітьми, я побачив одну-однісінку дитину. Марний чорнявий хлопчик скочившись сидів на руїнах муру й писав на біластому поросі чоловічків. Коли я минав його, він позирнув на мене й одразу ж знову похнюпив голову. Я загальмував під будинком, де жив Басколяйт, і вийшов з машини.

Невеличка вітрина його крамнички припала порохом, пірамідки з картону, що там стояли, порозпадалися, а зеленава вивіска зробилась чорна від бруду.

Я перебіг очима по стіні, рябій від зашпарованих вибоїн, нерішуче прочинив двері й поволі зійшов у підвал. У лиці мені вдарило гострим духом прілих корінців, що позлипалися в кутку біля дверей; далі я вздрів Басколяйтovу спину, сиві пасма, що повисмикувалися з-під кашкета, і відчув, як йому було важко наливати оцет із барила в пляшку. Він ніяк не міг дати собі ради з лійкою, пекуча юшка бігла йому по пальцях, і на підлозі стояла калюжа, підлога в тому місці підгнила, просякла кислим і рипіла під його ногами. Біля прилавка стояла сухорлява жінка в червонистому плащі й байдуже дивилася на нього. Аж ось він таки долив пляшку, заткнув, і тоді я сказав ще раз те, що був промовив біля дверей,—тихе «Доброго ранку». Але ніхто мені не відповів. Басколяйт повернувся, поставив пляшку на прилавок, і тоді я побачив його бліде, неголене обличчя.

Він підвів очі на жінку й мовив:

- Моя дочка померла... Ельза...
- Я знаю,— хрипко озвалася та,— вже п'ять років, як знаю. Мені ще порошку чистити посуд.
- Моя дочка померла,— знову сказав Басколяйт. Він дивився на жінку так, мов казав їй щось зовсім нове, мов питався в неї поради, але жінка мовила:
 - Розсипного, кіло.

Басколяйт висунув з-під прилавка потъянілій цебер, поколупав у нім бляшаною лопаткою і заходився тремтячими руками накладати жовтих грудочок у пакунок із сірого паперу.

- Моя дочка померла,— сказав він знову.

Жінка промовчала, а я оглянувся по крамниці, але так нічого й не побачив, крім припалих порохом пакунків з макаронами, барила з оцтом, що з його краю поволі капало, порошку чистити посуд та ема-

льованого щитка, де білявий усміхнений хлопець й в шоколад, якого вже давно не було. Жінка поставила пляшку в плетений кошик, туди ж поклала порошок і кинула на прилавок кілька дрібняків; уже йдучи, вона враз постукала пальцем себе по лобі й по-змовницькому всміхнулася мені.

Думки наринули на мене, я згадував той час, коли був такий малий, що не міг доп'ястися до прилавка, а нині простісінько дивлюсь поверх скляного ящика, де стоїть марка знаної кондитерської фірми і тепер лежать самі лишень пакуночки з меленими сухарями; і враз я ніби знову зробився маленький, відчув, що не дістаю до брудного прилавка, відчув у себе в кулаці кілька пфенігів на цукерки, побачив, як танцює Ельза Басколяйт, почув, як у дворі гукають: «Шльондра!» й «Свінство!» — аж нарешті Басколяйтів голос вернув мене до дійсності.

— Моя дочка померла.— Він сказав це машинально, слив без чуття, стоячи край вітрини й дивлячись на вулицю.

— Так,— озвався я.

— Її вже немає на світі,— знову мовив він.

— Так,— проказав я.

Він повернувся спиною до мене, заклавши руки в кишені сірого, в плямах, халата.

— Вона любила виноград... синій... А тепер її немає на світі.

Він не питав: «Чого ви бажаєте?» або: «Чим можу стати в пригоді?» Він стояв біля вітрини, поблизу баріла, з якого капав оцет, і все казав: «Моя дочка померла» або: «Її вже немає на світі», не помічаючи мене.

Здавалося, я стояв так без краю довго, відречений, забутий усім світом, а повз мене шалено рипув час. Я отяминувся аж тоді, коли до крамниці знову зайшла

якась жінка. Вона була низенька, опецькувата, кошик тримала поперед живота, і Басколяйт повернувся до неї й сказав:

— Моя дочка померла.

Жінка притакнула, почала раптом плакати й крізь плач сказала:

— Будь ласка, дайте порошку чистити посуд, роз-сипного, кілограм.

І Басколяйт нахилився під прилавок і став колупа-тися бляшаною лопаткою в цебрі. Коли я вийшов, жінка все плакала.

Чорнявий марній хлопчик, що перед тим сидів на розбитому мурі, стояв на крилі моєї машини, роздив-лявся бліскуче обладнання, торкав його руками, під-німав по черзі то один, то другий віничок на склі. Хлопчик здригнувся, коли я зненацька виріс позад нього, та я скопив його, заглянув у бліденське наля-кане личко, дістав з ящика на машині яблуко й про-стяг йому. Коли я пустив його, він позирнув на мене вражено, так вражено, аж я злякався, і я скопив з ма-шини друге яблуко, і ще, і ще одне, понатоптував ни-ми малому кишенні, понапихав за пазуху, сів на ма-шину й подався геть звідтіля.

НА ВІСТРІ НОЖА

Я знаю, все це божевілля. Не треба мені більше туди йти, це просто безум, та я ж тільки тим і живу, що йду туди. Одним одна хвилька надії і двадцять три години п'ятдесят дев'ять хвилин розпуки на добу. Отим я живу. Небагато, сливе нічого. Не треба більше туди йти, мені хана, як піду, це вже певно, мені хана. Але я мушу, мушу, мушу туди йти...

Потяг той самий, щоразу той самий, той, що ним мас приїхати вона. О тринадцятій двадцять. Потяг завше прибуває вчасно, і я добре беру очі в руки, мене ніхто не одурить.

Той тип із своєю покивачкою так уже й пантрує, коли я покажуся на пероні. Як він виходить з будки,— перед тим я завше чую звідти давоник,— отож, як він виходить з будки, я саме поминаю його, тим він і знає мене. Він жалісливо кривиться, жалісливо і трохи занепокоєно. Еге, той покивайко непокоїться: може, думає, що я колись накинуся на нього,

а може, я й справді коли-небудь на нього накинуся. Я його тоді просто приб'ю і жбурну межи рейки, нехай його переїде потяг, що приходить о тринадцятій двадцять. Бо я тому покивайкові не вірю. Не знаю, чи співчуття його не роблене, мабуть, теж удаване, а от занепокоєння його — шире, і він таки має чого непокітися: коли-небудь я приглушу його, і то його ж таки покивачкою. Я не вірю йому, може, він одної бражки з моїми ворогами: у нього ж там у будці телефон — лиш зателефонуй та назви номер, іх, цю станційну братію, з'єднують в одну мить,— може, він щоразу бере трубку, телефонує на передостанню станцію й передає:

— Висадіть її з потяга, затримайте її, не дайте їй приїхати сюди... що?.. Еге, жінку з русявими косами, в маленькому зеленому капелюшку, так, її, затримайте її,— тут він сміється,— так, цей навіжений уже знову тут, нехай собі знову чекає дурно.

Потому він чіпляє трубку й шкіриться, а тоді виходить з будки і, побачивши, що я вже плентаю назустріч, жалісливо кривиться й каже, як звичайно, перше ніж я встигну запитати:

— Вчасно, пане, атож, сьогодні прибуває вчасно.

Можна йому вірити чи ні? Ота непевність доводить мене до шаленства. Може, він скалить зуби, ледве повернеться до мене спиною. А він таки щоразу моститься стати до мене спиною, удаючи, ніби в нього пильне ціло на пероні і взагалі йому страх ніколи: снує туди-сюди, жене людей з-понад краю платформи — словом, вишукує собі всяку роботу, аби тільки слава, бо люди й так задкують від краю платформи, ледве його вздряТЬ. Він прикидається, він тільки прикидається, що йому дуже ніколи, а сам, мабуть, нишком регоче, скоро лиш повернеться до мене спиною. Колись я взявся його вивірити: пішов за ним, а тоді враз швиденько

шугнув наперед і зазирнув йому в обличчя. Але нічого не побачив на ньому такого, що потвердило б мою підозру,— самий лише острах.

Однаке я йому не вірю: ці хлопці краще вміють панувати над собою, ніж наш брат, вони духом упираються хоч з яким замішанням, їхня бражка має силу й певність себе, це тільки ми, чия доля — чекати, не маємо нічого: ми живемо на вістрі ножа, ми балансуємо на ньому від одної хвильки надії аж до другої, цілих двадцять три години п'ятдесят дев'ять хвилин танцюємо на вістрі ножа: нам одміreno одну-однісіньку хвильку перепочинку. Вони нас добре тримають у шорах, ці наші братове, ці станційні диригенти з покивачками, ці безроги; погомонів по телефону з своїми, перемовився слівцем — і знову нас кинуто скніти, кинуто на двадцять три години п'ятдесят дев'ять хвилин. Вони, ці добродії, порядкують життям...

Його співчуття роблене, тепер я твердо певен; гаразд обмисливши, я можу дійти лиш одного висновку: він мене дурить, вони всі дуризвіти. Вони її замкнули, я вже знаю, вона ж бо хотіла приїхати. Вона мені так і написала: «Кохаю тебе, буду потягом о тринадцятій двадцять». О тринадцятій двадцять буду, написала мені, вже тому три місяці, три місяці й чотири дні. Її замкнули, бо не хочуть, щоб вона приїхала. Де вони попустять, де вони дадуть, щоб я хоч раз мав більш як одну хвильку надії, а не те що втіхи. Вони зумисне стали на заваді нашій зустрічі; тепер сидять собі десь і регочуться, собаки, регочуться і гомонять по телефону, а цьому покивайкові добряче платиться за те, що він кожної днини каже мені, прибравши брехливу міну:

— Так, і сьогодні прибуває вчасно, пане.

Вже те, що він каже мені «пане», — підлістъ. Який я пан, я зліденний голодранець, що живе одним од-

ною хвилькою надії на добу. Та й край. Ніякий я не пан, начхав я на твого «пана». Та хай вони мене хоч і вдруге охрестять, аби тільки пустили її, аби дали їй приїхати: вони повинні віддати її мені, вона моя, вона ж мені телеграфувала: «Кохаю тебе, буду там о тринадцятій двадцять». «Там» — це ж означає в моїх краях. У телеграмах-бо так завше пишуть. Пишуть «там», маючи на думці місто, де мешкає адресат. «Буду там о тринадцятій двадцять»...

Сьогодні я його рішу. Я вже не гіден погамувати свого гніву. Терпець мені увірвався, та й сила теж. Я більш не можу. Якщо я його сьогодні стріну, йому каюк. Надто все це довго тягнеться. І грошей я більше не маю. Навіть на трамвай. Я все спустив, скатертину зі столу, й ту... І нині мушу потвердити, що не маю вже анічогісінько. Лиш на один раз на трамвай. На дорогу назад і то не стане. Назад мушу йти пішки або... або...

В усякому разі, їхній покивайко полетить сьогодні межі рейки, і потяг, що приходить о тринадцятій двадцять, проїде по ньому. Він розвіститься димом, так само як і я нині опівдні розвіюся димом, або ж... о господи!

Так гірко, коли в тебе нема грошей павіть назад на трамвай. Вони доводять тебе до останнього, їхнє кодло добре тримається гурту. Вони собі порядкують надію, і рай, і втіха — все в них у кулаці. Все в їхніх пазурах. Нам вільно тільки пригубити з келиха життя. Нам одміreno однісіньку хвильку втіхи на добу. А двадцять три години п'ятдесят дев'ять хвилин — скіні собі та заглядай їм у руки, штучного раю, й того нам не кинуть. А спитати б, нашо все те їм? Усе загарбали в евої лабета! Невже ж таки їм тільки й є в світі дорогоого, що гроші? Чом вони не дадуть іншому ні росинки питва, ні крихти курива, чом наша втіха через них така несвітськи дорога? Вони спускають нам

на вудочці принаду, ми раз у раз марно силкуємось її вхопити, нас манять вище, ближче до поверхні, та ледве ми вхопимо хоч би промінчик світла, краси, сподівання, як хтось із тих тварюк зарегочеться там, нагорі, попустить волосінь — і ми знов падаємо в темінь.

Вони нам не дають просвітку. І нині я поміщаю їм, я вб'ю їхнього покивайка, сторожа їхньої впевненості, жбурну його сьогодні межі рейки, може, хоч цим налякаю їх, тих, біля телефонів, ох, коли тільки взагалі їх можна чимось налякати!

Та їх не діймеш, ось у чому сила, вони все держать у своєму кулаці, хліб, вино, куриво — все їхнє, і її вони загарбали собі. «О тринадцятій двадцять будуть там». Без дати. Така вже вона є: ніколи не ставить дати.

Вони не попустять, щоб я бодай поцілував її, ні, ні, ні, ви собі пропадайте, задихайтесь, гиньте з розпачу, без крихти надії, проживайте все до нитки, а коли дійдете краю, то...

І що найстраховинніше — хвилина нашого просвітку стислася. Я вчора помітив — вона стислася. Може, тепер у ній лише тридцять секунд, а може, й ще менічче; я просто боюся з'ясувати достеменно, скільки в ній тепер часу. Та вчора я добре помітив, що вона стала коротша, ніж авичайно. Було, раніш я почував себе щасливим, щойно потяг виринав з-за повороту, чорним захеканим звіром вимальовуючись на блідому видноколі міста. Вона їде, казав я собі, їй пощастило вирватися, вона їде! Я думав так увесь той час, аж поки потяг зупинявся, з нього виходили люди, і ще навіть тоді, коли перон поволі порожнів... і... було по всьому.

Ні, тоді я вже так не думав. Мушу передовсім бути правдивим сам з собою. Щойно з потяга виходили перші приїжджі і я бачив, що її між них немає, я вже

так не думав. Усьому був край. Ні, річ не в тому, що почуття щастя раніше згасло,— воно пізніше з'явилося, ось у чім справа. Досі воно спалахувало мені в серці, щойно потяг, чорний і димучий, поставав на сірім виднокрузі міста. Вчора ж воно з'явилося лишень тоді, коли він став. Тільки як він зовсім зупинився, став по-справжньому,— тільки тоді в мені збудилася надія; коли ж він став і коли двері вже повідчинялися... вона з жодних не вийшла...

Я сам себе питую, чи мое щастя тривало хоч тридцять секунд? Чи мав я хоч тридцять секунд надії? Я не насмію бути до кінця правдивий сам із собою — сказати собі, що насправді була всього лишень одна секунда щастя і... і... мені лишилось двадцять три години п'ятдесят дев'ять хвилин і п'ятдесят дев'ять секунд чорного мороку...

Я не смію, я ледве наважуюся знов туди піти: було б занадто страшно, якби не зосталось бодай однієї цієї секунди. Невже ж вони однімуть мені і її?

Одна секунда — занадто мало. Всьому є межа. Найпослідувшій істоті — і тій треба в житті хоч би якого там ґрунту. Найостанишій істоті треба хоч секунди просвітку на деянь. Вони не мають права відняти мені ще й цю одну секунду — і вони вкорочують її.

Їхня бездушність страхітлива. Та ж я не маю за що навіть повернутися назад, бо ще треба доїхати туди, ще треба пересісти. Усе йде шкереберть через якісь нещасні десять пфенігів, їхня немилосердність страховинна. Тепер вони навіть нічого не купують, як колись. Ба навіть нічого з речей не візьмуть. Бувало, вони страх як уганяли за речами. Але тепер їхня захланність дійшла до такого, що вони сидять на грошах і запихаються грішми. Я певен, вони жеруть гроші. А спитатись навіщо? Чого їм бракує? Та ж вони мають хліб, вино, тютюн, мають і гроші, мають

усе в світі, мають своїх гладких жінок — чого їм треба ще? Чому вони нічого не попустять іншому? Ні пфеніга грошей, ні крихти курива, ні росини питва, нічого... нічогісінько... Вони домучили мене до краю.

І я приймаю виклик. Я приглушу їхнього сторожа, покивайка з жалісливою мармизою, що чхав на мене, бо він може миттю подзвонити своїм. Він із ними одна бражка, я вже тепер добре знаю. Учора я прийшов зарані, він ще й гадки не мав, що я тут. Я причаївся в нього під вікном і став чекати — ну й, звісно, він побрався до телефону. Задзвонило, і я почув його голос:

— Пане начальнику,— казав він,— пане начальнику, треба щось робити. Далі цього чоловіка легковажити не можна. Йдеться, зрештою, про безпеку службової особи! Пане начальнику! — Він мало не плакав, так, тварюка, злякався.— Еге, платформа 46. Усе.

Ну добре ж, що я його розкусив. Це вже вони важать на останнє, що в мене лишилося, уже важать на моє життя. Тепер закипить боротьба. Ну, принаймні ясне становище. Я радий. Битимусь, як лев. Завдам хlostу усій їхній бражці, зберу її всю докупи і жбурну під потяг, що приходить о тринадцятій двадцять...

Вони не залишають мені більш нічого. Довели мене до розпуки. Тепер хочуть відняти мені й ту останню мить. І купувати в тебе більше нічого не купують. Не беруть і годинників. Колись вони страх які ласі були на годинники. За всі мої книжки мені дали три фунти чаю, як-не-як, а я мав із двісті прегарних книжок, на мене, то були таки гарні книжки. Колись я вельми кохався в письменстві. Але три фунти чаю за двісті книжок — це підлість; за постіль мені хоч перепало трохи хліба, материних покрас стало на місяць жити, а тому,

хто живе на вістрі ножа, треба так скажено багато! Три місяці й чотири дні — це довго, на такий час багато чого треба.

Зрештою, я маю ще батьків годинник. Він чогось вартий. Ніхто в світі не скаже, що він нічого не варт; може, стане мені назад на дорогу, може, трапиться кондуктор із добрим серцем і дозволить проїхати за годинник, а може, господи, а може, мені треба буде два квитки назад?..

Уже пів на першу, треба вже збиратися; то не велике діло, власне, ніяке діло: встали з ліжка — та й уся збиранка; в хаті голо, я все спустив. Бо ж треба жити. Матраца взяла господиня за місяць комірного. Порядна жінка, дуже порядна, шайпорядніша з жінок, що я їх будь-коли знав. Добра жінка. Можна пречудово вилежатися на пружинах. Нікому й невтімки, як добре можна виспатися на пружинах, коли людині спиться. Мені не спиться, я живу на вістрі ножа, я живу секундою надії, секундою, коли відчиняються двері потяга, а мос щастя не виходить.

Мені треба зібратись на силі, бій надходить. За чверть перша година, в десять на першу треба сісти на тримвай, тоді я рівно чверть на другу буду на вокзалі, о вісімнадцятій на другу — на пероні, коли поки-вайко вийде з будки, я якраз надійду, щоб почути віднього:

— Так, і сьогодні вчасно, пане.

Те бидло таки справді каже мені «пане». Решті всім він гукає без церемоній:

— Агов, ви там, геть від краю платформи, чули!

А мене ж неодмінно величач «паном». Це в них якийсь умовний знак! Вони ж так прикидаються, господи, як вони корчать блазнів, поглянути на них, то можна подумати, що їх вони знають голод, що їх вони вивелися з чаю, не мають чим заросити душу, таку

тобі скорчать міну, що ти ладен останню сорочку з себе їм віддати.

Вони вміють так прикинутися, що можна з жалю до них роками плакати. Якби ж я міг заплакати! На мене, виплакатись — велике добро, плач замінив би вино, куриво, хліб і, може, навіть ту однісіньку мить радощів, коли б і вона зникла й зосталося двадцять чотирі години голої розпukи.

Але тут, у трамваї, я, звісно, не можу плакати,— мушу зібратися на силі, мушу кріпитися щомога. Вони не повинні нічого запримітити; і на вокзалі треба не ловити гав. Вони, певне, поставили там десь своїх людей. «Ідеться, зрештою, про безпеку службової особи. Платформа 46». Я пильнуватиму як проклятий; кондукторка раз по раз підозріло зиркає на мене, вже вдруге питас:

— У всіх є квитки?

І дивиться тільки на мене. А в мене ж таки справді є квиток, я міг би вихопити й тицьнути його їй під самісінького носа, вона ж сама його мені дала і вже не пам'ятає.

— Усі мають квитки? — знов питас вона, питас втретє і знов дивиться на мене. Я червонію, а тим часом квиток же в мене є; вона йде собі далі, а люди, певне, думають: у нього немає квитка, він дурить управління трамвайного транспорту. Тим часом я потратив на проїзд свої останні двадцять пфенігів, я навіть ще купив талон на пересядку...

Треба бути страшенно обачним, а я ж був замалим не шансув на перон повз контролера — як ураз згадав, що в мене нема квитка на перон і більше немає ані пфеніга. Вже сімнадцять на другу, за три хвилини буде поїзд, о господи, я збожеволію!

— Візьміть годинника, — кажу я контролерові.
Він страшенно ображається.

— Господи, та візьміть-бо годинника!
Він одпихає мене. Шляхетний гендляр образився.
Я повертаюсь і йду від нього, а вже сімнадцять з по-
ловиною на другу.

— Кому годинника? — гукаю я.— Годинника за де-
сять пфенігів! Чесно зароблений, не вкрадений, годин-
ник моого батька!

Люди, десь, мають мене за божевільного або злочин-
ця. Хоч би тобі одна свиня сквапилась на годинника!
Може, хто вже дав знати поліції.

Треба вдатися до жебраків. Он вони стоять у тунелі.
Вже вісімнадцять на другу, я здурію, невже ж таки
саме сьогодні я маю пропустити потяг, цього дня, коли
вона конче приде? «Приїду о тринадцятій двадцять».

— Колего,— вдаюсь я до першого, що стрів,— дай
мені десять пфенігів за годинника, тільки хутчіше,
хутчіше!

І цей пасус, навіть жебрак пасус.

— Колего,— кажу я,— у мене залишилася одна хви-
лина, розумієш?

Він розуміє, розуміє, певна річ, хибно, та хоч так
розуміє, а це вже щось та важить, коли тебе розу-
міють бодай хибно. Принаймні якось розуміють, бо
інші ніяк не розуміють. Він велиcodушний — дає мені
цілу марку.

— Колего,— кажу я,— мені потрібні десять пфенігів,
розумієш, не марка, а десять пфенігів, розумієш?

Він знову розуміє хибно, а проте яке то щастя, коли
тебе розуміють бодай хибно; якщо я вийду живий із
цього бою, я обцілую тебе, колего.

Він дає мені ще й десять пфенігів на додачу,— отакі
вони, жебраки, дають щось і на додачу і розуміють
тебе бодай хибно.

О дев'ятнадцятій з половиною мені щастить злетіти
сходами нагору. Я мушу бути обережний попри все.

Мушу пильнувати, як скаже пій. От уже виринув потяг, чорним димучим клубком малюючись на блідому небосхилі міста. Серце мое на його появу майже перестає битись. Але я встиг, я таки встиг. Всупереч усьому, мені пощастило встигнути.

Я тримався аж геть здалеку од того покивайка, він стояв межі людьми — і раптом углядів мене; він скрикнув — його знову опав страх — і гукнув на своїх посіпак, що нричайливсь там, у його будці; він махнув Ім — хайайте його, мовляв. Ось вони вже біжать, осьось вони мене схоплять, але я сміюся, я сміюсь над ними, бо перше ніж вони встигли до мене добігти, потяг зупиняється — і вона припадає мені до грудей, вона,— у мене більш нема нічого в світі, лише вона і перонний квиток, вона і зужитий квиток на перон...

ДАНІЄЛЬ СПРАВЕДЛИВИЙ

Було ще поночі, і жінка, що лежала обік нього, не бачила його обличчя, тим витерпіти все те було легше. Ось уже з годину вона говорила без угаву, і йому можна було лишень час од часу докидати: «Еге», або: «Еге, звісно», чи: «Авжеж, правда». Вона, та жінка, що лежала обік нього, була йому дружина, однаке як він про неї думав, то завше здав її подумки: «ця жінка». Вона була навіть гарна, траплялися люди, що на-кідали оком на неї, і він слушно міг би ревнувати, але він не ревнував; він тішився, що темнота ховала від нього її лице, даючи йому змогу розпрострати м'язи власного обличчя. Бо йому найтяжче було цілу днину, аж до смерку, ходити з нап'ятою машкарою, а він за дня все мусив її носити.

— Якщо Улі провалиться,— правила жінка,— це буде просто катастрофа. Марі цього не витримає, ти ж бо знаєш, скільки їй довелося зазнати лиха. Правда ж?

— Авжеж, правда,— обізвався він,— я знаю.

— Вона жила за сухим хлібом, вона... мені просто не береться голови, як вона все те перетривала — їй тижнями доводилося спати на голому ліжку, а коли в ній знайшовся Улі, про Еріха ще не було ні чутки, ні звістки. Якщо хлопець не складе вступних екзаменів, то я не знаю, що буде. Еге ж?

— Еге, звісно,— сказав він.

— Гляди ж, щоб побачив хлопчика, ще заки він увійде до класу, де складатимуть екзамен, і сказав йому якесь приязнє слово. Зробиш, що зможеш, еге ж?

— Еге,— промовив він.

Тридцять років тому, одного весняного дня, він сам прийшов у місто складати екзамен до гімназії. Вечірнє сонце вичервонило своїм промінням вулицю, де жила його тітка, і одинадцятирічному хлоп'яті вдалося, ніби хтось понасипав усюди по дахах жару, а в тисячі вікон повставляв розпечени бляшані клапті.

Згодом, коли вони сиділи при вечері, вікна непримітно повилися в зеленаві померки — лиши на тих півгодини, поки господині ніяк не розважать, чи не треба ще світити світло. І тітка довго не могла розважити; коли ж вона нарешті таки повернула вимикач, то наче дала знак усій решті жінок: із сотень вікон ураз сяйнули жовті пучки світла, заганяючись у зеленаві померки; світляні цятки зринули в пітьмі ночі, мов які тверді плоди, всипані довгими жовтими ключками.

— Чи ти ж не провалишся? — спитала тітка, а дядько, сидячи з газетою в руці біля вікна, похитав головою, ніби мав таке питання собі за образу.

Потому тітка послала хлоп'яті на лаві у кухні, по-клавши на спід ватяну ковдру, дядько одступив йому свою перину, а тітка принесла подушку.

— Нічого, хутко в тебе тут буде своє ліжко,— сказала вона.— А тепер спи, дитино. На добраніч,

— На добранич,— мовив він, і тітка загасила світло й подалась до спальні.

Дядько залишився в кухні, немов щось навпомацки шукаючи; руки його віби ненавмисне торкнулися хлопчикового обличчя, одразу ж прудко майнули до підвіконня, і знову повернулися назад і перебігли хлопчикові по виду — руки, що пропахли щавою і шелаком.

Дядькова несміливість, мов оліво, зависла в кухні, і він, так і не сказавши того, що хотів, і собі побрався в спальню.

«Hi, я не провалюся», — подумав хлопчик, зоставшись на самоті, і йому уявилась мати, як вона десь дома сидить із плетивом побіля грубки і як час од часу, склавши руки на колінах, шепче ревної молитви святому, що його шанує, — Юді Тадеєві, чи, може, йому, селянському хлопчикові, що подався в місто, до гімназії, більше пасує на заступника дона Боско?

— Буває таке, до чого просто не можна допускати, — провадила жінка, що лежала обік нього.

І тим, що вона неначе дождала відповіді, він утомлено промовив:

— Так.

І з відчаем завважив, що вже почало світати, — надходив день, несучи йому найтяжчу з його повинностей — носити машкару.

«Атож, — подумав він, — у житті занадто часто буває таке, до чого не можна допускати».

Тоді, перед тридцятьма роками, лежачи на лаві в темній кухні, він був такий певний себе; йому думалося, яку дадуть на екзамені задачу, який твір, і він був певен, що все скінчиться щасливо. Твір, не інакше, буде зватися: «Незабутній випадок із моого життя», і він твердо зінав, про що писатиме, — про те, як

вони були в тому домі, куди взяли дядька Томаса; там у приймальні стояли стільці в зелену й білу смужку і там вони бачилися з дядьком Томасом, який, хоч що б йому казали, на все відповідав однією фразою:

— Якби ж то на цім світі була справедливість.

— Я тобі виплела такий ловкий червоний светр,—казала його мати,— тобі ж червоне завше було до вподобі.

— Якби ж то на цім світі була справедливість...

Балакалося за погоду, за корови й трохи за політику,— а Томас на все казав лише одне:

— Якби ж то на цім світі була справедливість.

А згодом, коли вони бралися коридором із зеленими стінами, хлопчик завважив худого чоловіка з понуреними плечима, що стояв біля вікна й німо дивився в сад.

Коли вони вже перед брамою, до них приступив якийсь дуже делікатний, привітний чоловік і з усміхом сказав:

— Не забувайте, пані, що до мене треба казати «Ваша величність».

І мати стиха проказала чоловікові:

— Ваша величність.

Як вони вже стояли біля зупинки трамваю, хлопець іще раз озирнувся на той зелений будинок, захованій помежі дерев, углядів чоловіка з понуреними плечима край вікна, і через сад до них долинув сміх — так, ніби хто тупими ножицями краяв бляху.

— Твоя кава вистигне,— мовила жінка, що була йому дружиною.— Та з'їж-бо хоч що-небудь.

Він підніс до рота філіжанку й щось із'їв.

— Я знаю,— вела жінка, кладучи йому на плече руку,— я знаю, ти знову б'ешся над своєю справедли-

вістю, та хіба ж несправедливо трохи помогти дитині? Улі ж тобі до виодоби?

— Так,— сказав він, і сказав цього разу щиро: йому подобався Улі, тендітний, завше приязній і на свій лад розумний хлопчик; але вчитися в гімназії йому буде мука. Навіть із репетитором, навіть коли щодня його буде підохочувати марнославна мати, за найбільшої його старанності і за всілякого йому сприяння, він завше буде тільки посередній учень. Цілий свій вік він муситиме знемагати під тягарем таких обов'язків, яких не годен буде виконати.

— Ти мені обіцяєшся зробити щось для Улі, так?

— Так,— сказав він,— я щось зроблю для нього.

Він поцілував гарне обличчя своєї дружини і вийшов з дому. Він ішов звільна, тримаючи в роті сигарету, і, скинувши з обличчя машкару, упивався полегкістю від того, що не почував на ньому робленого виразу. Він роздивлявся своє обличчя у вітрину крамниці хутра; між сірим тюленячим і смугастим тигровим хутром, на чорнім оксамиті, що ним була вислана вітрина, відбивався блідий, одутливий вид людини, який перейшло за сорок,— вид скептика чи, може, й циніка; його обснував біластий дим із сигарети.

Альфред, його приятель, що рік як помер, не раз казав:

— Ти ніколи не побореш у собі того, що я б назвав *ressentiment*¹, та й узагалі, все, що ти робиш, занадто перейняті емоціями.

Альфред казав це з найкращими намірами, і, може, навіть за тим, що він говорив, стояла якась правда, тільки що словами правди ніколи не вимовиш, а слово *ressentiment* до того ж було одне з найдешевших, найзручніших слів.

¹ Злопам'ять (франц.).

Тоді, перед тридцятьма роками, на лаві в тітчині кухні він думав, що такого твору, окрім нього, ніхто не напише, бо піз ким не могло трапитись такої незвичайної пригоди; перед тим, як заснути, він думав і про інше: отут, на цій лаві, йому доведеться спати цілих дев'ять років, коло цього столу він дев'ять років готуватиме уроки, і весь той нескінченно довгий час його мати дома сидітиме біля грубки, плестимі й шептатиме молитву. Він чув, як у кімнаті побіч балакали дядько й тітка, але з усього того він розчув тільки своє імення — Даніель. Виходить, річ була за нього, і хоч хлопець не чув, що вони говорили, проте певен був, що могли говорити тільки гарне. Вони любили його, своїх дітей у них не було. І раптом його пойняв страх. «Років за два,— пригнічено подумав він,— ця лава буде мені закоротка — де ж я тоді спатиму?» Хвилин із скільки його дуже непокоїла ця гадка, та далі він роздумався: два роки — то такий страшенно довгий час, велика темрява, що буде прояснюватись день по дневі; і враз він сам пірнув у часточку тієї темряви — ніч перед завтрашнім екзаменом; вві сні йому все бачилася картина, що висіла в кухні між буфетом і вікном: чоловіки з суworими обличчями з'юрмилися перед ворітами фабрики, і один держить у руці роздерте червоне знамено.

Уві сні хлопчик легко прочитав унизу слово, що його був насилу одгадав у хатнім присмерку наяві: «Страйк».

Він одірвався од свого блідого виду, відбитого у вітрині, що проникливо зорив на нього з-межі сірої тюленячої й смугастої тигрової шкури, ніби виведений сріблом на чорному тлі,— одірвався неохоче, бо добавив за ним вид того хлоп'яти, яким він був перед тридцятьма роками.

— Страйк? — сказав йому тринадцять років опісля шкільний інспектор.— На вашу думку, учням старших класів можна дати твір на тему «Страйк»?

Він не дав учням твору на ту тему, та й картина вже тоді, 1934 року, давно не висіла в дядьковій кухні. Можна було ще, правда, піти до лікарні навідати дядька Томаса, запалити сигарету і, сидячи на стільці в зелену й білу смужку, слухати, як дядько ніби одмовляє тією свою фразою на скаргу, чутну тільки йому самому; дядько завше сидів, пильно слухаючи, але слухав не те, що йому говорили відвідувачі,— він наслухав тужливу скаргу невидного хору, схованого поза лаштунками світу, хору, що виводив сумний псалом, на який могла бути тільки одна відповідь — відповідь дядька Томаса:

— Якби ж то на цім світі була справедливість!

Той чоловік, що все стояв біля вікна й дивився в сад, одного разу проліз поміж віконними гратами,— такий він зробився худий,— і викинувся вділ; його блішаний сміх слідом за ним упав згори і, розбившись, завмер навіки. Але «його величність» іще жив, і Гемке ніколи не минав нагоди підійти до нього й з усміхом промовити: «Ваша величність».

— Отаких типів не бере ніщо,— казав до Гемке саштар.— Цього сплоха не вхопить.

Але через сім років після того «його величності» не стало; не було вже й Томаса на світі, їх запагубили, й хор, схований поза лаштунками світу, надарма виводив свою жалісливу скаргу, надарма дожидав відповіді, яку міг йому дати тільки Томас.

Гемке повернув на вулицю, де була школа, і злякався, побачивши, як багато там зібралося вступників. Вони громадками стояли всюди укупі з батьками й мате-

рями, і всіх їх захопило те несправжнє, нервозне пожавлення, що, наче яка слабість, опадає людей перед екзаменами: обличчя матерів, немов косметика, позначивають одчайдушний страх, а обличчя батьків — роблена байдужість.

Та Гемке в око впав хлопчина, що сидів сам собі, одсторонь від інших, на ганку розбитого будинку. Він зупинився, зляканий, чуючи, як його всього, наче вода губку, просяк страх.

«Пильнуйся,— подумки шепнув він сам до себе,— бо інакше як стій опинишся в тому домі, де був дядько Томас, і, може, будеш навіть промовляти його фразу...»

Те хлопченя, отам на ганку, так страшенно нагадало йому самого себе, яким він був перед тридцятьма роками, що йому нараз видалось, ніби ті роки в одну мить злетіли з нього, наче порох, зметений із пам'ятника.

Гомін, сміх... сонце залило мокрі покрівлі, де щойно потанув сніг; позоставався він ще тільки в затінку межі руїнами.

Тоді дядько привів його сюди дуже зарані; вони добиралися трамваєм, проїхали через міст і за цілу дорогу не зронили ні слівця.

«Сором'язливість,— думав він, дивлячись на чорні хлопцеві панчохи,— це хвороба, яку треба лікувати, як коклюш».

Сором'язливість дядька і його самого тоді не давала їм одітхнути. З червоним шарфом довкруг шиї, з пляшкою кави, що стриміла з правої кишені піджака, дядько мовчки стояв біля нього на безлюдній міській вулиці, а тоді разом, щось пробелькотівші за «роботу», хутко зник,— і він, зоставшись сам, сів на якомусь ганку; повз нього котилися візки з зелениною, промайнув пекарчук із булочками в кошику, а якась

дівчина підходила з бідоном молока попід будинки, лішаючи по собі мов підснінений слід з молока; будинки видались йому тоді такі розкішні, в декотрих з них ніби ніхто не жив; іще й тепер на руйновищах було видно жовту фарбу, що здалася йому тоді така шляхетна.

— Доброго ранку, пане директоре! — сказав хтось, минаючи його, і він машинально кивнув головою, не примітивши, кому саме,— в голові йому майнуло, що колега, увійшовши до будинку, скаже іншим:

— Старий наш знову витає в хмарах...

«Щось одне з трьох переді мною,— думалось йому: — я можу здитинитись, обернувшись на оте хлоп'я, що сидить там на ганку, можу лишитися чоловіком із блідим одутлим обличчям чи заступити місце дядька Томаса». Найнепринадніша була можливість зостатися самим собою і до кінця нести важкий тягар — ходити з машкарою на обличчі; не дуже вабила й можливість знов зробитися хлопчиком, сидіти коло столу в кухні, глитати книжки — книжки, які він любив і заразом ненавидів, просто їх; щотижня виборювати собі папір — чернетки, які він списував усякими нотатками, обчисленнями, начерками творів; усе це забирало тридцять пфенігів щотижня, і за них щоразу треба було вести боротьбу, аж поки вчителеві спало на думку дати йому хтозна-колишні зошити, що лежали в шкільному льоху, щеб він повишивав звідтіля чисті аркуші; та він повишивав і ті, що були списані з одного боку, і позшивав їх собі дома чорними нитками в грубі зшитки — він і досі посылав квітки в село на могилу того вчителя.

«Ніхто ніколи не довідався,— думалось йому,— у віщо мені все це стало, жодна людина, крім, хіба, Альфреда, та Альфред хотів убгати все в одне нікчемне слово *ressentiment*.

Дарма знімати про це мову, дарма щось комусь розтлумачувати, і найменше здатна зрозуміти щось вона, жінка з гарним обличчям, яка щоночі лежить обіч мене в ліжку».

Він іще кілька секунд вагався, весь поринувши в мінуле; найкраще було б опинитися на дядьковому Томасовім місці і повсякчас давати одним одну відповідь на сумну скаргу, що її виводив хор, схований за лаштунками нашого світу.

Тільки не stati тією дитиною: це падто тяжко. Який би ще хлопчина згодився тепер одягти чорні панчохи? Компромісне рішення було зостатись чоловіком з блідим одутлим лицем, а він завжди вибирал компромісні рішення.

Він приступив до хлопця ближче, і коли його тінь упала на малого, той звів очі й злякано зирнув на нього.

— Як ти звешся? — спитав Гемке.

Хлопчик прудко став на рівні ноги і, почервонівши на виду, промовив:

— Вієрцок.

— Будь ласка, скажи по буквах,— мовив Гемке і війняв записника.

Малий поволі проказав по буквах:

— В-i-є-р-ц-о-к.

— Звідки ти приїхав?

— З Волергайму,— одказав малий.

«Дяка богові,— подумав Гемке,— не з моого села, і прізвище в нього не мое, а він простісінько міг виявитись сином кого з моїх багатьох братів у перших».

— А де ти тут у місті живиш?

— У тітки,— сказав Вієрцок.

— Гаразд,— вимовив Гемке,— ти складеш екзамени. я певен. У тебе, мабуть же, гарні оцінки й добра характеристика?

— Еге, в мене завжди були гарні оцінки.

— Не бійся,— сказав Гемке,— все буде гаразд...

Ти...— він затнувся, бо те, що Альфред визначав як емоції *ressentiment*, здушило йому горлянку.— Гляди, не застудися, каміння холодне,— тихо скінчив він і, рвучко повернувшись, подався до школи через житло сторожа, бо не хотів дорогою здібати Улі з його матір'ю.

Він став біля вікна у вестибюлі, ще раз крадькома виглянув з-поза фіранки на дітей з батьками там, на вулиці, і, як завше в день екзаменів, йому зробилося тоскно. З облич цих десятилітніх дітей він ніби вже тепер вичитував їхнє сумне майбутнє. Вони юрмились перед шкільною брамою, немов отара під повіткою. Десь, може, двоє-троє з усіх цих сімдесяти дітей сягнуть над посередній рівень, а решта цілий вік лишатиметься на другому плані. «Я весь просяк Альфредовим цинізмом»,— подумав він і, ніби шукаючи допомоги, зирнув на малого Вієрцока, що все-таки знову сів на ганок і нерушно сидів, понуривши голову...

«Я тоді добре застудився,— думав Гемке.— Ця дитина мусить скласти, хоч би мені... хоч би мені... хоч би мені — що?

Ressentiment і емоції, любий мій Альфреде,— це не такі слова, щоб ними вимовити те, чим я перейнятий».

Він увійшов до вчительської, привітався з колегами, що чекали на п'яного, і сказав до швейцара, що допоміг йому роздягтися з пальта:

— Час пускати дітей.

З облич колег він бачив, яка чудна була їм його поведінка. «Може, я простояв під школою яких півгодин, видивляючись на малого Вієрцока»,— подумав він і злякано поглянув на годинника, але було ще лише чотири хвилини по восьмій.

— Панове,— голосно промовив він,— не забувайте,

що екзамен, який сьогодні складають вам діти, для де-
кого з них далеко більше важить і матиме глибші на-
слідки, ніж для декого з нас захист дисертації через
п'ятнадцять років.

Усі сподівалися, що він скаже ще щось, а ті, хто
його знав, чекали слова, яке він казав при кожній на-
годі,— слова «справедливість». Та він не сказав більш
нічого, а тільки, звернувшись до одного з колег, стиха
запитав:

- Яка тема твору?
- Незабутній випадок.

Гемке зостався в учительській сам.

Його острах тоді, що через два роки лава в кухні
стане йому закоротка, виявився марний, бо він не
склав екзамену, дарма що тема твору звалася «Неза-
бутній випадок». Він був певний себе аж до тієї миті,
коли вони ввійшли в школу, але щойно переступив її
поріг, певність ураз розтанула.

Він хотів узятися до твору, але марно силкувався вче-
питися за дядька Томаса. Томас раптом став йому дуже
близький, занадто близький, щоб писати про нього
твір; він написав заголовок: «Незабутній випадок», ви-
вів під ним: «Якби ж то на цьому світі була справед-
ливість» і в слові «справедливість» написав замість
«е» — «і», бо він ніби колись щось чув, що всі слова
походять від одного кореня, і йому видалося, що коре-
нем слова «справедливість» є слово «відплата».

Треба було понад десять років, щоб, думаючи про
справедливість, одвикнути тут же таки згадувати про
відплату.

Найтяжчий із тих десяти років був перший рік по
невдалім екзамені: ті, від кого він ішов у інший світ,
той світ, що тільки видавався кращим, могли бути не

менш жорстокі, як ті, що нічого не знали й не підозрювали такого, як він, ті, кого батько телефонним дзвінком порятував од усього того, що йому, Гемке, обернулось місяцями болю і тяжкої праці; материн усміх, потиск рук у неділю після меси, квапливо кинуте слово — така була та справедливість, що припала йому на цім світі, а та, інша, якої він завше прагнув і ніколи не міг досягнути, то була справедливість, що її так палко жадав дядько Томас; Гемке так її праґнув, що йому за це приклали прізвисько «Даніель Справедливий».

Він аж здригнувся, коли двері відчинилися і швейцар упустив матір Улі.

— Марі,— сказав він.— Що?.. Чому?..

— Данієлю,— почала вона,— я...

Та він перехопив:

— Я не маю ні хвильки часу, не маю,— промовив він шоретко і, вийшовши з учительської, подався на другий поверх. Гомін матерів, що чекали внизу, ледь долинав сюди. Гемке приступив до вікна, що виходило на подвір'я, застромив у рота сигарету, але забув закурити. «Треба було потратити тридцять років, щоб мати силу все подолати і зрозуміти, чого я хочу. Я очистив свою справедливість од відплати, я непогано заробляю, ношу на обличчі машкару, і через те багато хто гадас, ніби я досяг мети; та я ще не досяг її, я тільки тепер до неї рушаю — та вже тепер я можу скинути їй викинути геть свою незворушну личину, так, як викидають капелюха, що одбув своє; у мене тепер буде інакше обличчя, може, мое власне...»

Він урятує Вієрцока від року принижень; жодна дитина в світі не повинна зазнати того, що зазнав він, жодна дитина, а надто ж ця, спіткавши яку, він ніби спіткав себе самого...

ПРИГОДИ СОЛДАТСЬКОГО КЛУНКА

У вересні 1914 року в одну з бомбардирських червоних цегляних казарм вселили чоловіка на прізвище Йозеф Штобеський, що, хоч був, згідно паперів, пімецький громадянин, рідною мовою своєї офіційної вітчизни володів погано. Штобеський мав двадцять два роки, був годинникар і через «кволість фізичної конституції» ще не служив у війську; він прибув з якогось сонного польського закутка, що звався Нестронне, де цілі дні висиджував у причільній кімнатці батьківської хати, списуючи гравюрами пасочки до годинників, делікатними гравюрами, й направляючи односельцям годинники, годував між тісю рботою свині, доїв корови, а ввечері, як на Нестронне спадала темрява, не йшов до шинку чи на танці, а чипів над своїм винаходом копиревав замашеними пальцями в незліченних коліщатах і крутив цигарки, що майже всі лишались дотлівати на красчку столу,— а тим часом його мати рахувала яйця й скаржилась на зужиток гасу.

Отож він зі своєю картонною скринькою вселився в червоній цегляній казармі в Бромберзі, опанував німецьку мову настільки, щоб знати військовий статут, команди й частини рушниці; окрім того, його навчено секретів піхотного ремесла. В години науки він казав «хлеб» замість «хліб», «армата» замість «гармата»; він лаявся по-польському, молився по-польському і меланхолійно роздивлявся вечорами маленький пакуночок із змащеними коліщатками в своїй темно-рудій шафі, а потім ішов до міста залити цілком виправдану меланхолію горілкою.

Він ковтав пісок Тухельського степу, писав матері листівки, діставав у пакунках від неї сало, одникував у неділю від офіційної меси й нишком крався до якогось костелу, де йому вільно було впасти на кам'яні плити, плакати й молитися, хоч така чулість кепсько пасувала чоловікові в мундирі прусського піхотинця.

У листопаді 1914 року Штобського визнано достатньо освіченим, аби послати його в подорож через Німеччину до Фландрії. Він покидав доволі гранат у пісок Тухельського степу, доволі побажав у тирі з рушниці і ось тепер одіслав пакуночок із змащеними коліщатками матері, додавши до нього листівку, повантажився у вагон на худобу й розпочав мандрівку по своїй офіційній вітчизні, рідну мову якої опанував настільки, щоб знати команду.

Він пив каву, що її наливали квітучі німецькі дівчата, йому чіпляли на рушницю квіти, він брав простягнені сигарети, раз навіть дістав від якоїсь літньої жінки поцілунок, а якийсь чоловік, що стояв з ножем на переїзді, обіпершись на шлагбаум, гукнув до нього кілька дуже виразно вимовлених латинських слів, з яких Штобський затятив лише «*tandem*»¹. Він удав-

¹ Нарешті (лат.).

ся з тим словом до свого безпосереднього начальника ефрейтора Габке, але той щось пробубонів про самокатки, не вдаючись у докладніше пояснення. Так ото, ѹ гадки не мавши, приймаючи ѹ віддаючи поцілунки, обсипуваний квітками, шоколадом і сигаретами, переїхав Штобський Одер, Ельбу, Рейн і через десять днів був виладуваний у пітьмі на якісь занечищений бельгійській станції. Його рій зібрався на якомусь селянському обійсті, і капітан у темряві гукаув щось, чого Штобський не втамив. Потім був гуляш з макаронами, що його в присмерку погано освітленої стайні швидко черпали ложками з польової кухні ѹ носили до рота. Панunter-офіцер Піліг ще раз обійшов підрозділ, зробив короткий перелік, і за десять хвилин рій крохував у темряві на захід; із західного неба над ним падав той добре знаний, схожий на громовицю, гуркіт, часами небо червонясто зблискувало, починався дощ; рій звернув з дороги, з триста пар ніг зачалапало розгрузлими путівцями; чимраз близчала та неприродна громовиця; голоси офіцерів лунали хрипко, в нихчувся якийсь прикрий відтінок. Штобському боліли ноги, дуже боліли, до того ж він утомився, страшенно втомився, однаке плентався далі, темними селами, багнистими дорогами, а та громовиця, що близче вони до неї піджодили, гула дедалі відразливіше, дедалі неприродніше. Потім голоси офіцерів таunter-офіцерів поробилися дивно стишені, сливе лагідні, а праворуч і ліворуч на невидних стежках почулася тупотнява сили ніг.

Штобський завважив, що тепер вони були в самому осередку тієї неприродної громовиці, а трохи вона була їм позаду, бо червоні зблиски тепер спалахували ѹ перед ними, ѹ за спиною їм, і коли наказано було розсипатися в лаву, він біг праворуч шляху, тримаючись біля ефрейтора Габке; залунав крик, луск, стрі-

лянина, і голоси офіцерів та унтер-офіцерів гучали знову хрипко. Штобському й досі боліли ноги, дуже боліли, і він кинув Габке напризволяще, сів на мокрий луг, що тхнув кізяками, і подумав щось таке, що в перекладі з польської приблизно дорівнювало б фразі Геца фон Берліхінгена¹. Він скинув шолом, поклав рушницю біля себе на траву, попустив шнурівку своєго клунка, подумав про свої кохані коліщатка і заснув у самім пеклі бою. Йому снилася його мати, що пекла в маленькій теплій кухні пироги, і він уві сні дивувався, що вони, заledве допікаючись, гучно репали на сковороді й від них нічого не заставалося. Його маленька мати чимраз швидше накладала коряком тіста на сковороду, невеличкі пиріжки спливалися докупи, вмект репали, не встигши допектися, і нараз мати розсердилася,— уві сні Штобський не стримав сміху, бо його мати насправді ніколи не сердилася,— й бурхнула одразу все тісто в сковороду; тепер там лежав великий, пухкий, жовтий пиріг на цілу сковороду, він усе більшав, підпікався, ріс, мати Штобського вже осміхалася вдоволено, тоді взяла ножа, підклала його під пиріг, і — бабах! — розтявся страшений тріск, і Штобський уже не мав часу збудитися з того сну, бо він був мертвий.

За чотириста метрів од того місця, де влучило просто в Штобського, солдати з його рою вісім днів по тому знайшли в англійському шанці солдатський клунок Штобського з ошурком пошматованого ретязя — більше на цій землі від нього не знайшли нічого. І коли тепер у тому англійському шанці знайшли солдатський клунок Штобського з куснем домашньої вуджененої ковбаси, недоторканою пайкою і польським моли-

¹ Гец фон Берліхінгеп (1480—1562) — швабський лицар, учасник селянської війни 1525 р. в Німеччині, головний герой одноіменної драми Й.-В. Гете.

товником, то вирішили, що Штобський, в запалі нечуваного героїзму, ввігнався під час штурму глибоко в смугу англійських позицій і був там убитий. Отож його маленька мати в Нестронному дісталася від капітана Гумеля повідомлення про безприкладний героїзм рядового Штобського. Мати пішла до священика, аби той переклав листа, заплакала, згорнула папірця, поклала його в полотно й замовила три поминальні меси.

Але шанець як стій знову завоювали англійці, і клунок Штобського дістався до рук англійському солдатові Вілкінзу Грійгедові. Той з'їв домашню ковбасу, похитавши головою, шпурнув у фландрське багно польського молитовника, зібгав клунка і впхав його між свої пожитки. Два дні по тому Грійгед стратив ліву ногу, його поправили до Лондона, через три роки відпустили з Royal Army¹, призначили скромну пенсію, і він, не маючи більше змоги справляти повинності вагоновода, став за сторожа в банку.

А що прибутки в сторожа не які великі, а Вілкінз придбав на війні два гріхи — пив і курик, і що прибуtkів на те не ставало, він почав спродувати речі, які видавалися йому зайвими, а зайвим видавалося йому майже все. Він спродає меблі, проплив гроші, попродав усю одежду, до однісінького виношеного костюма, і як уже не мав більше чого продавати, згадав про ту брудну паку, що її після свогоувільнення з Royal Army закинув до льоху. І тепер він продав іще затаєний, іржавий від часу пістолет, плащ-намет, пару чобіт і солдатський клунок Штобського. (Про Вілкінза Грійгеда в двох словах: він пустився берега, до решти пірнувшись в пиятику, стратив честь і місце, дійшов до злочину, дарма що нога його лишилася десь у фландрській

¹ Королівська армія (англ.).

землі, помандрував до в'язниці й дотяг віку підшепта-
чем, що продавався хоч би й за марку).

А солдатський клунок Штобського пролежав у по-
хмурому склепі лахманника в Сого рівно десять літ —
до 1926 року. Влітку того року лахманник Луїджі Ба-
ноло дуже пильно прочитав проспекта фірми якогось
Гандзупера, що писався на англійський кшталт Генд-
запером, яка так одверто виявляла неабияку цікавість
до всіляких військових матеріалів, що Баноло потер
руки. Вкупі з сином він перевернув усе своє добро і
видобув двадцять сім військових пістолетів, п'ятдесят
вісім бляшаних казанків, понад сто плащ-наметів,
тридцять п'ять ранців, вісімнадцять солдатських клун-
ків і двадцять вісім пар черевиків — усе те найрозма-
їтіших європейських армій. За цей обладунок Баноло
взяв чек на 187.20 фунта стерлінгів, які відрахував йо-
му один із найповажніших лондонських банків. Бано-
ло дістав, приблизно беручи, п'ятсот процентів зиску.
Що ж до Баноло-меншого, то годі навіть змалювати,
як його потішив насамперед продаж черевиків, бо ж
він мав за обов'язок чистити, мастити їх — одне слово,
доглядати.

Фірма ж Гендзапера перепродала крам, куплений
у Баноло, з вісімсот п'ятдесятьма процентами зиску
(то була її норма) одній південноамериканській кра-
їні, яка три тижні перед тим дійшла висновку, що су-
сідня держава їй загрожує, і вирішила попередити за-
грозу. Солдатський клунок Штобського, перебув-
ши мандрівку до Південної Америки в трюмі брудно-
го судна (фірма Гендзапера послуговувалася тільки
брудними суднами), трапив до рук німцеві на прізви-
ще Райнгольд фон Адамс, який за сорок п'ять песет
завдатку перейнявся справами тієї південноамерикан-
ської країни. Заледве Адамс устиг пропити дванадцять
песет із сорока п'яти, як його покликано виправдати

свою обіцянку і під проводом генерала Лаланго, з кличем «Перемога й здобич» на вустах, рушити до кордонів сусідньої держави. Проте Адамс дістав кулю в голову, і клунок Штобського попав до рук німцеві, що звався Вільгельм Габке і всього лиш за тридцять п'ять песет завдатку перейнявся справами другої південноамериканської країни. Габке отримав до свого майна солдатський клунок, решту тридцять три песети грошей і знайшов, крім того, ще шматок хліба та півцибулини, що вже почали віддала свій дух песетам. Але етична й естетична нерішучість Габке була мізерна, він доклав до тих грошей свій власний завдаток, узяв іще тридцять песет платні, після чого його зроблено капралом звитяжного національного війська. Коли ж він, одкинувши верх на клунку, побачив вибитий чорною тушшю штемпель VII(2)II, йому згадався його дядько Йоахім Габке, що служив у тому полку й був убитий; тоді його пойняла туга за домівкою. Він вийшов у відставку, одержав на прощання портрет генерала Губланеса й добувся манівцями до Берліна, а як їхав трамваем із вокзалу від зоосаду на Шпандау, то поминув, і гадки про те не маючи, гарнізонні майстерні, де 1914 року вісім днів пролежав солдатський клунок Штобського, перед тим як його послано до Бромберга.

Габке пережив радісне спіткання з батьками, вернув до свого питимого фаху експедитора, однак не забаром виявилося, що він склонний до політичних помилок. 1929 року він увійшов до партії, члени якої носили гідку брудно-руду форму, зняв із стіни солдатського клунка, що його був повісив поруч із портретом генерала Губланеса в себе над ліжком, і повернув його на практичний ужиток: він носив його на своєму брудно-рудому мундирі, як ходив у неділю на поле муштруватись. Там він визначився своїм військовим

досвідом, став трохи дерти носа, рекомендувався як командир батальйону з південноамериканської війни докладно оповідав, де, як і чому вдавався тоді до її важкої зброї. Йому зовсім вилетіло з голови, що він же тільки й вистрелив, що в голову бідоласі Адамсові, вкраї його песети й забрав собі його солдатського клунка. Габке одружився 1929 року, а 1930 жінка народила йому сина, що дістав ім'я Вальтер. Вальтер підростав, хоч перші роки його життя минули під знаком батькового безробіття: зате як йому було чотири роки, він щоразу діставав на снідання кекс, консервоване молоко та помаранчі, а як зрівнялося сім, отримав від батька запраний солдатський клунок, якого той передав йому з словами:

— Шануй цю річ, вона належала твоєму дідові Йоахімові Габке, що вийшов з рядового на капітана, вистояв у п'ятнадцяти боях і був розстріляний червоними бунтівниками 1918 року. Я сам носив цього клунка в південноамериканській війні, де був, правда, оберлейтенантом, але міг би стати генералом, якби мене не потребувала моя вітчизна.

Вальтер ревне шанував клунка. Він носив його на своєму власному брудно-рудому мундирі з 1936 по 1944 рік, часто думав про свого героя діда й героя батька і, ночуючи в повітках, дбайливо клав його в головах. Він носив у нім хліб, плавлений сир, масло, свій пісенник, чистив і прав клунка й тішився, що живтааа барва чимраз більше оберталася на біласту. Він і здумати не міг, що його легендарний дід-герой помер у чині ефрейтора на багнистому фландрському полі, неподалік від того місця, де вбито рядового Штобського.

Вальтер Габке мав п'ятнадцять років, пильно вчився англійської мови, математики та латини в Шпандуській гімназії, шанував солдатського клунка й ві-

рив у геройв, аж поки самому йому довелося стати одним із них. Його батько давно вже пішов на Польщу робити там десь якийсь порядок, невдовзі ж по тому як він повернувся звідтіль, сютий, усе курячи цигарки, походжаючи сюди-туди по кімнаті й мимрячи: «Зрада», невдовзі по тому Вальтерові Габке довелося стати героєм.

Одної ночі в березні 1945 року він лежав біля кулемета край якогось села в Номеранії, чув глухий, немов грозовий, гомін, що лунав чисто так, як у кіно, на тискав на замок кулемета, вибивав діри в нічній темряві, і йому хотілося плакати. Він чув голоси з ночі, голоси, яких він не знав, стріляв, заклав нову стрічку, знову стріляв, а коли вистріляв другу стрічку, зауважив, що зробилося дуже тихо: він був сам. Він підвівся, підтягнув солдатського клунка й звільна пішов у ніч на захід. Він зробив щось таке, що вельми шокує геройзмові,— почав думати. Він думав про маленьку, але дуже затишну кімнатку, і в голові не покладаючи, що думав про те, чого вже немає: молодий Баноло, що колись подіяв право власності на його солдатський клунок, на той час досяг сорока років, злетів у своєму бомбардувальнику понад Шпандау, відкрив люк і розбив маленьку, але дуже затишну кімнатку, а Вальтерів батько ходив тепер сюди-туди в підвальні сусіднього будинку, курив сигарети, мимрив: «Зрада», і його посідало непорядне почуття на думку про той порядок, який він творив у Польщі.

Вальтер тої ночі замислено йшов на захід, набрів нарешті порожню повітку, сів, поставив перед себе клунка, розкрив його, з'їв солдатського хліба, маргарину, кілька цукерок, і так його й знайшли російські солдати: він спав із заплаканим обличчям, п'ятнадцятирічний вояк з вистріяною кулеметною стрічкою на шиї, з кислим від цукерок подихом. Вони піднітовхну-

ли його в загальну колону, і Вальтер Габке пішов на схід. Більше йому не судилося бачити Шпандау.

Тим часом Нестронне було німецьке, стало польське, знов було німецьке, знову перейшло до Польщі, і матері Штобського минуло сімдесят п'ять років. Лист капітана Гумеля лежав у скрині, де давно вже не було полотна — пані Штобська держала там картоплю; геть далі за картоплею лежав великий окіст, стояли в порцеляновій мисці яйця і глибоко в пітьмі причаївся бідон з олією. Під ліжком лежали дрова, а на стіні червонясто горіла лампадка перед образом матері божої Ченстоховської. За хатою в повітці никала худа свиня, корови давно не було, в хаті ходором ходили семеро дітей Вольняка, будинок якого у Варшаві було розбито. А вулицею повз хату йшли вони, недолугі солдати з жалюгідними обличчями. Вони йшли майже щодня. Спершу Вольняк виходив на вулицю, лаявся, часом піднімав камінця й навіть подеколи кидав, а тепер уже сидів у причільній кімнаті, де колись Йозеф Штобський лагодив годинники й виписував гравюри, а ввечері копирсався в змащених коліщатках.

1939 року повз них ішли на схід польські полонені, інші польські полонені йшли на захід, згодом їх минали, бредучи на захід, російські полонені, а оце тепер віддавна вже тяглися на схід німецькі полонені, і хоч ночі стояли ще холодні й темні і сон у мешканців Нестронного був міцний, вони будилися, коли вночі на вулиці чулася глуха тупотнява.

Пані Штобська вставала одна з перших у Нестронному. Вона вдягала поверх зеленавої сорочки пальто, розпалювала в грубі, доливала оливи в лампадку перед образом божої матері, виносила попіл, давала їсти худій свині і йшла в хату збиратися до вранішньої меси. І якось уранці в квітні 1945 року вона вздріла під порогом своєї хати молодого білявого хлопця, що

затис у руках запраного солдатського клунка, міцно обіймаючи його. Пані Штобська не закричала. Вона поклала чорну плетену торбинку, в якій лежали польський молитовник, хусточка та кілька стеблин кміну, поклала торбинку на вікно, схилилась до хлопця й одразу побачила, що він мертвий. Вона й тепер не закричала. Було ще темно, тільки за вікнами костьолу блистало жовтаве світло, і пані Штобська обережно взяла мертвому з рук солдатського клунка, у якому колись лежали молитовник її сина й шмат домашньої ковбаси з її поросяти, втягla хлопця на кам'яні плицi в сіни, пiшла до хати, машинально несучи з собою клунка, кинула його на стiл i знайшла в якомусь пакуночку засмальцьований, сливe безвартiсний злотий. Тодi подалася в село, щоб побудити грабарiв. Згодом, як хлопця поховали, вона побачила в себе на столi солдатський клунок, узяла його, хвилю повагалась, потiм знайшла два цвяхи й молоток, позабивала цвяхи в стiну i почепила на них клунка — вирiшила засипати туди цибулю.

Якби вона була трохи ширше його розкрила, зовсiм одкинула верх, то побачила б чорний штемпель з тим самим номером, що й на листi капiтана Гумеля.

Але вона так широко його не розкрила.

МІЙ ДЯДЬКО ФРЕД

Тільки постать моого дядька Фреда скрашає мені спомини про перші часи по війні. Якось літнього надвечір'я 1945 року дядько вернув з війни додому. Зодягнений він був не вельми ошатно, єдиним його майном була бляшанка, перевішена за шнурок через шию, та ще кілька недокурків, що він їх по-хазяйському зберігав у невеличкій кругленькій коробочці. Він пригорнув мою матір, поцілував сестру і, промурмотівши три слова: «Істи, спати, курити»,— повалився на родинне наше надбання — канапу, тим мені найбільше запало в пам'ять, що дядько був набагато довший за неї, отож йому доводилось або підгинати ноги, або випростувати їх геть поза край. В обох випадках він немилосердно кляв усе покоління нашого рідного діда, що йому завдячували ми набутком цього вельми вартісного взірця меблів. Дядько узивав ту достойну генерацію задрипаною й рахітичною, усяк потріпуючи її смак, втілен-

ня якого він добачав у безнадійно рожевій тканині, що нею обтягнуто канапу,— правда, все те не вадило йому день при дні розкошувати там солодким сном.

Сам я мав тоді на своєму обов'язку не дуже вдячну функцію: мені було на ту пору чотирнадцять років, і ніхто як я мусив лучити нашу добровічайну родину з тією незабутньою установою, що звалася чорним торгом. Батька моого вбито на війні, матері платилося крихітну пенсію, отож моя місія була сливе щодня збувати вбогі рештки порятованого од війни майна або ж міняти їх на хліб, тютюн чи вугілля. Вугілля, до речі сказати, стало тоді нагодою до значного викривлення поняття про власність, викривлення, що його сьогодні означають шорстким терміном «крадіжка». Тож я мало не щодня виrushав на крадіжку а чи йшов спродувати лахи, і хоча мати добре бачила усю конечність моєї непочесної діяльності, їй щоразу очі заходили слізьми, коли я вранці брався справляти свою мудровану повинність. Мені, приміром, доводилось переводити подушку на хліб, черен'яну миску — на манні крупи, тритомник Густава Фрайтага — на п'ятдесят грамів кави,— усе це я виконував коли й не без запалу, то й не зовсім без остраху та жалю до самого себе. Поняття-бо про власність,— так це тоді звалось у дорослих,— на ті часи трохи розхиталось, і на мене, траплялося, падала несправедлива підозра в ошуканстві, бо ціна речей, що їх я збував, не раз анітрохи не відповідала тій, якої, на материну думку, вони були варті насправді. Не проста штука — бути посередником межи двома світами цін, що тільки видаються рівнозначними.

Дядькова Фредова поява кинула в наші серця сподіванку на тверду чоловічу допомогу. Та спочатку він нас розчарував. З першого ж таки дня його апетит тяжко зажурив мене. Коли ж я, довго не міркуючи,

вилив свій смуток матері, вона попросила мене тим часом дати дядькові трохи оговтатись. На оговтування пішло замалим не вісім тижнів. Попри всі прокльони надміру куцій канапі, він любесенько спав на ній ночами і незгірш куняв удень. Коли ж, бувало, на яку часину одходив од сну, зараз брався жалісливим голосом тлумачити нам, як він воліє лежати, коли спить.

Мені здається, найлюбіша була йому тоді постава спрінтера на старті,— їй він оддавав тоді перевагу перед усіма іншими. Він полюбляв по обіді, лігши горілиць і підтягши коліна до грудей, всмак упорати чималий кусень хліба, а потім, скуривши сигарету, знову покластися на сон аж до вечері. Він був дуже великий і марний, і на підборідді йому химерним вінком повився шрам, що надавав йому схожості з розбитим мармуровим пам'ятником. Хоча його апетит і хіть до сну її далі неабияк мене клопотали, я проте його любив. З ним єдиним я міг бодай теоретично порушувати питання, пов'язані з чорним торгом, не бояччись наразитися на сварку. Очевидячки, він був поінформований про несумірність між двома світами вартостей.

Нашим настирливим проханням розказати про війну дядько ніколи не потурав, завше одказував, що війна не варта балачки, і тільки вряди-годи оповідав, як йому одбувалось медкомісію. Комісія полягала головним чином у тому, що якийсь добродій у військовому мундирі гучним голосом звелів йому набрати в пробірку сечі,— дядько Фред не годен був зараз-таки вволити його волю, через що його військова кар'єра з самого початку пішла криво.

Він казав, що ревний інтерес великої Німеччини до його сечі сповнив його великою недовірою до райху — недовіра та за шість років війни остаточно зміцнилась.

До війни дядько служив рахівником, і коли зійшов четвертий тиждень його побутування на нашій канапі, мати по-сестринському лагідно пораяла йому довідатись на фірму, де він колись працював. Цю її пораду він нищечком переклав на мене, але все, що мені пощастило встановити по добрій годині пильних пошуків у геть-чисто зруйнованому районі міста, була гора битої цегли метрів вісім заввишки.

Наслідки тих моїх мандрів вельми втішили дядька Фреда. Він одхилився на спинку канапи і, переможно дивлячись на матір, сказав їй розпакувати його вжитки. В одному кутку нашої спальні стояла скринька, дбайливо забита цвяшками, що її на велику силу ми одбили молотком і обценьками; там було два десятки романів середнього обсягу й ціни, золотий кишеневкий годинник, припалий порохом, але ще справний, дві пари шлейок, кілька записників, диплом торговельної палати та ощадна книжка на тисячу двісті марок. Ощадну книжку oddали мені, щоб я взяв із неї гроші, все ж решту поклали спродати, в тому числі й диплом торговельної палати, на який одначе не знайшлося покупця, бо дядькове Фредове ймення було написане там чорною тушшю.

Отож ми на яких чотири тижні позбулися клопоту про хліб, куриво для дядька та вугілля — це непомалу мене втішило, надто, що на той час гостинно відчинила двері школа, і я мусив знову заходитись коло своєї освіти...

Ще й тепер, коли моя освіта давно вже дійшла краю, я плекаю ніжний спомин про ту юшку, що нам давали в школі, головним чином тому, що та понаднормова пайка страви діставалась нам, вважайте, без бійки й надавала цілому навчальному процесові приємного сучасного відтінку.

Однаке найбільша подія тих днів сталася пізніше:

дядько Фред по восьми тижнях після свого щасливого вороття додому взявся правувати в господарстві.

Якось наприкінці літа він устав рано з своєї канапи, поголився так пильно, що ми полякалися, сказав дати йому чисту білизну і, взявши моого велосипеда, кудись щез.

Вернув він пізно, і повернення його було познаменоване великим грюкотом і міцним духом вина; той дух розходився від дядька, грюкіт — від десятка цинкових відер, поз'язуваних докупи грубим шнуром. Наше занепокоєння вляглось, коли дядько сповістив нас про свій замір відродити в нашім підупалім розбитому місті торг квітками. Мати, пойнята зневірою до світу нових вартостей, огудила дядьків замір, кажучи, що на квіти не знайдеться покупців. Однаке вона помилилася.

Одного вельми пам'ятного ранку ми понесли до трамвайної зупинки, де дядько поклав розпочати торг, цинкові відра, напаковані квітками. Я ніби ще й зараз бачу жовті й червоні тюльпани і вогкі гвоздики, досі пам'ятаю і ніколи не забуду, який гарний був мій дядько, коли, стоячи між руїн і сірих постатей, щосили вигукував:

— Кому квітів без карточок!

Про поступ дядькового заходу нема що й казати: він був блискавичний. Уже через місяць дядько мав у своїй власності аж три десятки відер, заснував іще дві філії, а місяць опісля став сплачувати податки. Мені відавалося, що ціле місто одмінилось: по багатьох місцях з'явилися ятки з квітами — попит перевищував торговельну спроможність. Щодень більше намножувалося в місті цинкових відер, щодень більше дерев'яних рундуків, почали майструвати візки на квіти.

Так чи сяк, тепер ми щодня мали не лише свіжі

квітки в господі, а й хліб та вугілля, і я міг нарешті скласти з себе нелегкі обов'язки посередника межи двома світами, що неабияк послужилося справі моого морального вдосконалення. Дядько Фред давно став людиною зі становищем, з торгом йому ведеться незгірше, він має свою машину, а я — його майбутній спадкоємець, і мене дали вивчати економіку, щоб я, ще заки одберу права на спадщину, міг вийти на податкового агента фірми.

І коли я тепер бачу на вулиці цього показного чоловіка при кермі червоної блискучої машини, мені побіться чудно, що в мосму житті були такі часи, коли його апетит не давав мені ночами спати.

БІЛА ВОРОНА

Мене, видимо, сама доля вибрала, щоб ниточка білих ворон і в цьому поколінні нашої родини не ввірвалася. Бо хтось же та повинен не дати їй увірватися, і цей обранець — я. Мабуть, ніхто цього не сподівався від мене, однаке тепер уже годі що вдіяти: я — біла ворона, й край. Мудрі голови в нашій родині кажуть, що це дядько Отто збив мене з доброї стежки. Дядько Отто був біла ворона старшого покоління й мій хрещений батько. Хтось же та мусив бути білою вороною й тоді, і ось нею був він. Звісно, за хрещеного його запрошене, як ще не виявилося, що він збився з трибу; так і зо мною: мене теж узято за хрещеного одному хлопчечняті, а ось тепер, відколи всі мене мають за білу ворону, його бояться мені й на очі показати. Коли ж по правді, то нам з дядьком Отто мали б дякувати, бо родина, де немає білої ворони, завше буває безнадійно сіра.

З дядьком Отто я заприязнився давно. Він часто при-

ходив до нас, щоразу наносив більше ласощів, ніж треба було на батькову думку, говорив, мов на скрипці грав, і наостанку завше просив позичити грошей.

Дядько Отто мав царя в голові. Не було того в світі, з чим би він не був обізнаний: соціологія, красне письменство, музика, архітектура,— на всьому тому дядько знається, та ще й неабияк. Фахівці й ті з ним розмовляли залюбки, і він здавався їм цікавою, освіченою, просто-таки чарівною людиною, поки не приголомшував навісним проханням позичити грошей і не розбивав тим усіх чарів. Оце й було в ньому найжаливіше: він чигав не тільки на гроши рідні, а розкидав свої хитрі тенета всюди, де лише сподівався на який-такий здобуток.

Усі старші в родині були тієї думки, що він міг би з своїх знань озолотитися,— так звичайно говорили за їхніх часів,— та він не обертає на золото знань, він, десь, вирішив озолотитися з нервів своїх родичів.

Ніхто так і не одгадав, як він добирал способу щоразу викликати в співрозмовця певність, що сьогодні він грошей не попросить. Одначе він просив їх. Неминуче. Невблаганно. Я гадаю, він просто не міг опертися спокусі скористати з доброї нагоди. Його мова лилася так натхненно, що піла такою непідробленою пристрастю, вражала таким гострим розумом, лунала таким громом ворогам і таким апофеозом друзям, іскрилася таким блискучим дотепом,— так він чудово говорив, що просто годі було й здумати, ніби він знову сьогодні заведе про... Одначе він заводив...

Він знат, як доглядати немовлят, хоч сам ніколи не мав дітей, збирав коло себе жіноцтво, оповідаючи про те, як годувати малих під час недуги, раяв присипки, тут-таки писав на папірцях рецепти масти, розказував, чого й по скільки давати дитині випити, ба навіть знат, як швидко втихомирити мале. Сплакана дитина

в нього на руках умить затихала. Щось таке в ньому було, мов якісь чарі...

Так само вільно аналізував він дев'яту симфонію Бетховена чи складав юридичні папери, ставлячи просто з голови номер закону, що торкався справи...

Але хоч би там що й хоч би з ким він говорив, розмові, зрештою, надходив край, доводилось прощатися,— і завше в найостаннішу хвилину, здебільшого вже в передпокої, коли двері господи майже зачинялися за ним, він просував у них блідий вид із жвавим чорним оком і так, ніби між іншим, удавався до голови скам'янілої з жаху родини:

— До речі, ти б не міг мені...

Суми, що їх він просив, лежали між одною й п'ятдесятьма марками. П'ятдесят марок була його вершина. За десятки років виробився мов неписаний закон, за яким йому не вільно було попросити більше.

— На малий термін,— щоразу додавав він.

«На малий термін»,— то був у нього найлюбіший вислів. Потому він вертався в дім, знову клав капелюха на підставку дзеркала, розмотував із шиї хустку й зачинав розказувати, нащо йому гроші. Він завше плекав плани, непомильні плани. Гроші ніколи не були йому потрібні просто так, для себе, а неодмінно, щоб покласти, врешті, твердий підмурівок під своє життя. Його плани хиталися межі рундуком з лимонадом, що гарантував, на його думку, добрий і певний заробіток, і заснуванням політичної партії, що мала врятувати Європу від згубч.

Фраза «До речі, ти б не міг мені...» стала пострахом у нашій родині,— тітоньки, двоюрідні бабуні, ба навіть троюрідні племінники мало не вмлівали, зачувши оте його: «На малий термін».

А дядько Отто,— я гадаю, що він був цілком щасливий, поспішаючися сходами наниз,— простував до най-

ближчої пивнички, аби гаразд обміркувати свої плани. Він прискорював їхній плин у своїй голові плящиною горілки або трьома пляшками вина,— коли на що ставало роздобутих грошей.

Я не критимуся більше, що він пив, хоча його ніколи не бачили п'яного. До того ж він мав видиму потребу пити самотою. Марно й пробувати було приспати в ньому чаркою намір позичити грошей. Баррило вина, й те не втримало б його, щоб на прощання, в найостаннішу хвилину, він ще раз не просунув голову в майже зачинені вже двері й не спітав:

— До речі, ти б не міг мені... на малий термін?..

Та я ще не сказав про найгіршу його рису: іноді він оддавав позичку; мабуть, йому траплялося часом дещо заробити: колишній радник права, він, певне, давав часами юридичні консультації. В такі хвилини він з'являвся до свого кредитора, діставав з кишені зім'яту банкноту, закохано-тужливо розправляв її й казав:

— Ти був такий ласкавий, що зарятував мене, ось же тобі твої п'ять марок.

Потому він дуже хутко зникав, а найпізніше за два дні з'являвся знову — позичати суму, завше трохи більшу од тієї, що перед тим повернув. Усі чудувалися, як йому пощастило дожити замалим не до шістдесяти років, не маючи того, що звичайно називають справжнім фахом. І вмер він зовсім не з хвороби, що її міг би, здавалося, нажити пиятикою. Він був здоровий, як дзвін, серце його билося на славу, а сон у нього був такий, як у здоровової дитини, що, вдовольнившись материнним молоком, з чистісінським сумлінням засинає до другого годування. Ні, він загинув раптово, йому вкоротила віку нещаслива пригода, а те, що сталося по його смерті, може, ще химерніше, ніж було його життя.

Як сказано, дядько помер через лиху пригоду: його

переїхала машина з трьома причепами, в самісінькому центрі міста, і щастя ще, що перший на місце лиха нагодився чесний чоловік,— він же таки звістив поліцію і дав знати про дядькову смерть родичам.

У дядьковій кишенні знайшли гаманець, де був медальйон із образом божої матері, проїздний на трамвай, дійсний ще на два дні, та двадцять чотири тисячі марок грошей разом з копією розписки, що її він дав хазяїнові лотереї,— власником цих грошей дядько Отто був не більше як хвилину, а чи й менше, машина переїхала його за метрів, може, з п'ятдесяти від лотерейної контори.

А далі всій нашій родині довелося зазнати ганьби. У дядька в хаті панували злідні; тільки й було там, що стіл, стілець, залізне ліжко, шаховка, трохи книжок та ще великий записник, а в ньому довгий перелік усіх, кому він мав oddати гроші,— аж до того боргу, що він зробив увечері напередодні, коли роздобув чотири марки. Окрім того, в записнику був короткий заповіт,— у ньому дядько Отто відписував усе своє майно мені.

Мій батько, як виконавець духівниці по небіжчикові, заходився сплачувати дядькові борги. Перелік дядькових кредиторів займав мало не весь той записник, а його перша позичка сягала в ті часи, коли він раптом занедбав свою кар'єру судового радника, аби віддатися іншим планам, що коштували йому стільки часу й грошей.

Його борги загалом склали десь із п'ятнадцять тисяч марок, що їх він напозичав більше як у семисот кредиторів, почавши від кондуктора трамваю, що повірив йому двадцять пфенігів на квиток за проїзд, і скінчivши на моєму батькові, якому дядько Отто винен був аж дві тисячі марок, напевнє, через те, що в батька дядькові найлегше було видурити гроші.

Якимось дивним чином день дядькового похорону збігся з днем моого повноліття, і я тоді ж посів десять тисяч марок спадщини і зараз-таки перервав щойно почату науку, щоб присвятити себе іншим планам. Не зваживши на слізки батька й матері, я кинув до-мівку й пішов жити в хату дядька Отто,— дуже вже мене туди тягло. І я ще й досі там живу, хоча мій чуб уже давненько почав лізти. Начиння в хаті відтоді ні збільшилося, ні поменшало.

Тепер я знаю, що за багато що брався намарне. Дарма було, приміром, силкуватися стати музикою,— а надто писати музику самому,— в мене немає на течисту, однаке за цей досвід я заплатив три роки марної науки і, звісна річ, придбав славу нероби, до того ж пустив за вітром усі гроші; але це вже було так давно.

Мені тепер не в пам'ятку всі мої плани — занадто вже багато їх було, та й часу, щоб збегнути їхню марність, я потребував за кожним разом менше. Дійшлося до того, що мій кожний новий план жив не більше як три дні — термін, замалий навіть на план.

Термін моїх планів зменшувався так прудко, що зрештою вони перетворилися на коротенькі спалахи думок, яких я був не годен будь-кому переповісти, бо й сам не встигав до ладу їх осягнути.

Як здумаю, що я колись міг цілих три місяці вивчати фізіономіку, а потім дійшов до того, що протягом одного вечора намірявся стати художником або садівником, механіком або матросом, засинав, твердо переконаний, що народився вчителем, а прокидався непохитно певний, що праця митника — ось де мое правдиве покликання.

Коротше кажучи, я не маю ані привітності, ані доволі-таки твердої витримки дядька Отто; до того ж, із мене кепський співрозмовник: у гостині я звичайно

сиджу мовчки, наганяючи на всіх нудьгу, а прохання позичити грошей викладаю так незграбно й зопалу, що воно звучить як нахабне домагання.

Лишень з дітьми я вмію легко дійти злагоди, і це, мабуть, єдина добра риса, що перейшла мені від дядька Отто. У мене на руках малі одразу стихають і, дивлячись мені в обличчя, починають усміхатися, коли тільки вони вже вміють усміхатися, хоча всі кажуть, що я справжнє опудало.

Мені не раз на глум радять започаткувати славну когорту няньок-чоловіків у дитячих яслах і заразом покласти край складанню безхосennих планів. Та я не важу на дитячі ясла. Мені здається, нас якраз те й треба білими воронами, що ми не вміємо переводити на гроші своїх питомих здібностей, чи, як звичайно кажуть, застосовувати їх на практиці.

В усякому разі, певне одне: коли я таки біла ворона,— бо сам я не зовсім ще цього певен,— коли, кажу, я справдішня біла ворона, то, либо ж, іншого гатунку, ніж був дядько Отто. Я не маю ані його легкості, ані його природженого чару; та й те ще, що мене гнітять мої борги, його ж вони, здавалося, мало журили.

І я вчинив щось страховинне: я капітулював, попросив знайти мені роботу. Я благав родичів допомогти мені десь улаштуватися, благав їх перевести в діло всії своїх знайомства, щоб я нехай раз, хоч раз на свою віку узяв до рук тверду платню за певну працю.

А що я так усіх просив, викладав ті прохання усно й на письмі, наполягав і квапив,— то я злякався, коли все те було прийняте за правду й переведене в життя, злякався й зробив щось таке, чого ще досі не робила ні однісінська біла ворона: я не одкинувся від своїх слів, не зневажував турбот рідні, я став на ту роботу, що вони для мене напитали. Я поступився тим, чим нізащо не повинен був поступатися: своєю волею!

Щовечора, коли я втомлений вертав додому, мене гризла досада, що ось минув ще один день моого життя, який не дав мені нічого, лиш утому, злість і якраз стільки грошей, щоб я міг узавтра знову стати до роботи, коли можна назвати ті обов'язки, що я справляв, роботою: я розкладав рахунки за абеткою, пробивав у них дірочки й підшивав їх у новесенькі папки, де їм судилося весь вік терпляче ждати, аби так і не діждалися оплати; писав я й рекламні листи, що потім без усяких наслідків мандрували країною, тільки дурно обтяжуючи поштарські торбини; або часом складав і такі рахунки, що за них навіть хтось платив готівкою. Мав я діло й з торговельними агентами, що марно силкувалися збути комусь ту погань, яку випускав наш шеф.

Шеф той — непосидюча худобина, що все кудись спішить і зроду нічого не робить, гайнус на дурниці золоті години дня — яке ж бо дурне існування! — що навіть самому собі не важиться сказати, скільки має боргу, і так, ледве тримаючись, щоб не впасти, іде від буфу до буфу — достату акробат з надувними кульками: не встигне лопнути одна, як він уже надув другу, тільки позаду зостаються огидні клапті гуми, що хвилю перед тим вабили блиском, життям і пишнотою.

Наша контора прилягла до майстерні, де з десяток меблярів виготовляє оті меблі, що їх купують, аби цілий вік клясти, коли не стане духу викинути на смітник у перші три дні: столички до куріння, швацькі шаховки, манісінькі комодики, малювані з великим хистом стільчики, що розпадаються під трирічними дітьми, підставочки під вази, жардиньсрочки,— словом, усякий мотлох, що його, на перше око, начебто робили руки рівьбяра, насправді ж фарбував під лак поганенький маляр, сподіваючись фальшивою подобою краси виправдати дорогу ціну.

Отож я збавляв день за днем,— усього їх мені минуло там чотирнадцять,— у конторі того немудрого чоловіка, що сам себе сприймав наповажне та ще й мав за митця, бо інколи показувався коло креслярської дошки,— за мене це сталося тільки раз,— при повній мистецькій зброй: з папером та рейсфедером, аби спроектувати щось із своїх миршавих творінь — підставочку на квіти чи новий тип домашнього бару — на тривалу злість нащадкам.

Він мов не бачив, які безглузді його проекти. Накидавши один із таких витворів,— за мене, як уже сказано, це сталося тільки раз,— він гнався кудись на своїй машині зробити творчу паузу, що затягалася на вісім днів чи й на довше. Креслення ж перекидали майстрові, той клав його перед собою на верстат, довго вивчав, зібравши лоба в зморшки, потому виготовляв зразок, щоб пустити ту конструкцію в серійне виробництво. Згодом я день при дні бачив у запорошні вікна майстерні — він звав її фабрикою — цілі стоси нової продукції: поличок або столиків під телевізор, що навряд чи варті були витраченого на них клею.

Ото тільки й виходило з майстерні доброго, що речі, виготовлені без відома шефа, коли меблярі напевні знали, що він знову не з'явиться кілька днів: стільчики під ноги або маленькі скриньки на всілякий жіночий скарб, що тішили свою міцністю й простотою,— ще й онуки їздитимуть колись верхи на тих стільчиках, а на добряче змайстрованих білизняних розпірках маятимуть сорочки ще не одного покоління. Отож те, що було на потіху чи потребу людям, творилося нелегально.

Та з усіх людей, з якими я здібався за час тієї інтермедії — моєї виробничої діяльності, найдужче подобався мені кондуктор трамваю, що засвідчував недійсність моїх дпів. Він брав отої маленький клаптик

паперу — мій проїздний на тиждень, вкладав у розлявлена пашу своїх щипчиків, звідки невидимо спливало чорнило, і перекреслював два сантиметри площину — день моєго життя, коштовний день, що не приніс мені нічого, крім утоми, зlostі і якраз такої суми грошей, аби я й далі міг справляти свою безглуздзу службу. З байдужою величиністю, немов сама доля, той чоловік у простому одязі робітника міського транспорту щовечора підтверджував недійсність тисяч людських днів...

Я ще й досі лихий на себе, чому не заявив шефові, що кидаю в нього службу, перше ніж був майже змушеній її кинути, чом не пожбурив йому всю його рахубу, перше ніж був майже змущений пожбурити, — бо якогось дня господиня квартири, де я мешкав, привела до мене на роботу понурого, вовкуватого чоловіка; він відрекомендувався як повірник лотереї і дав мені до відома, що коли я справді той і той і маю в себе отакий номер квитка, то в такому разі я — власник виграншу, що становить п'ятдесят тисяч марок. А що я справді був той і той і мав отакий номер квитка, то я тут же таки, не повідомляючи шефа, покинув службу, взявши на своє сумління непроколені й непопідшивані рахунки. Більше мені не лишалося нічого, як податись додому, одержати гроші і поштовими передказами звістити рідню про зміну в своєму майновому стані.

Очевидячки, тепер багато хто сподівається, що я хутко помру або стану жертвою лихої пригоди. Однаке до якогось часу машини нібито не важать на мій вік і серце в мене здоровісіньке, дарма що й я не цураюсь чарчини. Тепер, по сплаті всіх боргів, я став власником майже тридцяти тисяч марок, що не підлягають оподаткуванню, і вдруге зробився коханим дядьком, якому несподівано знову прослалася стежка до його хрещеника. Загалом-бо діти люблять мене, і тепер мені

вільно бавитися з ними, купувати їм м'ячі, годувати морозивом, неодмінно з кремом, накуповувати кожному цілі в'язки надувних кульок — і в їхньому веселому гурті рясно заквітчувати гойдалки чи каруселі.

Моя сестра зараз-таки придбала синові, моєму хрещеникові, лотерейного квитка, і я останнім часом не раз сам собі міркую, хто ж із нинішнього молодого покоління піде мені вслід, хто з цих квітучих, галасливих, любих дітлахів, що їх пустили на світ мої брати й сестри, вийде на білу ворону наступного покоління. Наша-бо родина зроду не була й не буде безнадійно сіра. Хто буде слухняний до самісінського того дня, коли більше не скоче бути слухняний? Хто несподівано забажає присвятити себе іншим, своїм власним, найпривабливішим, найпевнішим планам? Мені б хотілося це знати, мені б хотілось поділитися з ним досвідом, бо й ми, білі ворони, теж маємо свій досвід, наш хист має свої правила гри, і я хотів би передати їх йому, своєму послідовникові, що нині, до якого часу нерозпізнаний, мов орленя серед куріпчиних дітей, бавиться вкупі з усіма.

Але якесь глухе чуття каже мені, що я не доживу до тієї хвилини, поки він об'явиться, аби звірити йому таємницю нашого біловоронячого хисту; він в'явиться раптово, випурхне, мов птах із кишени, коли я помру й комусь треба буде мене замінити; з розпашілим обличчям він стане перед родичами й скаже їм, що з нього досить їхніх звичаїв, і я нишком сподіваюсь, що на той час ще зостанеться трохи моїх грошей, бо я змінив духівницю і відписав решту свого майна тому, хто перший дасть по собі знати, що він піде моєю дорогою.

Головне, щоб він нічого не залишився їм винен...

ЛИСТІВКА

Нікому з тих, хто мене знає, невтамки, навіщо я так пильно бережу якийсь там папірець, що не має жодної ціни і тільки будить марний спомин про один день із моого життя, надаючи мені слави сентиментальної людини. А хіба личить бути сентиментальним юрисконсультові текстильної фірми? Я боронюся від звинувачень у сентиментальності, кладучи наголос на тому, що це не просто собі папірець, а що він має силу документа. Справді, цей маленький прямокутний клаптик простого паперу формою, коли не розміром, скидається на поштову марку,— він тільки вужчий, довший і не має грошової вартості, як поштова марка, хоча теж стосується пошти. Понад краєм він обведений темно-червоною рамкою і червоною ж таки рискою передліений на два нерівні прямокутники; на меншому поставлено велике чорне «Р», а на більшому чорним-таки надруковано слово «Дюссельдорф» і число 634. Ото й

усе, до того ж папірець давно пожовк, сливе геть вилиняв од часу, і от, змалювавши його так докладно, я нарешті зважусь його викинути — це звичайне повідомлення про вручення кореспонденції, з тих, які тисячами щодня наліплює на свої папери кожне поштове відділення.

Але цей паперовий клаптик — живий спомин про один день моого життя, справді незабутній день, хоч його стільки разів силувалися викреслити мені з пам'яті. Тільки вона в мене надто добра.

Спершу, коли я згадую той день, мені вчуваються паходці ванільного пирога, що добуваються попід дверима до моєї спальні, повничи її невидимою солодкою хмаркою і без слів кажучи мені про добре серце моєї матері: я попрохав її на перший день вакації спекти мені ванільного пирога і ось, ледве прокинувшись, почув його дух.

Було пів на одинадцяту. Я закурив сигарету, підсунув вище подушку і почав мріяти, що робитиму пополудні. Мені кортіло викупатись, і я розважив, що після сніданку подамся на пляж, трохи поплаваю, щось почитаю, покурю,— поки прийде моя маленька приятелька, з якою я мав стрітися о п'ятій.

Внизу на кухні мати сікла м'ясо, а як часом стукіт на хвильку стихав, я чув, що вона тихенько поспівувала. То було щось церковне. Я почувався цілком щасливим. Напередодні я склав екзамен на підмайстра, мені трапилося добре місце на текстильній фабриці з перспективою дальншого підвищення, а тепер у мене були вакації — чотирнадцять днів вакацій, і то влітку! Надворі було гаряче, але я тоді ще любив спеку. Крізь щілини у віконницях я бачив те, що нас учили звати «пишнотою». Я бачив зелень дерев кругом нашого будинку, чув дзвінки трамваїв. Я радів на думку про сніданок. Ось до моїх дверей направилася мати —

послухати, чи я ще не встав: вона передпокій і спинилася під мосю кімнатою; на мить у господі стало зовсім тихо, і я вже хотів був покликати: «Мамо!», коли нараз залунав дзвоник. Мати подалась до виходу, і хутко по тому я почув напрочуд дзвінкий гомін унизу. Чотири, п'ять, шість злетів того гомону, а потім із нього вирізнились голоси: мати розмовляла з пані Курц, нашою найближчою сусідкою. Далі почувся чоловічий голос, і я зразу впізнав, що то обізвався листоноша, дарма що дуже рідко чув його мову. Листоноша вступив у передпокій, і мати спитала:

— Що там?

— Розпишіться отут-о, будь ласка,— сказав він.

По тому на хвилю стало дуже тихо. Врешті листоноша мовив:

— Красно дякую.

Мати причинила за ним двері, і я почув, що вона знов пішла до кухні.

Невдовзі після того я встав з ліжка й подався до ванної. Швиденько поголившись, я довго й пильно мився, а коли закрутів кран, почув, що мати заходилася молоти каву. Все було немовби в неділю, тільки що того дня я не ходив до церкви.

Ніхто не пойме віри, однак мені разом зробилося важко на серці. Не знаю чому, але важко. Млинок затих,— видно, мати змолола каву. Я витерся, натяг штани й сорочку, взяв шкарпетки й черевики, зачесався й пішов до кімнати. На столі стояли квіти — пречудові рожеві гвоздики, усе було чисте, аж блищає, а на моїй тарілці лежала червона коробка сигарет.

Аж ось надійшла з кухні мати з кавою, і я одразу постеріг, що вона плакала. В одній руці в неї був кавничок, у другій — жмутик пошти, а очі їй були червоні. Я рушив їй назустріч, взяв у неї кавничок і, поцілувавши її в щоку, мовив:

— Доброго ранку!

Мати глянула на мене й собі проказала:

— Доброго ранку, як спалося?

Вона силувалася осміхнутись, але так і не змогла.

Ми сіли, мати налляла в чашки кави, а я розпакував червону коробочку, що лежала на моїй тарілці, й закурив сигарету. Мені раптом відхотілося їсти. Я бовтав ложечкою в чащі, розколочуючи молоко та цукор, і все поривався глянути на матір, та чогось щоразу миттю спускав очі.

— Що, прийшла пошта? — спитав я, але питання було ні до чого, бо материна маленька червона рука лежала на стосику пошти, на газеті, покладеній зверху.

— Еге,— сказала вона й посунула стосик до мене. Я розгорнув газету, а мати тим часом узялась намазувати мені бутерброда. На першій-таки сторінці я побачив заголовок: «Нові ворожі підступи в Данцигському коридорі!» Такими заголовками вже, мабуть, з тиждень рясніли перші сторінки всіх газет. Далі пішли звістки про «постріли на польському кордоні», про «біженців, що покинули межі польського клаптя й переселилися до райху».

Я одклав газету і взявся до реклами виноробної фірми, що їй ми подеколи давали замовлення, як ще жив батько. Там конче радилося громадянам якісь дуже цілющі марки ріслінгу. Я одклав і рекламу.

Мати вже злагодила мені бутерброд, поклава його на мою тарілку й мовила:

— Іж-бо що-небудь!

І раптом зайшлася плачем. Я був не годен на неї дивитися. Я взагалі не міг дивитися, як людина страждає,— і аж тепер мені сяйнула думка, що материне горе якось пов'язане з поштою. Доконче з поштою. Я погасив сигарету, одкусив шматочок бутерброда, взяв із столика листа й побачив, що під ним лежить

ще й листівка. Та я якось не завважив наліпки — малесенького клаптика паперу, який я зберіг донині і який додає мені слави сентиментальної людини, — і взявся до листа. Лист був од дядька Еді. Він писав, що нарешті, по стількох роках тяжкої вчительської праці, дістав підвищення, але довелося заїхати в глушину, тож навряд чи вийде якесь поліпшення, бо йому попалися найзлиденніші сільські класи. Та й діти його послабли на коклюш, і від усього його нудить, самі знаємо чого. Ми знали, нас самих нудило. Багато кого нудило.

Я потягся до листівки, але її там уже не було. Мати взяла її і тримала перед собою, і я, вп'явшись очима у свій надкушений бутерброд, колотив каву й ждав.

Ніколи того не забуду. Так ревне мати плакала на мої пам'яті лиш раз — як помер батько, а мені, пам'ятаю, і тоді не стало духу на неї дивитись. Щось ніби острах, якесь почуття, що йому я й назви не годен прибрести, не давало мені потішити матір.

Я спробував ще вкусити бутерброда, але він застряг мені в горлянці, бо я раптом зрозумів, що тільки якась біда зі мною могла так схвилювати матір. Вона сказала щось незрозуміле й простягла мені листівку — і аж тепер я побачив на ній наліпку: чотирикутник, обведений червоною рамкою і червоною ж таки рискою переділений ще на два чотирикутники. На меншому стояло чорне товсте «Р», а на більшому — слово «Дюссельдорф» і число 634. А взагалі, то була звичайнісінька листівка, адресована на мое ім'я. З другого боку там були написано:

«Пане Бруно Шнайдере!

Вам належить з'явитися 5.8. 39 у Шліфенський військовий табір в Аденбрюці на восьмитижневе навчання».

Слова «Бруно Шнайдер», дата й «Аденбрюк» були надруковані на машинці, а решта все — в друкарні; внизу стояв чийсь кучерявий підпис, а проти нього надруковано: «Майор».

Тепер я знаю, що той кучерявий підпис нічого не важив: їх можна було хоч би скільки наштампувати на машині. Вся сила була в тій манісінській наліпці, через котру матері довелося підписувати квитанцію.

Поклавши руку на материне плече, я сказав:

— Господи, на якихось нещасних вісім тижнів!

І мати й собі мовила:

— Ох, правда.

— На яких вісім тижнів,— ще раз сказав я, знаючи, що кажу неправду.

І мати втерла сльози й підхопила:

— Ну, звісно.

Обоє ми брехали, не тямлячи навіщо, однаке брехали і знали, що брешемо.

Я знову взявся до свого бутерброда, і зненацька мені свінуло, що сьогодні четверте, взавтра о десятій я маю бути за три сотні кілометрів на схід звідсіля. Я відчув, що зблід, поклав шматок на стіл, звівся на ноги, не дбаючи, що погадає мати.

Я пішов до своєї кімнати, став коло письмового столу, висунув і знову засунув шухляду. Я водив очима по кімнаті, відчував, що щось скоїлося, та не здав, що саме. Кімната більше не належала мені. Оце й усе. Тепер я знаю це, а тоді робив дурниці, аби впевнити себе, що я тут господар. Але дарма я нишпорив у коробці з листами, дарма підрівнював книжки на полиці; ще не збагнувшись до ладу, що роблю, я заходився пакувати в теку сорочки, білизну, рушники й шкарпетки, далі подався до ванної забрати своє голярське начиння. Мати все сиділа при столі. Вона більше не плаکала. Мій надкусений бутерброд так само лежав на

тарілці, а в чашці ще стояла невищита кава. Я сказав матері:

— Піду до Гісельбахів, зателефоную, о котрій відходить поїзд.

Коли я повернув од Гісельбахів, вибило дванадцяту. В передпокої пахло печеною і кучерявою капустою, і мати взялася колоти кригу у ворочку до нашої маленької морозивниці.

Мій поїзд від'їздив о восьмій вечора, завтра о шостій я вже мав бути в Аденбрюці. До вокзалу було йти чверть години, та о третій я вже вирушив з дому. Я збрехав матері, що не знала, скільки треба їхати до Аденбрюка.

Останні години, перебуті дома, я погано пам'ятаю. Вони видаються мені довшими за весь той довгий час, що проминув, відколи я пішов із дому, а часу відтоді спливло чимало.

Мені не в пам'ятку, що ми з матір'ю робили. Страва не смакувала нам. Мати невдовзі повідносила назад на кухню печению, кучеряву капусту, картоплю й ванільне морозиво. Потому ми попили каву, що ще від сніданку стояла накрита жовтим ковпаком, і я закурив; час од часу ми перемовлялися кількома словами.

— На вісім тижнів,— казав я.

І мати все потакувала:

— Еге ж, еге ж, правда,— і більше не плакала.

Три години поспіль ми брехали одне перед одним, аж поки врешті мені не стало терпіцю. Мати поблагословила мене, поцілувала в щоку і, я знов, коли двері за мною зачинилися, вкинулася в плач.

Я пішов на вокзал. Там стояла метушня. Був саме час вакацій; усюди снували засмаглі, веселі люди. Я випив пива в почекальні і десь о пів на четверту надумався зателефонувати своїй приятельці, з котрою мав стрітися на пляжі.

Ще не набравши номера — діркуватий нікельований диск обкрутився й знову став на місце лише п'ять разів,— я враз пожалкував, що телефоную, однака таки набрав і останню, шосту, цифру. Її голос запитав:

— Хто біля телефону?

Я хвилю помовчав, потім поволі сказав:

— Бруно,— і спітався: — Чи ти могла б приїхати?

Мене викликають на комісію.

— Зараз? — поспітала вона.

— Так.

Вона якусь мить міркувала, і в телефон до мене долинали голоси її родичів; щось балакалося за гроші на морозиво.

— Гаразд,— озвалась моя приятелька,— я приїду. На вокзал?

— Так,— сказав я.

Вона з'явилася дуже хутко, а я ще й досі не знаю, дарма що ось уже десять років, як вона моя дружина,— я й досі не знаю, чи не каятись мені, що я тоді їй зателефонував. Як не є, а вона притримала мені місце у фірмі, вона, коли я вернувся додому, знову збудила до життя мое завмерле шанолюбство, і, власне, їй я завдячує тим, що моя службова кар'єра з можливості стала дійсністю.

Але тоді я й з нею не лишився стільки, скільки міг би. Ми пішли в кіно, і там, у порожній і нестерпно паркій залі, я в темряві цілував її, хоч мені й не дуже хотілося.

Я цілував її багато разів, та о шостій уже подався на перон, хоч до восьмої мав іще доволі часу. На пероні я ще раз поцілував її і ввійшов у вагон якогось поїзда, що мався їхати на схід...

Відтоді я не можу без болю в душі бачити пляжів. Сонце, вода, веселі обличчя здаються мені несправжніми, і я волію сам-один у дощ тинятися містом чи

піти десь у кіно, де мені вже нікого не треба буде цілувати.

Можливості моєї кар'єри у фірмі ще не вичерпані. Я можу навіть вийти на директора і, певне, таки й буду ним — за законом парадоксальної інерції. Бо всі довкола мають тверду гадку, що я вболіваю за фірму і зможу зробити щось задля її розквіту. Та мені байдуже за фірму, і я не збираюся нічого для неї робити...

З глибокою задумою дивлюся я час від часу на маленький папірець, що так круто повернув усе мое життя.

Влітку, коли фірма провадить екзамени на підмайстрів і наші учні, сяючи, приходять вислухувати мое віншування, я щоразу мушу їм казати маленьку промову, у якій чимале місце посідають слова «можливості службового просування».

ФАХ

Коли мене питаютъ про мій фах, я мимохіть бентежуся: червонію, заникуюсь, я, кого всі знають як людину певну себе. Я заздрю всім, хто на таке питання може одказати: муляр, перукар, рахівник або письменник,— заздрю, що цим людям так легко давати відповідь, бо кожний такий фах промовляє сам за себе і не потребує якихось пояснень. Мені ж на це питання доводиться одмовляти: я сміюсь. Така одмова, звісно, підбивас питатися далі:

— То ви живете зі сміху?

І я, не хтівши одійти від правди, мушу одказувати ствердно:

— Так.

Я справді живу зі сміху, і живу добре, бо, мовлячи по-комерційному, на мій сміх с попит. З мене неабиякий знавець своєї справи, ніхто не потрапить сміяти-

ся так, як я, ніхто не осягнув, як я, тонкощів свого хисту.

Чималий час я, аби оминути прикрі розпити, казав усім, що я актор, але мій мімічний і ораторський талант такий мізерний, що мені все здавалося, ніби я кажу не те, що є. Я ж бо люблю правду, а правда полягає в тому, що я вмію тільки сміятися. Це мій фах. Я не клоун, не комедіант; я не силуюся насмішити публіку, я просто відтворюю веселість: я сміюсь, як римський імператор і як несміливий абітурієнт; сміх XVII століття для мене така сама звичайна річ, як і сміх XIX; словом, коли треба, я можу сміятися сміхом усіх часів і народів, усіх суспільних класів чи вікових груп. Я просто навчився сміятися, як хто інший лагодити черевики. У мене в грудях живе сміх Америки й Африки, сміх білій, чорний, жовтий і червоний, і за певну платню я ладен усі їх появити так, як мені скаже режисер.

Я став усюдисущий: мій сміх лунає з грамофонних платівок, зі стрічок магнітофона, його вельми полюбляють і на радіо. Я сміюся журливо, офіційно, істерично, сміюсь, як кондуктор у трамваї і як учень, що не має на прожиток; я сміюся, як сміються зранку й надвечір, як сміються опівніч і вдосвіта — словом, де тільки як треба, так я й сміюсь.

Повірте, що це робота не з легеньких, тим більше, що я — це вже моя особливість — сміюся заразливо, а тому просто необхідний другорядним та третьорядним штукарям, що цілком слушно потерпають за успіх своїх номерів,— тим я сливе щовечора мушу висиджувати по всіляких вар'єте ніби за клакера,— і прориваюсь заразливим реготом у найслабших місцях програми. Така робота потребує точності: мій щиросердий, нестримний регіт мусить розлягтися саме ту мить, коли велить програма, ані на цятину раніше чи пізніше,—

тоді слідком за мною вся публіка заходиться з реготу, і кволій дотеп одрятовано.

А я по тому втомлено плентаю до роздягальні, натягаю пальто й беруся додому, щасливий, що нарешті матиму вільний вечір. Дома ж на мене здебільшого чекає телеграма: «Конче потрібен ваш сміх. Починаємо знімати вівторок», і за яких годин кілька я вже знову теліпаюся в задушливому поїзді, проклинаючи свою долю.

Річ певна, що по роботі чи то у відпустку мене мало тягне сміятися: чередникові кортить одвихнутись од худоби, муляр тішиться, як на часину забуде про свій цемент, у теслі до ладу не зачиняються в господі двері і на превелику силу ходять шухляди. Кондитерові до смаку солоні огірки, різникові — солодкі тістечка, а пекар більше полюбляє ковбасу, ніж хліб; тореадорам до вподоби панькатається з голубами, боксери бліднуть, як у дитини йде носом кров; я всіх їх розумію, бо сам ніколи не сміюся по роботі. Я безнадійно поважна людина, і всі знайомі, може, недарма, мають мене за пессиміста.

Перших кілька років по нашому шлюбі дружина не раз мені казала:

— Та всміхнися ж бо!

Однаке поволі вона зрозуміла, що мені незмога вволити її пожадання.

Я щасливий, коли можу дати попуск натрудженим м'язам свого обличчя, щасливий змінити фахову веселість на невимушенну глибоку задуму. Ба навіть чужий сміх дратує мене, бо вочевидь нагадує мені мій фах.

З дружиною ми живемо тихо й мирно, бо вона й собі з часом одвикла сміятися; тільки вряди-годи я за-примічу усміх на її лиці — і тоді я й собі всміхнусь до неї. Ми гомонимо одне з одним стиха, бо мені ос-тогод нестримний галас вар'сте, нестерпний лément

кіностудій... Людям, що мало мене знають, я видаюсь потайним; може, так воно й є, через те, що мені надто часто доводиться розтуляти рота усміхаючись.

Отак, із недвижним обличчям, я долаю життя, тільки вряди-годи даючи собі волю всміхнутись, і не раз мені напливав питання, чи я коли сміявся навсправжки? Мабуть, ні. Та й мої брати й сестри водно кажуть, що я завше був поважним хлопцем.

І я сміюсь яким завгодно сміхом, але власного сміху не знаю.

ТЕРЕЗИ БАЛЕКІВ

У тім краю, звідки родом мій дід, люди жили зде-
більшого з праці на льонарнях. П'ятеро поколінь день
крізь день ковтали суху лляну куряву, поволі збавляю-
чи собі віку, п'ятеро веселих, терплячих поколінь, що
живилися козиним сиром та картоплею, вряди-годи
забивали трусика, вечорами пряли чи плели по своїх
господах, співали пісень, пили чай з м'яти і були ща-
сливі. День при дні вони били льон на старезних би-
тельнях, безборонні перед ядучим порохом та спекою
сушильних печей. По хатах у них звичайно стояло
одним одне драбинясте ліжко, що було неподільною
власністю старших, діти ж спали хто де впав по лавах.
Ранками хати повнилися духом юшки-смажка, в не-
ділю часом бувала затірка, у великі ж свята матері
з усміхом доливали дітям у кухлики молока,— від цьо-
го чорна кава ставала чимраз яніша, і тоді дитячі
личка рожевіли з радощів.

Дорослі рано бралися на роботу, кидаючи на хазяй-

стві дітлахів; діти давали лад у хаті — замітали, перемивали начиння й чистили картоплю: коштовні жовтаві бульби. Їхнє тоненьке лушпиння треба було показувати на очі старшим, аби одвести від себе підозру в марнотратстві чи недбайливості.

Щодня по школі діти рушали до лісу збирали гриби чи — іншої пори — лісове зілля: маренку, чебрець, кмин, м'яту, наперсник, а влітку, в косовицю, коли льонарі порали сіно на своїх нужденних луках, діти мусили визбирувати лугові квітки. Пфеніг кіло — за таку ціну брали в замку квіття з лугу; у місті в аптеках його продавали нервовим дамам по двадцять пфенігів за кіло. Правдивим скарбом були гриби: кіло грибів ішло за двадцять пфенігів, у місті ж у крамницях кіло грибів коштувало марку.

Восени, коли мокра земля в лісі рясно всівалася грибами, діти зашивались якнайглибше в зелені лісові сутінки. Уожної родини була своя потасмна місцянка грибів, за яку нишком переказувано кожному наступному поколінню.

Ліс належав Балекам, їхні ж таки були й льонарні. В дідовому селі стояв замок Балеків, де в невеличкій хатині обіч кухні дружина кожного нового голови роду важила й оплачувала гриби, лісове зілля чи берегові квітки. В отій-то хатині стояли на столі великі терези Балеків, старовинні, прикрашені візерунком із золота й бронзи, терези, перед якими вистоював хлопцем ще мій дід із кошиком грибів чи оберемком зілля в замурзаних рученятах, напружено ждучи, яку вагу покладе на терези пані Балек, поки хибка стрілка стане якраз на чорній рисці — тоненькій лінії справедливості, яку щороку треба було наводити заново. Потому пані Балек брала грубу книгу в брунатній шкіряній оправі, вписувала туди зважене й виплачувала гроші — по пфенігові чи по десять пфенігів, тільки зрідка комусь

перепадала марка. І як ще дід був малий, у хатині повсякчас стояв великий слойк з кисленькими цукерками, і коли пані Балек, тодішня господиня дому й володарка заповітної хатини, була в доброму гуморі, вона сягала рукою до слойка й кожному дітлахові давала по цукерці — і личка дітей рожевіли з радощів так само, як тоді, коли матері святами доливали їм у кухлики молока і кава там робилася чимраз ясніша, аж ставала така ясна, як дівчачі кіски.

Один із законів, що їх увели Балеки, казав: ні кому не вільно мати своїх терезів. Закон той постав так давно, що ніхто вже не замислювався, коли та чому він виник, а проте на нього належало добре вважати, бо хто раз зламав би його, тому не давано більше роботи на льонарні, у того не куповано більше грибів чи лісового або лугового зілля. Влада Балеків сягала так далеко, що й по сусідніх селах ніхто не давав йому роботи, ніхто не брав у нього лісового добра. Але од тих часів, як ще дід та баба мого діда малими дітьми шукали грибів і носили їх у замок, аби там на кухні ними приправлено печеню багатим панам із Праги чи запечено в їхній паштет, ні кому й разу не спало на думку поламати цей закон: борошно міряли мірками, яйця можна було полічити, пряжу почислити на лікті, та й, зрештою, старовинні, золотом і бронзою мальовані терези Балеків не справляли враження, що вони можуть сфальшувати, і п'ятеро поколінь людей довірливо здавались на хибку чорну стрілку, несучи до замка, все, що вони з дитячою ретельністю добували в лісі.

Щоправда, знаходилися між тими сумирними людьми такі, що не шанували закону Балеків: то були здебільшого ловці, що вповали тільки на свій хист за одну ніч здобути більше, ніж за місяць роботи на льонарні, однаке і їм, здавалося, ніколи не спадало на думку

купити чи там змайструвати собі терези. Мій дід був перший, кому вистало відваги засумніватися в справедливості Балеків, що жили в замку, мали дві карети і щороку вчили своїм коштом когось із сільських хлопців у Празькій семінарії на богослова, Балеків, у яких щосереди гуляв у карти священик, яких на Новий рік навідував повітовий голова з кайзерівським гербом на кареті і яких з нагоди нового 1900 року сам кайзер дарував шляхетством.

Мій дід був рботячий і розумний хлопець. У лісі він завше заходив далі од усіх дітей, у самі хащі, аж туди, де, як казали, жив лісовий велет Білган, приставлений стерегти Бальдерерові¹ скарби. Однаке дід не боявся Білгана, ще хлоп'ям він забирається в найглибші лісові закутки, назбиравав силу грибів, знаходив на віть трюфелі, що їх пані Балек брала по тридцять пфенігів за фунт. Усе, що він приносив Балекам, дід записував у стовпчик на чистому боці календарного аркушука — кожний фунт грибів, кожний жмуток чебрецю,— а праворуч виводив дитячими кривульками, скільки йому за віщо сплачено: не забував жадного пфеніга, що він взяв у замку від своїх семи до дванадцяти років. Скоро ж по тому як йому вийшло дванадцять, настав рік 1900, і Балеки на честь подарованого їм від кайзера шляхетства наділили кожній льонарській родині по восьминці кілограма кави, тієї, що йшла з Бразілії; чоловікам, крім того, давали дурно пива й тютюну. У замку вряджено пишний банкет — тополева алея од воріт до замка захрясла каретами.

А за день перед банкетом у замку роздавали каву, в тій-таки хатині, де вже, либонь, із сто років стояли терези Балеків, що відтепер звалися Балеки фон Біл-

¹ Б альдер ер (чи також Бальдер, Бальдур, Балур) — один з богів у північно-германській міфології.

гани, бо на місці, де стояв їхній замок, був колись, за переказом, палац лісового велета Білгана.

Дід часто переповідав мені, як він після школи пішов до замка взяти каву на чотири хати: Цехів, Вайдлерів, Вола та свою, себто Брюхерів. Це діялося опівдні проти святого Сильвестра, людям треба було чепурити в хатах, дещо пекти, і сусідкам-господиням не хотілося виряджати до замка аж чотирьох хлопців, кожного по свою восьминку кави.

Отож по якомусь часі дід уже сидів на довгому низькому ослоні в знайомій хатині в замку, дожидаючи, поки Гертруда, замкова покоївка,— пані Балек фон Білган клопоталася наступним святом,— відкладала для нього чотири готові, зважені на фабриці пакуночки кави, і дивлячись на терези, де на лівій шальці хтось залишив півкілограмову гирю. А потім Гертруда потяглась до слоїка з кисленькими цукерками, щоб витягти одну дідові, й побачила, що слоїк порожній: його написали цукерками, тими, що по марці кіло, один раз на рік.

Гертруда засміялася, промовила: «Стривай, я зараз принесу», і дід із своїми чотирма пакуночками кави, розваженої і запакованої на фабриці, зостався стояти перед терезами, де на лівій шальці хтось залишив півкілограмову гирю, і коли він поклав пакуночки на порожню шальку, серце йому закидалося, мов несамовите, бо чорна стрілка справедливості спинилася геть ліворуч від риски, шалька з гирею не рушилася з місця, а півкілограма кави пішли височенько догори; серце йому не калатало б дужче, якби він, припавши під кущем у лісі, ждав, що з хащі ось-ось уявиться велет Білган. Він мерщій шарнув по кишенях, знайшов кілька плесковатих камінчиків, що завше мав при собі, бо повсякчас стріляв з рогатки горобців, щоб не дзьобали матері на грядках капусти: три, чотири, п'ять ка-

мінчиків довелося йому покласти на додачу біля чотирьох пакуночків кави, аби шалька з гирею порушилася і стрілка нарешті-таки стала саме на чорній рисці. Дід тоді взяв каву з терезів, угорнув камінці в шматину, і коли увійшла Гертруда з великим, на ціле кіло, пакунком кисленьких цукерок, щоб знову було чим цілий рік будити на личках дітей рум'янці радощів, і поки вона торохтіла ними, висипаючи в слоїк, малій замлілій хлопчик стояв перед терезами, і все було сливе так само, як і перед тим.

Дід узяв тільки три пакуночки кави, і Гертруда здивовано й налякано глянула на блідого хлопчика, коли він кинув об землю кисленьку цукерку й настоптав її ногою.

— Я хочу побалакати з пані Балек,— сказав він.

— Пані Балек фон Білган хотів ти сказати? — перехопила Гертруда.

— Гаразд, нехай Балек фон Білган.

Одначе Гертруда зняла його на глум, і він поночі вернувся додому, оддав Цехам, Вайдлерам і Вола їхню каву, а сам, сказавши, що йому треба до пастора, з своїми п'ятьма камінчиками в кишенні попростував геть із села. Йому довелося чимало попойти, щоб знайти такого, хто мав терези, кому було вільно їх мати; у селах Блаугау й Бернау, він знат, терезів не було ні в кого, і, минувши їх, хлопець побрався далі, аж поки по двох годинах шляху дістався маленького містечка Дількайма, де мешкав аптекар Гоніг.

З господи в Гонігів пахло допіру спеченими тістечками, і коли аптекар відчинив змерзлому хлопцеві двері, од нього війнуло пуншем; затиснувши між тонких уст мокру сигарету, він несамохіть ухопив нахололі дідові руки в свої й промовив:

— Еге, десь, батькові знову кепсько з легенями!

— Ні, мені не ліків, я...

Дід розкутав шматину, взяв із неї свої п'ять камінчиків і, простягши Гонігові, мовив:

— Можна мені оце зважити?

Він боязко зазирнув Гонігові в лицє, однаке той нічого не сказав, не розгніався, не заходився розпитувати, і дід промовив:

— Оце стільки не стає до справедливості.

І аж тепер, у теплій хаті, дід відчув, які мокрі в нього ноги. Поганенькі черевики вимокли на снігу, у лісі сніг цілу дорогу сипав на нього з гілля, а тепер, у теплі, розстав, дід утомився й хотів їсти, і враз він заплакав: йому раптом навернулись на думку всі ті гриби, все зілля з лісу й з луків, що його поважено на терезах, яким не вистачало аж п'ять камінців до справедливості. А коли Гоніг з камінцями на долоні, хитаючи головою, пішов кликати жінку, дід подумав про весь рід свого батька, свого діда, чиї гриби й зілля теж важено на цих-таки терезах, і його всього ніби залила тяжка хвиля кривди, й він заплакав ще дужче. Він непроханий сів на стілець у Гоніговій хаті, не добачив крізь сльози тістечок та кави, що їх поставила перед ним м'якосерда й гладка пані Гоніг, і втихомирився аж тоді, як Гоніг вернув з аптеки і, побрязкуючи камінцями в руці, стиха мовив до жінки:

— П'ятдесят п'ять грамів як скло.

Дід здолав ще дві години шляху лісом, перетерпів дома биття, вимовчав на всі докори за каву і потім за цілий вечір не зронив ані слова — мовчки сидів і зводив рахунок на аркушику з календаря, де в нього було позаписувано все, що він переносів на спродаж до тодішньої пані Балек фон Білган; і коли вибило північ, у замку вдарили з гармат, усюди в селі знявся гомін, забамкали калатала, пішли обнімання й поцілунки, дід підвівся й повітав Новий рік словами:

— Балеки винні мені вісімдесят марок і тридцять два пфеніги.

І він знову подумав про всіх дітей з їхнього села, про свого брата Фріца, що перезбирав безліч грибів, про свою сестричку Людмилу, про сотні дітей, що збирали Балекам гриби, лісове зілля й лугові квітки, та цього разу не заплакав, а розповів батькові, матері, братам і сестрам те, про що оце довідався.

Коли Балеки фон Білгани з шляхетським гербом на кареті — велетом, що причайвся під сосною, на блакитному тлі з золотом — приїхали другого дня до церкви, вони вздріли там стіну блідих нерухомих людських облич, що були звернуті на них. Балеки сподівалися від селян гірлянд, серенад і віватів, однаке, коли вони їхали селом, усе там неначе повимидало, а в церкві на них мовчки обернулися неприязні обличчя марних людей, і коли пастор зійшов на амвон сказати святочну проповідь, то й він відчув, яким холодом віє од його завше такої сумирної й привітної пасти, і, швиденько пробелькотівши свою казань, умиваючись потом, побрався назад до вітваря.

І коли Балеки фон Білгани після відправи виходили з церкви, їх проводжала та сама німа стіна марних облич. Молода ж пані Балек фон Білган спинилася перед ослонами, де сиділи діти, нагляділа в їхньому гурті обличчя мого діда, малого, бліденського Франца Брюхера, і тут-таки, в церкві, спитала:

— Чому ти не взяв своїй матері кави?

Тоді мій дід підвівся й мовив:

— Бо ви мені винні стільки грошей, скільки коштує п'ять кілограмів кави.— І він добув з кишені п'ять камінців і, простягаючи їх молодій пані, докінчив: — Осьде ті п'ятдесят п'ять грамів, що ще не стає до пів-кіла. Отака у вас щербата справедливість.

І, перше ніж пані змоглася на слово, усі чоловіки й жінки в церкві затягли псалом:

— Правда щербата земна, о господи, вбила тебе.

Поки Балеки були в церкві, один ловець, Вільгельм Вола, заліз до хатини в палаці, де ведено розрахунки з дітьми, викрав терези й грубу книгу в шкіряній оправі, куди було вписане кожне кіло грибів і кожне кіло зілля, що його Балеки купили в селян; цілого новорічного півдня сиділи в хаті мого прадіда чоловіки й лічили, а злічили тільки десяту частину спроданого,— та коли нарахували вже багато тисяч талярів і ще таки не дійшли краю лікові, де не взялися жандарми повітового голови, з бійкою та пострілами ввірвалися в прадідову хату і гвалтом одняли терези й книжку. У тому шарварку вбито малу дідову сестру Людмилу, кількох чоловіків поранено та ще ловець Вільгельм Вола заколов жандарма.

Забунтувало не саме наше село, а й Блаугау та Бернау, і щось, мабуть, з тиждень на льонарнях не було роботи. Однака згодом наїхало сила жандармів, і всім чоловікам та жінкам погрожувано в'язницею, а Балеки змусили пастора прилюдно в школі вивірити терези й довести всім, що їхня стрілка справедливості правдива. Тоді чоловіки й жінки вернули до роботи на льонарнях, та ніхто не пішов до школи дивитися на пастора з терезами, і він стояв там сам-один, безпорадний і понурий, з гирями, терезами й пакуночками кави.

І знову діти, як перше, збиралі гриби, знову рвали чебрець і маренку, але щонеділі в церкві, ледве її поріг переступали Балеки, зачинався той самий спів: «Правда щербата земна, о господи, вбила тебе»,— аж поки повітовий голова сказав оголосити по всіх селах, що той псалом співати заборонено.

Дідовим батькам довелося покинути рідне село, свіжу могилу малої дочки; вони стали кошикарями, тіль-

ки що ніде не осідалися на довший час,— звідусюди гнала їх болюча правда, що стрілка справедливості й на новому місці звихнена. І знову вони йшли за своїм возом, що поволі тягся сільськими вулицями, вели з собою своїх сухоребрих кіз, і перехожий, що здивався їм дорогою, міг почути од воза спів:

— Правда щербата земна, о господи, вбила тебе.

І якби хто спинився послухати, йому б розказали історію Балеків, що мали щербату на десятерик справедливість. Тільки що сливе ніхто не спинявся їх слухати.

БЕЗСМЕРТНА ТЕОДОРА

Щоразу, як я йду уздовж Бенгельманштрасе, мені згадується Бодо Бенгельман, якого Академія наук увінчала титулом безсмертного. Зрештою, я згадую Бодо й не буваючи на Бенгельманштрасе, а все ж ця вулиця навертає думки: вона тягнеться від будинку № 1 до будинку № 678, від центру міста, повз світні реклами барів, геть аж на околицю, на луки, де ввечері мукають корови, прохаючи, аби їх погнали до води. Бенгельманштрасе проносить імення Бодо через усе місто, на ній стоїть і ломбард, і крамниця «Дешевий спродаж Бекера», а я вчащаю й до ломбарду, й до крамниці Бекера, отож маю нагоду не раз згадати за Бодо.

Коли я посугуваю свого годинника чоловікові за прилавком ломбарду, а він, приклавши до ока лупу, роздивляється механізм і, зневажливо кинувши: «Чотири марки»,— посугуває його знову до мене, і коли я потім

з важким серцем підписую папірця, знову суну годинника чоловікові, а сам подаюся до каси й жду там, поки пневматична пошта викине мого квитка про заставу, у мене є досить часу подумати про Бодо, з яким я не раз стояв уздвох біля цієї каси.

Бодо мав стареньку друкарську машинку марки «Ремінгтон», що на ній переписував начисто свої поезії,— він завше друкував по чотири примірники. П'ять разів ми марно силкувалися хоч за що-небудь заставити ту машинку в міському ломбарді, але вона була така стара, так хряскала й стогнала, що адміністрація ломбарду, відповідно до інструкції, лишалася непохитна. Трос поколінь Бенгельманів — дід Бодо, господар крамниці металевих виробів, батько, податковий інспектор, і сам Бодо, поет-лірик — стільки гамселили по клавішах тієї машинки, що її вже не брали в заставу навіть і по два проценти місячно.

Тепер, звісно, є музей Бенгельмана, де під склом лежить червона погрізена ручка, а до неї додано напис: «Ручка, якою писав Бодо Бенгельман». Насправді ж Бодо тільки два з усіх своїх п'ятисот віршів написав тією ручкою, що її поцупив з шкіряної теки у своєї сестри Лоти. Більшість поезій Бодо написав хімічним олівцем, а які то просто настукав на машинці, що її ми якось, уже зовсім стративши надію, раптом продали-таки як брухт — за шість марок вісімдесят пфеннігів — чоловікові, що прозивався Гайзінг і не мав і гадки про безсмертну лірику, яка вилилася з-під клавішів того механізму. Гайзінг мешкав на вулиці Гумбольдта, заробляв на прожиття лахманництвом іувічнений у поезії Бодо «Комірчина скупаря».

Отож у музеї Бенгельмана нема справжнього письмового знаряддя Бодо, а лежить ота ручка із слідами зубів Лоти Бенгельман. Сама Лота давно забулася, що та ручка їй таки й належала, і тепер ладна, стоячи

перед вітриною в музеї, проливати слізки з приводу того, чого ніколи не було. Колись вона писала нею якийсь свій нікчемний твір, а Бодо,— я добре пам'ятаю,— упоравши дві котлети, цілу хуру вінегрету, чи маленький ванільний пиріг і два шматки сиру, одним духом написав тією ручкою два вірші: «Туманом осені пойняте серце» і «Плач, хвиле, плач»; найкращі вірші Бодо написав як слід наклавши воза; він, як багато меланхоліків, узагалі мав вовчий апетит; Лотину ручку Бодо тримав у руках яких вісімнадцять хвилин, уся ж його творча діяльність обіймає вісім років.

Тепер Лота живе з братової слави і, хоча по шлюбі має прізвище Госе, завше величав себе тільки «сестра Бодо Бенгельмана». Вона зроду була погань, завше виказувала на Бодо, коли він заходжувався віршувати, бо складання віршів у родині Бенгельманів мали за діло нікчемне, отже, й непотрібне.

Словом, Бодо спізнав, почому ківш лиха. Він був не годен опертися спокусі творити високу поезію, то було немов якесь прокляття. Та скоро він брався віршувати, Лота вмент це завважувала, і ту ж мить її вереск розлягався в передпокій, на кухні, поки вона з переможним виглядом влітала до робочої кімнати пана Бенгельмана, з усієї сили галасуючи:

— А Бодо знов віршує!

Тоді пан Бенгельман, навдивовижу енергійний чоловік, підхоплювався й гукав:

— Де той лобур?

(Лексикон родини Бенгельманів був трішечки тривіальний).

Потому Бодо завдавано чосу. Пан Бенгельман хапав його, чутливого, як усі лірики, за барки, витягав надвір і там лупцював сталевою лінійкою, що під неї проводив риску перед словом «Усього» в рахунках своїх клієнтів.

Згодом Бодо часто писав у нас, і я — власник близько сімдесятьох його віршів, що їх маю намір зберегти на прожиття на старість. Один із тих віршів починається словами:

Лото, ти падлюко люта...

(Кажуть, що Бодо відродив у нашій поезії алітерацію).

Отак, мордований, невизнаний і битий, Бодо нарешті дійшов сімнадцяти років і одразу дізнав чарів повно-ліття — його віддали в науку господареві крамниці шпалер. Тут обставини сприяли поетичній творчості юного лірика, бо шпалерник здебільшого лежав п'яний під прилавком, і Бодо вільно писав вірші на другім боці шпалер.

Нове піднесення в творчості Бодо настало тоді, як він закохався в одну дівчину, що її оспівав у «Піснях до Теодори», хоч вона звалася зовсім не Теодора.

Тим часом Бодо сповнилося дев'ятнадцять, і першого грудня, накупивши на п'ятдесят марок — на весь свій учнівський заробіток — конвертів із марками, він порозіслав три сотні своїх віршів у триста різних редакцій, не сплативши коштів на повернення рукопису,— нечувана в історії літератури сміливість. Чотири місяці по тому,— йому тоді не було ще й двадцяти,— він став славнозвісний поет. Сто п'ятдесят два його вірші одразу надруковано, і вхорканий до краю листоноша, що розвозив грошові перекази, щоранку тепер зупиняв свого велосипеда під будинком Бенгельманів. Те, що було далі, швидше скидається на задачку, в якій треба помножити число віршів Бодо на число відповідних газет і наслідок помножити на сорок марок.

Але, на жаль, Бодо тішився своєю славою всього лише два роки. Він помер з корчів, викликаних нападом реготу. Одного разу він сказав мені:

— Слава — то тільки питання поштових витрат.

Потім додав стиха:

— Далебі, я не мав таких поважних намірів.

І враз зайшовся реготом. Він реготав дедалі дужче, він був уже не годен погамувати сміху — й помер. Наведені тут речення — одним один прозовий витвір нашого поета — я віддаю прийдешнім поколінням.

Бодо зажив слави головне через свої «Пісні до Теодори» — цикл на двісті віршів про кохання, що не має собі рівних за силою почуття. Чимало авторів пробувало свій хист у критичних есе на тему: «Хто була Теодора?» Один критик без сорому написав, що Теодора — це відома, нині ще жива поетка; він доводив це вельми докладно й вельми образливо для поетки, що її Бодо ніколи навіть не бачив, але що тепер уже сливе ладна згодитися, ніби вона й є справжня Теодора. Та це брехня, я знаю достеменно, бо мені відома справжня Теодора. Вона зветься Кете Барацкі й служить у шостому відділі «Дешевого спродажу», де торгує придаддям до писання. Геть усі вірші Бодо переписані начисто на папері з «Дешевого спродажу». Не раз ми з ним удвох стояли край прилавка Кете — до речі, вона таки чарівна особа: білява, трішки шепеляє, нічогісінько не тямить у високій ліриці, а вечорами, вертаючи трамваєм додому, зачитується книжками з серії «Дешеві Бекерові видання», що їх службовцям «Спродажу» спускають у ціні.

Бодо прекрасно знов, що вона читає, а проте це нітрохи не поменшило його кохання. Часто ми вдвох із Бодо вистоювали під крамницею, чатуючи на Кете, літніми вечорами і в туманах осені не раз ішли за нею назирці далеко аж на передмістя, де, між іншим, вона живе й нині. Який жаль, що Бодо був занадто несміливий і жодного разу не зайняв її. Він ніяк не міг на таке одважитись, дарма що його спалювало полум'я

кохання. Навіть коли він зробився славетний і міг віяти грішми як заманеться, він завше купував приладдя до письма тільки в «Дешевому спродажі», аби мати нагоду зайвий раз побачити те гарненьке дівчищко, що всміхалося й шепеляло, як богиня. Тим у його «Піснях до Теодори» так часто трапляються слова:

Це чарівне лепетання...

Бодо не раз слав Кете непідписані листи з своїми віршами, але я маю підстави гадати, що весь вогонь тієї лірики придався лише на розпал грубки в Барацькі, коли мені, сумирному прозаїкові, дозволено буде вжити поетичної фігури.

Я ще й тепер навідуємось вечорами в «Дешевий спродаж Бекера» і через це мав нагоду пересвідчитися, що до Кете почав учащати якийсь молодик, з усього, куди менше несміливий, ніж був Бодо, і, як видно з одягу, автомеханік. Я міг би виступити на якім завгодно історико-літературному форумі і всім довести, що мрія Бодо Бенгельмана, Теодора — це Кете Барацькі. Та я не виступаю, бо задля блага Кете не хочу каламутити мир душі автомеханікові. Я тільки інколи заходжу до крамниці Бекера, перекидаю папір до писання, нишпорю в «Дешевих Бекерових виданнях», довго вибираю гумку, поглядаючи на Кете, їй чую на собі подих історії.

«СТАНЦІЯ ТІБТЕН!»

Люди без серця неспроможні зрозуміти, чому я так піро й так сумирно роблю діло, на їхню думку, не гідне мене. Робота моя, правда, не на мою освіту й не співалося про неї ні в якій із багатьох пісень при моїй колисці, а проте вона дає мені потіху й прожиток. Я кажу людям, де вони перебувають. Своїм сучасникам, що ввечері в рідному краю входять у потяг, який понесе їх у далечину, а потім, прокинувшись уночі на нашому вокзалі, безпорадно вдивляються в морок, намагаючись збагнути, де вони — може, минули мету своєї мандрівки чи не доїхали до неї, а чи це якраз і є їхня мета, бо в нашім місті є чимало всіляких дивовиж, що принаджують сюди подорожніх,— усім цим людям я підказую, де вони опинились. Як тільки потяг увійде на перон і колеса паротяга замрут, я вмикаю мікрофон і звільна кидаю в темряву ночі:

— Станція Тібте! Ви прибули до Тібтена! Охочі відвідати Тібуртову домовину мають вийти тут!

І луна моого голосу, відбившись від платформи, розходиться попід склешінням вокзалу і вертається назад до моєї кабіни. Невідомий голос у темряві ночі, здавалось би, має говорити щось непевне, а тим часом я кажу їм чистісіньку правду.

Тоді декотрі з подорожніх, ухопивши свої валізи, кидаються на тъмяно освітлену платформу, бо Тібтен — мета їхньої подорожі, і я бачу, як вони пірнають у тунель, а потім знову виринають, уже на першій платформі, простягаючи сонному контролерові при виході з вокзалу свої квитки. Ділові люди дуже рідко приїжджають до Тібтена вночі,— це найчастіше агенти фірм, що мають на меті закупити для них оліва на місцевих копальнях. Нічні пасажири — це здебільшого туристи, що їх надить у наш край домовина Тібурта, хлощя-римлянина, що 1800 років тому збавив собі віку, закохавшись в одну тібтенську красуню.

«Він був ще хлопчик,— написано на його надгробку,— та кохання звело його в домовину». Він приїхав у Тібтен із Риму купувати оліво для свого батька, військового постачальника.

Звісно, мені не треба було вчитися на п'яти факультетах і здобути два університетських дипломи, аби з ночі в ніч проказувати в морок:

— Станція Тібтен! Ви прибули до Тібтена!

А все ж моя робота дає мені задоволення. Я промовляю свої фрази тихо, щоб не побудити тих, хто спить, однаке так, аби той, хто не спить, не міг їх не дочути: я вкладаю у свій голос саме стільки наполегливості, щоб той, хто дрімав, отямився й пригадав, чи не Тібтен — мета його мандрівки.

Згодом, прокинувшись у пізній полудень, я бачу, як за вікнами йдуть ті, кого вночі виманив з поїзда мій

поклик,— ідуть, узброєні путівниками, що їх щедро розсилає у всі кінці світу наше бюро подорожей. Снідаючи, вони встигли прочитати, що назва Тібтен пішла від латинської назви Тібуртіnum, прибравши протягом століть теперішньої форми, і ось квапляється до місцевого краєзнавчого музею — глянути на надгробок, 1800 років тому споруджений римському Вертерові: брилу червонястого пісковика з вирізбленим на ньому профілем молодика, що в марному благанні простягає руки до жорстокої коханої. «Він був ще хлопчик, та кохання звело його в домовину». За хлоп'ячий вік Тібурта промовлять і речі, знайдені в його труні,— фігурки з матеріалу під слонову кістку: два слони, конячка й дог, що, як твердить Бруслер у своїй «Гіпотезі про Тібуртову домовину», були хлопцеві чимось на кшталт шахів. Але я маю сумнів щодо слушності цієї гіпотези; на мою думку, малий Тібурт просто гулявся ними. На вигляд ці фігурки точнісінько такі самі, як ті, що їх дають на додачу покупцеві, коли він бере не менш як півфунта маргарину, і таке ж їхнє й призначення: це дитячі ціяцьки.

Може, мені треба було б тут посплатись на відомий твір нашого земляка-пісменника Фолькера фон Фолькерсена, що написав прегарний роман під назвою «Тібурт, або Доля римлянина, що загинув у нашему місті». Однаке я вважаю, що Фолькерів роман уводить читача в оману, бо й Фолькер у питанні про Тібуртові ціяцьки дотримується Бруслерової теорії.

Я,— тепер мушу призватись по правді,— власник тих фігурок, що їх знайдено в Тібуртовій труні; я вкрав їх у музеї, підклавши натомість ті, що дістав на додачу, купивши півфунта маргарину: два слоники, конячку й дога. Вони такі самі білі, як і Тібуртові, такі самі завбільшшки і,— що, на мою думку, найважливіше,— мають таке саме призначення.

Отож, до нас звідусіль їдуть люди поклонитися Тібуртовій домовині та його цяцькам. Плакати з написом «Come to Tibten!» висять у почекальннях на вокзалах англосаксонського світу, і коли я вночі проказую своє: «Станція Тібтен! Ви прибули до Тібтена! Охочі відвідати Тібуртову домовину мають вийти тут...» — голос мій манить із поїздів тих моїх сучасників, яких підбили на мандрівку ці наші плакати. Звісно, вони оглянуть пісковикову плиту, що її історична ймовірність безсумнівна, помилуються зворушливим профілем римського хлопчини, що, подоланий коханням, утопився в залиші водою олив'яній копальні, а далі очі подорожніх звернуться до хлопцевих звіряток: двох слоників, коня та дога. Саме вони й могли б розкрити перед подорожніми всю глибину мудрості машого світу — однаке цього не буває: землячки й чужинки купують троянди на могилу юнака Тібурта. Поети присвячують йому вірші. Мої звірята — коник і собачка (мені довелося з'їсти аж кіло маргарину, щоб перебрати їх у свою власність!) теж стали темою ліричних творів. «Як ми, з собачкою й конячкою ти грався...» — згадується мені рядок із вірша досить знаного поета-лірика. Самі ж звірята лежать у нашему музеї на червонім оксамиті за товстим музейним склом — безкоштовні сувеніри фірми «Яєчний маргарин Клусгенера», речове свідчення того, що я вживаю цю потраву. Часто, йдучи по обіді на роботу, я на кілька хвилин завертаю до музею подивитися на них. Вони на вигляд геть як справжні, трохи пожовтілі від часу, і аж нічим не відрізняються від тих, що лежать у мене в шухляді,— бо я поклав справжні фігурки разом з тими, що дістав на додачу від Клусгенера, і тепер надаремне силкуюся відрізнисти одні від одних.

Замислено йду я потім із музею на роботу, вішаю капелюха, скидаю піджака, кладу в шухляду бутер-

брод, дістаю цигарковий папір, коробочку на тютюн, газету і, коли підходить потяг, кажу те, що зобов'язаний казати:

— Станція Тібтен! Ви прибули до Тібтена! Охочі відвідати Тібуртову домовину мають вийти тут!

Я проказую все це тихо, щоб не побудити тих, хто спить, однаке так, щоб кожний, хто не спить, не міг не дочути цих слів, і вкладываю у свій голос саме стільки наполегливості, щоб той, хто дрімає, схаменувся й спітав себе, чи не Тібтен — мета його мандрівки...

І я не розумію тих людей, які вважають, ніби я роблю не гідне мене діло...

ЯК У ПОГАНЕНЬКОМУ РОМАНІ

Ми запросили на вечерю Цумпенів — міле подружжя, з яким я спізнявся завдяки своєму тестеві; відколи ми з його дочкою в шлюбі, він дбає, щоб я мав знайомство з людьми, що можуть мені послужитися в ділових справах. А Цумпен саме з таких людей: він — голова комісії, що роздає замовлення на побудову великих селищ, я ж через одруження ввійшов до фірми, що копас ями на підвалини.

Я цілий вечір нервувався, але дружина моя, Берта, заспокоювала мене.

— Уже самé те,— казала вона,— що Цумпен до нас прийде, чогось важить. Аби ти тільки обережно звернув балачку на замовлення. Ти ж знаєш, завтра жюрі оголосить ухвалу.

Отож, я прилаштувався в дверях за портьєрою і став чекати на Цумпенів. Я все курив, гасив недокурки но-гою й запихав під хідничок. Потім перейшов до ван-

ної і там коло вікна задумався над тим, чого Цумпен погодився па наші запросини: вечера вкупі з нами була для нього не бозна-яка приємність, думка ж про те, що завтра оголосять наслідки великого змагання, в якому я беру участь, мала б наче зробити йому наше спіткання таким самим важким, як і мені.

А ще я думав про замовлення. Воно було велике, я на ньому заробив би двадцять тисяч марок, а гроші мені б дуже згодилися.

Берта сама добрала мені одіж: темний піджак, трохи ясніші штани і нейтрального кольору краватка. Знаєтися на цьому її навчено в родині, а крім того — в пансіоні при монастирі, там-таки навчили Берту й обходитися з гістими: вона достеменно знає, коли досить буде конъяку, а коли вермуту, як краще врядити десерт; просто щастя мати дружину, що все це тямить.

Однаке й Берта була неспокійна. Коли вона поклала руки мені на плечі, її пальці торкнулися моєї шпії, і я відчув, що вони були вогкі й холодні.

— Все вийде на добре,— сказала вона,— ти дістанеш замовлення.

— Господи,— мовив я стиха,— йдеться про двадцять тисяч марок заробітку, а ти ж знаєш, як би нам ті гроші знадобилися.

— Не годиться поминати імення боже, мовлячи про гроші,— озвалася Берта й собі стиха.

Темної барви машина зупинилася під нашим будинком, марка її була мені незнайома, але видалась італійською.

— Не квапся,— прошепотіла Берта,— зачекай, поки вони подзвонять, дай їм дві-три секунди постояти, аж тоді поволі піди до дверей і відчини.

Я дивився, як Цумпені бралися нагору сходами: він — стрункий, високий, із сивими скронями — таких років тридцять тому звано ловеласами; пані ж

Цумпен — кощава, темноволоса, з тих жінок, що завше мені чомусь нагадують цитрини. З виразу Цумпенового обличчя я міг бачити, яка нудна для нього ця гостина.

Аж ось залунав дзвоник, і я зачекав секунду, ще секунду, повагом подався до дверей і відчинив.

— О,— сказав я,— як гарно, що ви до нас завітали!

З чарками коньяку в руках ми обійшли наше помешкання — Цумпени забажали оглянути його. Берта лишилася в кухні видавити тюбик майонезу в салату: вона вміє робити її дуже гарно — нарізас городину сердечками, зубцями, хатками.

Цумпенам припало до вподоби наше житло. Вони осміхнулися, побачивши в моєму кабінеті великий письмовий стіл, і тої миті він мені самому здався трохи завеликим.

Цумпен похвалив маленьку шаховку в стилі рококо — бабусин подарунок на мое весілля — і фігурку мадонни в стилі барокко, що стояла в нас у спальні.

Коли ми вернулись до вітальні, Берта встигла обрядити стіл, теж, як завше, дуже мило — гарно і заразом цілком натурально; загалом, було дуже затишно. Ми балакали про фільми, про книжки, про пешодавні вибори, і Цумпен прихвалював геть усі гатунки сиру, подані до столу, а пані Цумпен — каву й тістечка. Далі ми показували гостям фотографії, зроблені під час шлюбної мандрівки: красвици Бретонського побережжя, іспанського ослика, вуличні сценки з Касабланки.

Потому ми знову випили коньяку, і я підвівся — піти по коробку з фотознімками тої пори, як ми були ще заручені, але Берта дала мені знак, і я не пішов по ті знімки.

Хвилип на дві при столі зробилося зовсім тихо, бо ми більше не могли добрati теми до розмови — кожен із нас думав про замовлення; я міркував про двадцять

тисяч марок, а ще мені спало на гадку, що можна списати з рахунку пляшку коньяку...

Цумпен поглянув на годинник і сказав:

— Як шкода, вже десята, нам час іти. Ми провели дуже присманий вечір.

— Чарівний,— підхопила пані Цумпен,— сподіваюся, що й ви як-небудь завітаєте до нас.

— Залюбки,— одгукнулась Берта.

Ми постоали ще якої півхвилини, усе думаючи про замовлення, і я почував — Цумпен жде, що я одведу його набік і побалакаю про справу. Але ждав дарма. Цумпен поцілував Берту в руку, а я провів гостей униз і відчинив перед пані Цумпен дверцята машини.

— Чому ти не поговорив із ним про замовлення? — лагідно спитала мене Берта.— Адже ти знаєш, що завтра оголосять наслідки.

— Господи, я не потрапив, як мені звернути на це мсву,— сказав я.

— Ну, було б під яким-небудь приводом закликати його до кабінету й там поговорити,— так само лагідно сказала вона.— Ти ж, приміром, зауважив, який він цікавий до мистецтва. От і сказав би йому, що ти маєш у кабінеті наперсного хрестика з XVIII століття. Йому б, мабуть, захотілось подивитись, а тоді...

Я промовчав, і вона, зітхнувші, надягла фартуха. Я й собі пішов за нею в кухню: ми сховали недоідену салату в холодильник, і я довго лазив долі, шукаючи шапочку до тюбика з майонезом. Я забрав зі столу недопитий коньяк, перелічив сигари: Цумпен скурив усього одну; тоді спорожнив попільничку, з'їв навсто-ячки ще одне тістечко і заглянув, чи не зосталося кави. Вернувшись знову в кухню, я побачив у Берти в руці ключа від машини.

— В чому річ? — спитався я.

— Ну, нам же треба їхати.

— Куди?
— До Цумпенів,— відповіла вона.— А ти ж як думав?

— Уже пів на одинадцяту.

— А хоч би була й північ,— промовила Берта.— Скільки мені відомо, йдеться про двадцять тисяч марок. Не думай, що Цумпепи аж такі вже церемонні.

Вона зайдла до ванної причепуритися, а я стояв позад неї, бачив у дзеркалі, як вона витирає й знов підмальовує губи, і вперше завважив, що в неї заширокий і неделікатний рот. Коли вона зав'язувала на мені краватку, я міг би її поцілувати, як завше в такі хвилини, але не поцілував.

Кав'яні й ресторани скрізь по місті були ясно освітлені. Люди сиділи надворі, на терасах, і в сріблястих фасочках та келихах на морозиво одбивалося світло ліхтарів.

Коли ми зупинилися біля будинку Цумпенів, Берта глянула на мене підбадьорливо, проте зосталася в машині. Я сам пішов до дверей, швидко натис на дзвінок — і мене вразило, як хутко мені відчинили. Пані Цумпен наче аж ніяк не здивувалася, побачивши мене. Вона була вбрана в чорну широку піжаму з вишиваними жовтими квітками, і мені настирливіш, як будь-коли, полізли на думку цитрини.

— Даруйте,— сказав я,— мені б хотілося поговорити з вашим чоловіком.

— Він ще не повернувся,— мовила вона,— буде за півгодини.

Берта купила тим часом газету і тепер читала й курила; коли я сів біля неї, вона обізвалася:

— Я гадаю, ти міг би й з нею поговорити.

— Звідкіля ти знаєш, що його немає вдома?

— Бо він о цю пору щосереди сидить у клубі й грає в шахи.

— Ти могла сказати мені це раніше.

— Зрозумій-бо мене,— промовила Берта й згорнула газету,— я хочу тобі допомогти, хочу, щоб ти навчився заладнувати такі справи. Досить було б лишень подзвонити батькові, і він би все влаштував кількома словами по телефону; але ж я хочу, щоб ти сам, без його допомоги, дістав це замовлення.

— Гаразд,— промовив я,— то що ми будемо робити: півгодини зачекаємо чи підемо нагору зараз і перебалакаємо з нею?

— Краще підемо зараз,— вирішила Берта.

Ми вийшли з машини й ліфтом добулися нагору.

— Життя полягає в компромісах та поступках,— сказала Берта.

Наша поява вдвох так само мало здивувала пані Цумпен, як перед тим моя. Вона відповіла на привітання, і ми слідом за нею подались до кабінету її чоловіка. Пані Цумпен внесла пляшку коньяку, поналивала і, перш ніж я встиг заговорити про замовлення, підсунула до мене жовту шабатурку. «Селище Таеніділь»,— прочитав я і злякано зирнув на пані Цумпен та на Берту, але обидві осміхнулися, а пані Цумпен мовила:

— Розгорніть її.

І я розгорнув. Усередині була друга шабатурка, рожева, а на ній стояв напис: «Селище Таеніділь — ями на підвалини».

Розгорнувши її ту шабатурку, я одразу ж зверху вздрів свій конкурсний кошторис; угорі на ньому хтось ізкраю написав червоним олівцем: «Найдешевший проект!»

Я відчув, що червонію з радощів, відчув, як закидалось мені серце, й подумав про двадцять тисяч марок

— Господи,— тихо вимовив я, згорнувши шабатурку, і цього разу Берта забулася мене застерегти.

— За ваше здоров'я,— усміхнулась пані Цумпен.

Ми випили. Тоді я підвівся й мовив:

— Може, це неделікатно, але ви, напевне, зрозумієте мене: я хотів би тепер поїхати додому.

— Я вас чудово розумію,— проказала пані Цумпен.— Ще лише одна дрібничка.

Вона взяла шабатурку, перегорнула папери й повела далі:

— У вашому кошторисі один кубічний метр земляних робіт виходить на тридцять пфенігів дешевше ніж у того, хто йде зразу за вами. Я б вам порадила підняти вартість на п'ятнадцять пфенігів: ваш проект однаково буде найдешевший, але ви так виграсте чотири тисячі п'ятсот марок. Ну ж бо!

Берта дістала з торбинки перо й простягла мені, але я був занадто схвильований і не міг писати: я підсунув папку Берти й побачив, як вона впевненою рукою поставила іншу вартість кубічного метра земляних робіт, написала нову цифру витрат, і повернула шабатурку пані Цумпен.

— А тепер,— сказала пані Цумпен,— ще одна дрібничка. Візьміть свою чекову книжку і випишіть чек на три тисячі марок до сплати готівкою. Дисконтуватимете його ви.

Вона вдавалася до мене, та дістала нашу чекову книжку зі своєї торбинки й виписала чек знову-таки Берта.

— Його не буде чим сплатити,— тихо обізвався я.

— Коли оголосять ухвалу, то видадуть аванс, і тоді ваш чек буде чим сплатити,— одаказала пані Цумпен.

Може, я тоді просто не розумів того, що діялось. Коли ми спускалися ліфтом наниз, Берта сказала, що вона щаслива, але я промовчав.

Назад вона обрала інший шлях, ми поминали тихі квартали, із відчинених вікон пливло світло, на

балконах сиділи люди й пили вино; ніч була тиха й тепла.

— Той чек — для Цумпенів? — тихо спитав я.

І вона відповіла так само тихо:

— Атож.

Я позирнув на невеличкі засмаглі Бертині руки, що впевнено й спокійно правували машиною. Руки, подумалось мені, що підписують чеки й видавлюють із тюбиків майонез. Я звів очі вище — на її вуста, і знову не відчув бажання їх поцілувати.

Того вечора я не допомагав Берті ставити машину в гараж, не допомагав їй і перемивати посуд. Я взяв велику пляшку коньяку, подався до кабінету й сів за свій письмовий стіл, що був мені таки завеликий. Якась думка примусила мене встати, я підівся, увійшов до спальні й глянув на мадонну в стилі барокко, але так і не згадав, чого я туди прийшов.

Дзвінок телефону урвав мої роздуми, я взяв трубку і не здивувався, коли почув Цумпенів голос:

— Ваша дружина зробила маленьку помилку: вона збільшила вартість кубічного метра не на п'ятнадцять, а на двадцять п'ять пфенінгів.

Я мить надумувався, а далі сказав:

— То не помилка, вона зробила так за моєю згодою.

Він спершу помовчав, по тому сказав сміючись:

— То ви заздалегідь прикинули різні можливості?

— Еге, — промовив я.

— Гаразд, тоді випишіть іще чек — на тисячу марок.

— П'ятсот, — сказав я й подумав: «Так, наче в поганнькому романі. Достеменно так».

— Вісімсот, — озвався він.

Тоді я засміявся:

— Шістсот.

І хоча я не мав у цьому ніякого досвіду, а проте

знав, що тепер він назве цифру сімсот п'ятдесят. І коли він справді назвав її, я промовив:

— Гаразд,— і поклав трубку.

Не було ще півночі, як я зійшов наниз і одніє Цумпенові у його машину чек; Цумпен був сам, і коли я простяг йому згорнутого папірця, він засміявся.

Повернувшись до господи, я ніде не спіткав Берти. Вона не показувалася, не прийшла й тоді, як я знову увійшов до кабінету, не з'явилася, коли я ще раз спустився наниз узяти в холодильнику склянку молока, і я знав, що вона думає: «Йому треба оговтатись, я муши зоставити його на самоті; він повинен усе це зрозуміти».

Але я так і не зрозумів цього: бо його взагалі не можна зрозуміти.

ХЛІБ РАНЦІХ РОКІВ

Гедвіг приїхала в понеділок. Того ранку, якби господиня не підеунула мені під двері листа від батька, я найрадніше був би закутався з головою в ковдру, як не раз давніше, коли жив іще в учнівському гуртожитку.

Але господиня гукнула до мене з передпокою:

— Масте листа з дому!

А тільки-но білий, як сніг, лист, просунутий під двері, заєснів у сірих сутінках, що повивали ще мою кімнату, я перелякано зірвався з ліжка. На конверті-бо замість звичної округлої попітової печатки стояв подовгастий штамп залізничної пошти.

Батько не заносив телеграм і за сім років, що я сам живу в місті, лишењ двічі надіслав мені листа з цим штампом: уперше, як померла мати, а вдруге, як сталося нещастя йому — він зламав зразу обидві ноги. Нинішній лист був третій; я розірвав конверта, прочитав листа — і мені одлягло від серця.

«Хочу тобі нагадати,— писав батько,— що Мулерова дочка Гедвіг, якій ти напитав кімнату, приїздить до міста сьогодні об 11.47. Будь ласка, стрінь її, та не забудь купити якихось квіток і взагалі будь із нею привітний. Уяви лишень, як дівчаті, мабуть, важко на серці: вперше приїздить сама до міста, не знає вулиці ані району, де має жити; все в місті їй чуже, вокзал величезний, на ньому вдень страшний гармидер. Запам'ятай: їй двадцять років і до міста вона їде, щоб стати вчителькою. Шкода, що ти тепер не маєш змоги навідувати мене, як колись, щонеділі, дуже шкода.

Щиро

твій батько»

Згодом я не раз міркував, як би склалася моя доля, коли б я тоді був не поїхав на вокзал стрічати Гедвіг; я попав би в зовсім інше життя, як інколи знеобачки попадають не в той потяг, у життя, що досі, поки я не стрівся з Гедвіг, видавалося мені незгіршим. Принаймні я казав собі, що воно незгірше, коли траплялося над ним розважати; але тепер те життя, що вже чекало на мене, ніби потяг по тім боці перону, потяг, що в ньому я замалим був не поїхав,— тепер воно сниться мені ночами, і я знаю, що воно стало б для мене пеклом,— життя, яке мав за незгірше; я бачу себе в тім житті, бачу свій усміх, чую свою мову, як часом бачиш уві сні свого близнюка-брата, що його в тебе ніколи не було, що, може, не досяг життя на якусь дрібочку секунди, поки згинуло сім'я, що з нього він міг би зародитися.

Я дивувався, чого батько послав мені листа терміново, і ще не зінав, чи урпу хвильку, щоб стрінути Гедвіг, бо відколи направляю й перевіряю пральні машини, на суботу й понеділок набирається завше найбільш клопоту.

Бо саме в суботу та неділю, гулящого часу, коло машин метикують чоловіки — їм кортить самим оцінювати якість свого дорогенського набутку, чи добре він працює,— я ж сиджу при телефоні й жду давінка, що викличе мене, може, кудись далеко на околицю. Ледве ступивши на поріг будинку, я вжечу їдкий дух горілого,— запевне, перепалено контакти чи дроти,— або ж бачу, як із машини рине така піна, наче в мультфільмі, а біля машини — пригнічених чоловіків і залитих слізами жінок: вони забули натиснути якусь кнопку або ж на котрусь натиснули двічі.

Тоді я беруся до своєї робочої торбини, так повільно, що аж сам тішуся, обдивляюся, закопиливши губи, несправність, спокійно пораюся біля важелів, вимикачів, контактів, розмішую за інструкцією порошок до прання, ще раз, люб'язно усміхаючись, з'ясовую подружжю, як треба ходити коло машини, потому пускаю її і, миючи руки, гречно вислуховую господареві просторікування на технічні теми, а він щасливий, що я так поважно трактую його знання.

Зате як доходить до квитанції, де зазначено час роботи і відстань до місця виклику, її підписують здебільшого не дуже доскіпуючись, і я повагом сідаю в машину й іду далі.

Мій день, буденний чи недільний,— то було дванацять годин праці, часом зустріч у кав'ярні Йос із Вольфом та Улою, в неділю ще — вечірня в церкві, куди я здебільшого спізнювався і якийсь час боязко силувався вгадати з пасторових рухів, чи не розношувано ще святих дарів, полегшено зітхав, довідавшись, що ні, і, сівши десь там на лаву, найчастіше засинав з утоми й прокидався аж тоді, як зачинав дзвонити паламар.

Часами я ненавидів себе самого, свої руки, свій фах.

Того ранку я був стомлений, на мене чекало ще шість учораших викликів, а господиня, чути було, казала комусь у телефон:

— Гаразд, я йому перекажу.

Я сидів на ліжкові, курив і думав про батька. Мені уявилося, як він іде вечірнім містом на вокзал, щоб кинути листа в поштову скриньку потяга, що прибуває в Кнохту о десятій; я немов бачив, як він простує через церковний майдан, як поминає Мулерів будинок, переходить тісну вуличку з покривленими деревами, а потім, аби скоротити шлях, одчиняє важку гімназійну браму, на мить зникає під її темним склепінням і, знову виринувши на подвір'ї, зводить очі догори — на жовто пофарбовану стіну, до вікон свого класу, далі обходить дерево насеред двору, звідкіля тхне сечею швейцарового пса, і відмикає хвіртку, що її звичайно відчиняли вранці, за п'ять хвилин перед восьмою; тоді саме сюди з вокзалу навпроти школи поспішлися приїжджі гімназисти, а швейцар Гоншайд, стоячи при вході, пильнував, щоб із ними не проскочив, бува, хто з місцевих гімназистів. Тож Альфред Грус, син начальника станції, мусив сам-один довгим кружним шляхом іти до гімназії через цілий безлюдний квартал,— тим, що був місцевий.

Літніми неділішніми вечорами на шибах класних вікон червоно вигравало сонце. Останній рік перед моїм від'їздом із Кнохти ми з батьком часто ввечері ходили тією дорогою з листом або пакунком до потяга, що йшов у протилежнім напрямку й о пів на одинадцяту зупинявся в Брохені, де лежала в лікарні мати.

Звичайно ту ж таки дорогу, через подвір'я гімназії, батько обирає і назад, бо так вигравав чотири хвилини і нам не доводилося йти отим бридким і безлюдним кварталом, та й батькові сливе щоразу треба було захопити в школі якусь книжку або стосик зошитів.

Коли я згадую ті літні неділішні вечори в гімназії, мене поймає ніби якась млость; перед очима стають коридори, виповнені сірим присмерком; вішалки біля дверей класних кімнат, де самотньо висять два чи три кашкети; навоскована підлога, тьмяний полиск сріблястої бронзи на таблиці з іменами полеглих проти білого, як сніг, великого чотирикутника на стіні, де колись висів Гітлерів портрет, і криваво-червоний пломінь Шарнгорстового коміра¹ біля вчительської.

Одного разу я хотів був поцупити в учительській зі столу бланк гімназійного свідоцтва з печаткою, але він виявився такий урочисто-цупкий і так зашелестів, коли я намірився скласти його й пхнути під сорочку, що батько, обернувшись до мене від шафи, перед якою стояв, сердито схопив бланк у мене з рук і кинув знову на стіл. Він не розрівняв паперу, не взявся мені вичитувати, але відтоді я щоразу мусив чекати на батька в коридорі, сам на сам із криваво-червоним Шарнгорстовим коміром і багрецем вуст Іфігенії², зображені на картині край дверей одного з старших класів: мені лишалось тільки пити сіро-чорні коридорні сутінки та час від часу зазирати крізь вовчик до класної кімнати старших гімназистів. Та й крізь вовчик видно було лише ті самі сіро-чорні сутінки; якось на воскованій підлозі я знайшов червового туза; туз був червоний, немов вуста Іфігенії або Шарнгорстів коміра, і враз крізь дух свіжого воску мені вчулися пахощі шкільної страви. Я добре бачив кружала слідів од гарячих бідонів на лінолеумі перед дверима класів,

¹ Шарнгорст Г. (1755—1813) — прусський генерал.

² Іфігенія — за грецькою міфологією дочка царя Агамемнона, який, у подяку за перемогу в Троянській війні, приніс її в жертву богам.

і від того духу страви й від думок про бідон з юшкою, що його в понеділок мали поставити перед нашим класом, я відчув голод, якого не втишити було ані червоним Шарнгорстовим коміром, ані червоними устами Іфігенії, ані червоним червовим тузом. Згодом, коли ми бралися додому, я все просив батька навідати пекаря Фундаля, дати йому на добривечір і так, ніби між іншим, попрохати хліба або те, що лишилося від учорацького темно-сірого пирога з повидлом, таким червоним, як Шарнгорстів комір.

Поки ми йшли з батьком тихими темними вулицями, я проказував йому весь той діалог, що його він поведе з Фундалем, аби наше завітання скидалося на випадкове. Я сам дивував на власну винахідливість, і що близче ми підходили до Фундалевої крамниці, то дужче розпалювалася моя уява і цікавіший ставав діалог. Батько водно хитав головою, бо Фундалів хлопець учився в його класі, і вчився погано, та коли ми доходили до пекаревого будинку, він нерішуче зупинявся. Я знов, як йому тяжко, проте й далі правив своє, і щоразу батько круто повертається, як повертаються солдати в кінокомедіях, увіходить до будинку й давонив до Фундалів, і щонеділі о десятій вечора діялася та сама німа сцена: хтось відчиняв двері,— тільки не сам Фундаль,— а батько так ніяковів і хвилювався, що не годен був навіть промовити «Добривечір»; тоді Фундалів син, дочка чи жінка — словом, хто відчиняв двері,— гукав кудись назад себе:

— Тату, прийшов пан учитель!

І батько мовчки ждав, а я стояв позад нього і вгадував із запахів, що було у Фундалів на вечерю; пахло печеною або смаженим салом, а коли двері до пекарні бували відчинені, тоді я чув дух хліба. Потому з'являвся Фундаль, ішов до крамниці, виносив незагорнену хлібину і так її й простягав батькові. Той брав хліб,

не кажучи й слова. Першого разу при нас не було ні теки, ні кlapтя паперу, і батько ніс хлібину під рукою, а я мовчики ступав поруч нього, вдивляючись у його обличчя; обличчя в батька було ясне й горде, і ніщо на ньому не показувало, як батькові було тяжко. Я хотів був узяти в нього хліб і нести сам, але він тільки лагідно похитав головою, і згодом, коли ми в неділю ввечері ходили на вокзал із листом чи пакунком для матері, я завше пильнував, щоб прихопити теку.

Настали місяці, коли я вже з вівтірка зачинав матріти про той зайвий кусень хліба, аж якось нам відчинали сам Фундаль, і я одразу побачив по ньому, що нам тут більше хліба не дадуть: чорні пекареві очі дивилися невблаганно, важке підборіддя було недвижне, як у пам'ятника, а губи ледь-ледь ворухнулися, коли він сказав:

— Я даю хліба тільки на картки і то не в неділю ввечері.

Він хряпнув дверима перед нашим носом, тими самими дверима, що тепер провадять до його кав'янрі, де сходяться члени місцевого джаз-оркестру. Я бачив там криваво-червоний плакат: радісні негри прикладались губами до золотих мундштуків джазових сурм.

Минуло кілька секунд, перше ніж ми оговталися й побралисъ додому; у руці в мене була порожня тека, і боки в неї перепалися, неначе на господарській торбині. Обличчя в батька було таке саме, як і завше,— горде і ясне. Він сказав мені:

— Учора мені довелося поставити одиницю його синові.

Я чув, як господиня меле в кухні каву й щось лагідно гомонить до своєї малої доньки,— а мені все кортіло лягти й закутатися з головою в ковдру; я згадав,

як добре було колись в учнівському гуртожитку: мені щастливо так жалібно скривитися, що наш директор, капелан Дерікс, казав подати мені в ліжко чай і грільню, і коли решта учнів спускалися до Ідалі на сніданок, я знов припадав до подушки, засинав і прокидався десь об одинадцятій годині, як з'являлася прибиральниця й заходжувала чепурити в спальні. Вона звалася Вітцель; я боявся сталевого погляду її блакитних очей, боявся непомильності її дебелих рук; розрівнюючи простирадла й складаючи ковдри, вона обмивала мов ліжко, мов там лежав зачумлений, і все вирікала ту саму погрозу, що й тепер ще страхом озивастися мені у вухах:

— З тебе не буде пуття, нічого з тебе не буде.

І як невдовзі після того вмерла моя мати і всі обходилися зі мною ласково, приймати співчуття Вітцель було мені ще тяжче. Коли ж, по материній смерті, мені довелося ще раз помінити фах та місце навчання і якийсь час, поки наш капелан напитував для мене інше місце, я невивідно стримів у гуртожитку — або оббирав картоплю, або з мітлою в руках вештався коридорами,— співчуття Вітцель на ту пору вже давно вляглося, і вона знов, де лиш могла, проказувала те своє пророцтво:

— З тебе не буде пуття, нічого з тебе не буде!

Я боявся її, наче того крука, що крячучи летить за тобою навздогінці, і завше ховався від неї в кухню, де чувся безпечним під боком у пані Фехтер; я допомагав їй квасити капусту, і за те мені не раз перепадала зайва пайка пудингу.

Одну за одною я клав капустини на велику шatkівницю, і тихий спів кухонних наймичок неначе закохливував мене. Ті місця, що здавалися пані Фехтер непристойними, приміром: «І він кохав її всю тую довгу темну ніч», звичайно не співалось, а лише

мугикалося. Однаке капустяна гора на кухні розтанула швидше, ніж я сподівався, і два останні мої дні в гуртожитку були жахливі,— я одбував їх із мітлою в руках під орудою пані Вітцель.

Потому капелан знайшов для мене місце у Віквебера, і я, побувши перед цим учнем у банку, крамарчуком і столярчуком, став до Віквебера вчитися на електротехніка.

Недавно, по семи роках після моого від'їзду з гуртожитку, я побачив пані Вітцель: вона чекала на трамвай; я зупинив машину, вийшов і запропонував підвезти її до міста. На це вона пристала, та коли я висадив її перед домівкою, вона, розчулившись, промовила:

— Дякую красно, та коли хто має свою машину, то це ще не знак, що з нього вийшло пуття.

Я так і не натяг ковдру на голову й не заходився міркувати, чи правду казала пані Вітцель, бо мені було байдуже, вийшло з мене пуття чи ні.

Коли господиня принесла мені сніданок, я все ще сидів на красочку ліжка. Я простяг їй батькового листа і, поки вона його читала, налив собі кави й зробив бутерброд.

— Звісно, треба піти,— промовила господиня й поклала листа на тацю обік цукорниці.— Будьте ж до неї ласкаві й запросіть пообідати з собою. Не забувайте, що молоденькі дівчата здебільшого мають куди кращий апетит, аніж удають.

У передпокої задзвонив телефон, господиня вийшла, і я почув, як вона казала в трубку:

— Гаразд, гаразд, я йому перекажу, добре.

Потому вона знову увійшла й мовила:

— Дзвонила якась жінка з Курбельштрасе. Плаче, що шіяк не може дати собі ради з машину до прання, просила вас мерщій приїхати.

— Не можу,— сказав я,— мушу спочатку розквитатися з уchorашніми викликами.

Господиня знизала плечима й вийшла; я поснідав, а потім умився, думаючи про Мулерову дочку, що її навіть зовсім не пам'ятав. Вона мала приїхати ще десь у лютому, і я тоді сміявся з листа її батька — з його письма, знайомого мені ще відтоді, як він ставив оцінки на моїх невдалих письмових роботах з англійської мови, і з його стилю.

«Моя дочка Гедвіг,— писав він,— у лютому прибуде до міста, аби розпочати науку в педагогічній академії. Я був би вам вельми вдячний, якби ви могли стати мені в пригоді — припитати для неї помешкання. Може, ви мене добре й не пам'ятаєте: я директор школи імені Ганса фон Фалерслебена, де й ви протягом кількох років черпали з джерел науки,— це таким вищуканим способом Мулер натякав на той факт, що, так і не скінчивши гімназійної науки, я на шістнадцятому році вибув із гімназії, висидівши перед тим два роки у восьмому класі.— А може,— писав Мулер далі,— ви ще не забули мене, і тоді, сподіваюся, мое прохання не обтяжить вас занадто. Помешкання для моєї дочки не повинно бути якесь там розкішне, але й не якийсь там закамарок; бажано, щоб воно було недалеко від педагогічної академії, однаке, як пощастить так уладнати,— не в такому районі, що скидався б на передмістя; окрім того, дозволю собі наголосити, що за всіх умов помешкання має бути недорогое».

З цього листа в моїй уяві виріс зовсім інший Мулер. аніж той, що я запам'ятив з малку: в пам'яті мені жив чоловік плохий, забудькуватий, сливе що розвяза, тепер же бачився мені педант і скинара, що аж ніяк не пасував до моїх споминів про Мулера.

Самого вже слівця «недорого» було задосить, щоб я його зненавидів, хоч досі ніколи не думав, що він

може збудити ненависть,— бо я ненавиджу слівце «недороге». Батько мій теж любив розповідати про ті часи, коли фунт масла був усього одна марка, а кімната з меблями й сніданком — десять марок, коли з тридцятьма пфенігами в кишені можна було повести на танці дівчину; у розповідях про ті часи слово «недороге» завше проказують з ноткою звинувачення, ніби саме той, кому розповідають, винен, що нині масло вчетверо подорожчало.

Ціни на всі товари я добре взяв собі втамки, ще відтоді, коли шістнадцятирічним підлітком приїхав самодин до міста і не мав спромоги ні за віщо заплатити. Знатися на цінах навчив мене голод; на думку про свіжий хліб мені туманіло в голові, і часто ввечері я годинами вештався по місті з одним одною гадкою — про хліб. Очі мені горіли, коліна підточуввалися, і я чув у собі щось вовче. Хліб. Я зробився хлібоманом, як робляться наркоманами. Мені було самого себе страшно, па думку все навертався чоловік, що колись, ще в гуртожитку, читав нам лекцію, ілюстровану діапозитивами,— про одну експедицію на Північний полюс; він розповів, що члени експедиції ловили рибу і тут-таки, живу, роздерши на шматки, так сиру й Іли; не раз іще й тепер, коли я в день платні з банкнотами й дрібняками в кишені йду містом, мене раптово опає вовчий страх тих днів, і я кидаюсь купувати хліб, свіжий хліб, відділений від мене самою лишень вітриновою крамниці. Я купую дві хлібини, що найбільше впадуть у вічі, по тому, надійшовши до сусідньої крамниці,— ще хлібину і маленьких, підпечених, хрумких булочок, скільки лишень можу взяти. Дома я щоразу мушу односити їх у кухню до господині, бо сам не почуваю поїсти й чверті того, що понакуповував, а на думку, що хліб, гляди, пропаде, мене поймав страх.

Найтяжче було мені перші місяці по материній смер-

ті: я більше не хотів учитись на електротехніка, але вже перед тим я перепробував не один фах: був за учня в банку, за крамарчука й столярчука — щоразу рівно по два місяці. Я ненавидів і новий свій фах, і так ненавидів нашого майстра, що мені не раз аж паморочилася голова, коли я вечорами в захряслім людьми трамваї повертає додому в гуртожиток; однаке я таки скінчив науку, бо поклав довести всім на світі, що скінчу її. Чотири рази на тиждень можна було ввечері піти до шпиталю святого Вінцента, де якась далека материна родичка служила на кухні: там мені перепадала тарілчина юшки, а часом і якийсь шматок хліба; на лаві перед дерев'яною кватиркою до кухні завше купчилося четверо чи п'ятеро голодних, здебільше дідів. Коли кватирка відсувалася й звідти показувалися м'які долоні сестри Клари, старі тяглисіть до неї тримтячими руками, а я на превелику силу стримувався, щоб не вихопити тарілки її з рук. Юшку роздавали щоразу пізно ввечері, коли всі хворі давно спали, щоб у них, бува, не зародилася підозра, що хтось чинить недоречну благодійність їхнім копшом. І в коридорі, де ми шулилися, горіло лишень дві лампочки по п'ятнадцять свічок кожна, тъмно освітлюючи нашу учту. Частенько наше съорбання нагле стихало — сестра Клара вдруге відсувала кватирку й виставляла звідти тарілки, накладені з горою пудингом,— той пудинг завше був червоний, такий яскраво-червоний, як цукерки на ярмарку, і коли ми всі тлумом кидалися на нього, сестра Клара, дивлячись на нас із кухні, зітхала й хитала головою, ледве стримуючи слізози. Потім казала нам: «Стривайте!» — ще раз ішла в кухню й вертала з повним глечиком підливи; підліва була жовта, наче сірка, жовта, наче сонце з дешевих малюнків. І ми з'їдали юшку, з'їдали пудинг і підливу, і знову чекали: а може, кватирка відсунеться ще раз; часом нам знаходили ще

який шматок хліба, а раз на місяць сестра Клара ділила між нами свою пайку сигарет — кожному припадало по одній або дві коштовні білі палички, та найчастіше сестра Клара одсувала кватирку тільки аби сказати нам, що більше в неї нічого немає.

Гуртки людей, що їх сестра Клара підгодовувала таким чином, кожного місяця мінялись, і тоді, бувало, ми попадали в гурток, що мав право ходити до шпиталю аж чотири рази на тиждень, і останній день, четвертий, припадав на неділю; у неділю ж інколи давали картоплю до підливки з м'яса, і я щоразу так жагуче дожидався кінця місяця, щоб увійти до іншого гуртка, як арештант чекає останнього дня ув'язнення.

Відтоді я ненавиджу слово «недороге», бо раз у раз чув його з уст свого господаря. Віквебер — із тих, кого звичайно називають «порядними людьми»; він чоловік тямущий, добре знає своє ремесло і, на свій лад, навіть добродушний. Мені ще не зрівнялося шістнадцять, коли я пішов до нього в науку. У нього було тоді два підмайстри й четверо учнів, а крім того, ще один майстер, який, щоправда, здебільшого товкся на маленькій фабриці, що ії тоді саме Віквебер відкрив. Віквебер — чоловік здоровий, показний, веселий, і навіть його побожність спровалює приятне враження. Спершу він просто мені не подобався, та за два місяці я вже його ненавидів — за дух наїдків з його кухні, яких я ніколи не покушував: дух свіжих пиріжків, печені, гарячого смальцю; голод — звір, що роз'ятрював мені нутро-ші, — не міг мовчки стерпіти тих паходців, він ставав дібки, всередині мені горою йшла кисла, гаряча хвіля — і тоді я ненавидів Віквебера; ненавидів за те, що рано, добираючись на роботу, віз із собою лиш дві скибки хліба, зліплені докупи червоним повидлом, та каструленькую холодної юшки, яку мав підігріти на роботі, на якомусь будівельному майданчику, але висьор-

бував звичайно ще дорогою. І коли я приходив до майстерні, порожня каструля торохтіла в моїй робочій торбині, і я сподіався лиш на те, що яка клієнтика дастъ мені хоч трохи хліба, тарілочку юшки чи ще чого попоїсти. Здебільшого мені таки й справді щось давали. Я був тоді несміливий, дуже тихий, худорлявий, високий хлопець, і нікому, видно, й на думку не спадало, що в мені живе вовк. Якось я почув, як одна жінка, не знаючи, що я її чую, завела про мене мову: вона хвалила мене і наостанку сказала:

— У нього такий шляхетний вигляд!

Добре, подумав я собі, отже в тебе ще й шляхетний вигляд. І я почав пильніше доглядатися до себе в дзеркалло, що висіло в гуртожитку в умивальні. Я роздивлявся на своє бліде, довгообразе лице, то вип'явши, то знову підібгавши губи, й думав: он який вигляд називається шляхетним. І я сказав до свого відображення:

— Якби оце щось ум'яти...

Батько тоді в кожному листі писав, що має приїхати подивитись, як мені живеться, але так і не приїхав. Коли я бував дома, він розпитував мене, як там у місті, і я розповідав йому про чорний торг, про гуртожиток, про свою роботу, а він слухав, безпорадно хитаючи головою, коли ж я казав, що голодую,— я говорив про це рідко, а все ж подеколи не втримувався,— батько кидався в кухню й виносив звідти геть усе, що тільки міг знайти їстівного: яблука, маргарин, хліб, а часом кришив на сковорідку холодні бульбини, щоб погостити мене смаженою картоплею; одного разу він вернув із кухні страх зніяковілій, з головкою червоної капусти.

— Більш я нічого не знайшов,— промовив він,— може, зладнаємо салат...

Але страва не йшла мені на душу. Я чувся так, немовби вчинив якусь кривду чи зле висловився, немов,

змальовуючи життя в місті, якось допустився неправди. Я казав батькові ціни на хліб, масло, вугілля — вони його завжди лякали, але він щоразу ніби знову забував про них, однаке деколи посылав мені трохи грошей і писав, щоб я купив собі на них хліба. Щоразу, як від нього надходили гроші, я завертав на чорний торг, купував цілу хлібину, кілограмову чи півтора-кілограмову, свіжу, тільки-но з пекарні, сідав на першій-ліпшій лаві чи десь на руйновищі, розлупував хліб навпіл і заходжувався їсти, щипаючи по шматочку й кидаючи їх у рот замурзаними руками; інколи хліб іще парував, був усередині гарячий,— тоді мене на мить пронизувала думка, що я держу в руках і роздираю на шматки щось живе, і знову мені згадувався чоловік, що читав нам лекцію про полярну експедицію й розповів, як люди роздирали на шматочки живу рибу і так сиру й їли. Часто я загортав кусень хліба в газету й ховав до робочої торбини, але, проїшовши ступнів із сто, знову спинявся, витягав його з торбини і тут-таки, серед вулиці, з'їдав. Якщо хлібина була на півтора кілограма, я так наїдався, що в гуртожитку одступав свою вечерю комусь із учнів, а сам одразу клався в ліжко й лежав, закутавшись у ковдру, сам-один у спальні, з повним животом солодкого, свіжого хліба, сливе очамрівши з ситості. Я тоді вкладався о восьмій вечора і мав попереду однадцять годин сну, а на сон я теж був повсякчас голодний. Може, батькові тоді було за все байдуже, опріч материної недуги. В кожному разі, буваючи вдома, я силкувався уникати слова «голод» і будь-яких натяків на свої злигодні, бо по батькові добре бачив, що він харчується куди гірш од мене: він пожовтів з обличчя, схуд і став якийсь мов непрітомний. Удвох із ним ми ходили в лікарню одвідати матір, і щоразу, коли я сідав біля неї на ліжку, вона простягала мені

щось попоїсти — з того, що урвала від лікарняної пайки або що їй хтось приніс,— овочі, пляшку молока чи кусень пирога,— та я не міг нічого їсти, бо знов, що мати слаба на сухоти й мусить добре харчуватися. Вона ж наполягала, кажучи, що все те пропаде, як я не з'їм, і тоді озивався батько:

— Клер, тобі треба їсти, ти мусиш одужати.

Мати плакала, одвернувшись до стіни, і мені не хотілось їсти. На ліжку поруч материного лежала жінка, в очах якої теж бачилося мені щось вовче, і я знов, що вона з'їла б до кришечки все, що заставалось після матері; я чув у себе на руці гарячу материну руку і бачив у очах у неї страх перед сусідчиною неналенністю. Мати благала мене попоїсти, все приказуючи:

— Моя дитино, візьми попоїж, я ж знаю, що ти хочеш їсти, знаю, як живеться в місті.

Та я тільки хитав головою, стискаючи її собі руку, і мовчки благав не наполягати; вона починала всміхатись і про їжу більше не згадувала, і я знов, що вона мене зрозуміла, й казав їй:

— Може, тобі країце було б дома? Чи в іншій палаті?

Та мати одказувала:

— Інших палат немає, а додому мене не пускають, бо в мене перехідна хвороба.

Згодом, коли ми з батьком розмовляли з лікарем, я зненавидів лікаря за те, що він такий байдужий; він говорив з нами, а сам думав про щось інше, одмовляючи на батькові питання, дивився то на двері, то в вікно, і по його червоних, гарно окреслених губах я бачив, що мати помре. А проте жінка, що лежала поруч матері, померла перша. Вона вмерла в неділю; опівдні, прийшовши до лікарні, ми її вже не застали; ліжко було порожнє, й чоловік небіжчиці, якому щой-

но повідомили про смерть, ввійшовши до палати, вибирав із тумбочки жінчині речі: шпильки до кіс, коробочку на пудру, білизну, сірники; він порався мовчки, шпарко і навіть не відповів на наше привітання; він був низький, худорлявий, темношкірий, мав невеличкі, зовсім круглі очі й скідався на щуку. Коли до палати увійшла сестра, він визвірився на неї за бляшанку консервованого м'яса, що її не долішився в тумбочці.

— Де м'ясо?! — залементував він, уздрівши сестру.— Я його приніс учора ввечері, о десятій годині, коли вертався з роботи, і якщо вона вночі померла, то не могла його з'їсти!

Він замалим не тицяв жінчиними шпильками сестрі межи очі, і по куточках рота йому повиступала жовтава піна; він не вгаваючи репетував:

— Де м'ясо? Верніть мені м'ясо! Я вам рознесу всю вашу буду, як ви мені не oddасте м'яса!

Сестра почервоніла й собі зачала кричати, і, дивлячись на її обличчя, я подумав, що вона, мабуть, і справді поцупила те м'ясо. А чоловічик не вщухав: він жбурляв на підлогу речі й топтав їх ногами, галасуючи:

— Оддайте м'ясо, хвойди, злодіяки, вбивці!

Він кричав так кілька секунд, потому батько високочив у коридор когось покликати, а я стояв між сестрою і чоловічком, бо той уже поривався її бити; однак він був невеличкий, прудкий, багато спритніший за мене і таки добрав способу вдарити сестру в груди малими смаглявими кулачками. Я завважив, що він у гніві раз по раз осміхався, вищиряючи зуби, як колись у гуртожитку пацюки, що їх ловила в пастку куховарка.

— М'ясо, шльондро, м'ясо! — репетував він, поки з'явився батько з двома санітарами, що скопили його й

витягли з палати, та й крізь зачинені двері чутно було, як він кричав:

— Віддайте м'ясо, злодюги!

Коли за дверима стало тихо, ми поглянули одне на одного і мати сказала спокійно:

— Щоразу, як він приходив, вони лаялись за гроші, що вона давала йому на харчі; він раз у раз кричав на неї, все казав, що ціни знов підскочили, а вона йому ніколи не вірила; вони казали одне одному всяку гідоту, проте вона завше давала йому гроші.

Мати урвала мову, глянула на ліжко померлої й тихо сказала:

— Вони прожили разом двадцять років, і єдиний їхній син загинув на війні. Вона, бувало, витягала з-під подушки його фотокартку й плакала. Та фотокартка й тепер лежить під подушкою, і гроші теж. А м'ясо,— докінчила мати ще тихіше,— м'ясо вона встигла з'їсти.

І я спробував уявити, як усе було, як та понура, пожадлива жінка лежала поруч материного ліжка і серед ночі, вже в смертельних корчах, їла з бляшанки консерви.

В ті роки, після материної смерті, батько часто писав мені, дедалі частіше, і його листи ставали чимраз довші. Здебільшого він обіцяв, що приїде подивитись, як я живу, та так і не приїхав, і я сім років жив у місті сам. Тоді, по материній смерті, він порадив мені змінити місце навчання, підшукати собі щось у Кнохті, але я хотів залишитися в місті, бо вже починав дещо тямити, починав розуміти, що Віквебер шахрував, і мені просто-таки треба було закінчувати науку саме в нього. До того ж я тоді спізнався з дівчиною, що робила у Віквебера в конторі; вона звалась Вероніка, була білява й промениста, ми часто зустрічалися літніми вечорами, ходили гуляти понад Рейном чи

їсти морозиво, а потім, коли ми сиділи на блакитному базальті небережної, низько над річкою, поспускавши босі ноги у воду, я в темряві цілавував її. Якщо ніч випадала місячна, річку було видно геть далеко, і ми часто запливали аж туди, де височів із води розбитий корабель, вилазили на нього й сідали там на залізном ослоні, де перше сидів вечорами шкіпер із своєю жінкою. Каюту, до якої прилягав колись цей ослін, давно розібрали, і прихилитись можна було тільки до залізної штаби. В кораблі під нами дзюрчала вода. Згодом, коли Віквебер звільнив Вероніку і взяв на її місце свою дочку, ми стали бачитися рідше. А через рік вона вийшла заміж за вдівця, що має молочну крамницю на сусідній від мене вулиці. Коли я віддаю свою машину до naprawи і їжджу трамваем, то частенько бачу Вероніку за вікном її крамниці: вона така сама білява й промениста, але сім років, що минули відтоді, лишили на ній свій слід. Вона стала оглядна, а за крамницею на подвір'ї висить на шнурку дитяче вбрання: рожеве,—десь, із маленької дівчинки, й блакитне,—певне, з хлопчика. Якось двері крамниці стояли відчинені, і я вгледів за ними Вероніку, вгледів її гарні великі руки: вона наливала молоко. Бувало, вона приносила мені хліба од свого брата в перших, що працював на хлібозаводі. І завше домагалась, щоб я тут же таки з'їв його, а як давала мені хліб, я бачив її руки у себе перед очима. Та одного разу я їй показав материну обручку і тоді побачив у її очах той самий пожадливий блиск, яким горіли очі тієї жінки, що лежала поруч матері в лікарні.

За ці сім років я занадто добре вивчив ціни, аби мені не могло подобатись слівце «недороге». Недорогого немає нічого, ціна ж на хліб завше зависока.

Я вибився в люди — так, здається, кажуть. Я вивчив своє ремесло так досконало, що давно перестав бути дешевою робочою силою для Віквебера, як перші три роки. У мене є авто, я навіть оплатився вже за нього і тепер уже ось кілька років одкладаю гроші, щоб, виплативши заставу, стати незалежним од Віквебера і мати змогу будь-якої хвилини перейти до його конкурента. Люди, що з ними доводиться мені мати справу, здебільшого приязні до мене, як і я до них. Словом, усе в мене складається незгірш. Я тепер сам набрав ціни — набрали ціни мої руки, мої технічні знання, набутий досвід, привітне поводження з клієнтами (моя привітність і бездоганні манери цінуються чи не найвище за все інше, а для мене це річ неабияка, бо я — агент у справах збути тих самих машин, що їх тепер можу лагодити, заплющивши очі), і свою ціну мені щастить іще побільшувати, мені ведеться не треба краще, а ціна на хліб тим часом, як то кажуть, прийшла до норми. Отож я працював дванадцять годин на добу, спав вісім, і чотири мені ще лишалось на те, що звуть дозвіллям; я зустрічався з Улою, дочкою моого шефа, з якою, правда, не був заручений, принаймні не був заручений формально, але кожному й так було ясно, що я з нею одружуся.

Однаке до сестри Клари з шпиталю святого Вінцен-та, що давала мені юшки, яскраво-червоного пудингу й сірчано-жовтої підливки, що подарувала мені загалом, може, десятків зо два сигарет,— той пудинг тепер, мабуть, видався б мені недобром і сигарет тих я б, напевне, вже не курив,— до сестри Клари, що давно вже спочиває десь на монастирськім цвілтарі,— як нині бачу її обличчя і скорботні, пойняті слузовою очі в ту хвилину, коли вона мусила востаннє засунути перед нами кватирку,— до неї одної я й досі почував більше ніжності, аніж до цілої громади тих, з ким ме-

ні довелося зазнайомитися, буваючи в Улиному товаристві; я читаю в їхніх очах, бачу по їхніх руках, які ціни довелося би мені їм платити; і я струшую з себе їхній чар, зриваю з них подумки їхні шати, знищую витончений дух їхніх парфумів, здираю з них усю їхню пихату гідність, що так дешево коштує, і буджу того вовка, що живе в мені й досі, буджу свій давній голод, що навчив мене тяжити в цінах; я чую, як той вовк гарчить, коли, танцюючи, схиляю голову на плече гарненької дівчини, і враз бачу, як її маленькі, тендітні руки, що лежать у мене на плечі, раптом починають обертатися на пазури, що хочуть видерти в мене хліб. Мало хто давав мені що-небудь дурно, тільки батько, мати та часом робітниці з фабрики.

ІІ

Я витер лезо до бритви паперовою серветкою; сувій таких серветок завше висить у мене над умивальнником; мені дарує їх один агент миловарної фірми; на кожній намальовано криваво-червоні жіночі вуста й під ними напис: «Не обтирайте губної помади рушником». Є ще серветки, на яких чоловіча рука черкає бритвою рушник, і під малюнком там підписано: «Витирайте леза нашими серветками», але я волію ті, що з криваво-червоними вустами, а інші дарую дітлахам своєї господині.

Скінчивши, я взяв моток дроту, що його приніс учора Вольф, забрав із письмового столу гроші, що ввечері недбало покидав, вийнявши з кишені, і, вже виходячи з кімнати, знову почув дзвінок телефону. Господиня промовила: «Добре, я перекажу»,— але побачила мене і мовчки простягла мені трубку. Я похитав головою, та вона кивнула мені так поважно, що я мимохіті підступив ближче і взяв трубку. Жіночий го-

лос щось казав крізь плач, я втамив тільки деякі слова:

— Курбельштрасе... приїдьте... приїдьте, будь ласка...

Я сказав:

— Гаразд, приїду.

І жінка, плачуши, знов щось промовила, з чого я зрозумів лишеень:

— Ми посварилися... мій чоловік... приїжджайте мерещій.

І я знову сказав:

— Так, я виїжджаю,— Й поклав трубку.

— Не забудьте за квітки,— нагадала мені господиня,— і подбайте про обід. Це ж буде саме обідня пора.

За квітки я забув; мені довелось їхати назад до міста геть аж іздалекої околиці, хоча я мав роботу й близиче, на сусідній вулиці, і таким чином міг двічі поставити в рахунок час і відстань до місця виклику. Я їхав швидко, бо вже було половина на дванадцяту, а потяг прибував об одинадцятій сорок сім. Я знов цей потяг; часто в понеділок я вертав ним до міста, їдучи від батька. Тепер, дорогою на вокзал, я спробував уявити собі Мулерову дочку.

Сім років тому, останнього свого року вдома, я бачив її разів кілька; за той рік я був у Мулера рівно дванадцять разів; щомісяця я мав односити Мулерові гімназичні зшивки з чужих мов, що їх, за чергою з іншими вчителями, перевіряв батько. На останній сторінці внизу у кожнім зшивку йшли три чепуристі підписи вчителів чужих мов: «Му» — себто «Мулер», «Цбк» — «Цубанек», і «Фен» — себто «Фендріх», перший склад батькового прізвища, отже й моє. Найбільше вбились мені в тямку темні плями на Мулеровім будинку: до вікна першого поверху чорною хмарою по-виступала на його зеленому тиньку вогкість, її химерний малюнок завше накликав мені думку про мапу

з якогось чудернацького атласа. Улітку, підсихаючи, усі ті візерунки бралися понад краєм білою габою з цвілі, але павіль у найбільшу спеку в малюнку невідно зоставався темно-сірий осередок. Восени і взимку вогкість, темна й прокисла, розплি�валася далеко поза білу габу з цвілі, як чорнильна іляма на бібулці. Добре запав мені в пам'ять сам Мулер, розхристаний, у хатніх капцях, з довгою лулькою, на тлі книжок із шкіряними спинками, й фотокартка в передпокої, що зображала його замолоду, в строкатій студентській шапочці; під фотокарткою кучерявим письмом написано назву студентської корпорації — «Тевтонія» чи якась інша «онія». Деколи я заставав Мулерового сина, що був на два роки за мене молодший і колись учився в одному зо мною класі, але давно вже мене випередив. Кремезний, стрижений, він скидався на молоденького буйвола; в моїм товаристві він звичайно намагався бути не більш як хвилину; мабуть, йому наші стрічі були прикрі, боявся, сердега, розмовляючи зі мною, виявити в голосі ті почуття до мене, що могли, на його думку, мене зачепити: жалощі, погорду, неприємпе, удаване панібратство. Отож, коли ми здібались, він бадьоро зі мною вітався й показував на батькову кімнату. Всього двічі я спіткав дрібне дівча років дванадцяти-тринадцяти. Першого разу воно гралося в садку порожніми горщиками на квіти — виклало ясно-червоні сухі горщики пірамідкою на мурі, порослуому зеленим мохом,— коли враз жіночий голос гукнув: «Гедвіг!» Дівчинка здригнулась, її острах ніби передався стосові горщиків, бо той, що лежав на вершечку піраміди, враз посунувся нанза і розлетівся на друзки, ударившись об темну, мокру цементову плиту, що ними було викладене подвір'я.

У друге я побачив її в коридорі, що вів до Мулерової кімнати: вона слала постіль своїй ляльці в кошику

на білизну. Ясне волосся спадало їй на тонку дитячу шию, що в сутінках коридора видалась мені сливе зелена, і я чув, як дівчинка, колишучи невидну мені ляльку, мугиче над нею якусь незнайому пісеньку, де через певні проміжки повторювалося те саме слово: «Зувея — зу-зу-зу — Зувея...» I коли я, простуючи до Мулерової кімнати, йшов проханням дівчинку, вона звела голову, і я зазирнув їй в обличчя: воно було бліде й худеньке, і на нього звисали рівні пасма білого волосся. Мабуть, то й була та сама Гедвіг, якій я знайшов кімнату.

Кімнати на взірець тії, що мені довелося шукати для Гедвіг, шукає у нашому місті, може, з двадцять тисяч чоловіка, знайти ж їх можна дві чи й узагалі одну на ціле місто, і винаймає їх завше один із тих невідомих янголів, що ще вряди-годи трапляються межі людьми; отака саме кімната в мене. Я знайшов її тоді, коли попросив батька забрати мене з гуртожитку. Вона велика, обставлена небагатьма старими, а проте зручними меблями, я мешкаю тут чотири роки, а ніби живу зроду: за мене народились діти в господині, і найменшому з них я став за хрещеного батька, бо саме я серед ночі привів до породіллі акушерку. За тих часів, коли мені доводилося рано вставати, я тижнями з дня на день грів малому Робертові молоко й годував його з пляшечки, бо господиня, виморена нічною роботою, прокидалась пізно, а будити її мені не ставало духу. Подружжя її — один із тих чоловіків, що мають славу артистичних натур, занапашених лихими обставинами; він може годинами плакатися на свої загублені молодощі, котрі йому ніби одніяла війна.

— Нас одурили,— парікає він,— нас одурили, однявши найкращі роки, що випадають людям на віку,— від двадцяти до двадцяти восьми.

І тією занапашеною молодістю він виправдує всі свої дурощі, а дружина не те що все йому прощає, а ще й потурає; він малює, накидає проекти будинків, пише музику.

Нічого він не робить до пуття, хоч його творчість часом дає йому якісь гроші. Усе помешкання завішає його ескізами: «Будинок письменника на верховині Таунус», «Будинок скульптора»; на всіх ескізах — сила дерев, таких як малюють архітектори, а я ненавиджу дерева, намальовані від архітекторів, бо ось уже п'ять років бачу їх щодня. Його поради я ковтаю, як ковтають пігулки, що виписав приятель-лікар.

— У цьому місті,— каже він, приміром,— у цьому місті я вашого віку мешкав сам-один, і мені довелось уникати таких небезпек, яких вам не зичу.

І я знаю, що він натякає на квартали, де живуть повій.

Чоловік моєї господині — добрий хлопець, однаке я такої думки, що він йолоп, надарований одним однісіньким хистом: зберігати любов дружини, якій він робить прегарних дітей. Господиня моя — висока білявка, і я один час був так у ній закохався, що потай виціловував її фартухи й рукавички і ночами не міг спати з ревнощів до її пришелепуватого чоловіка. А проте вона його любить, і, здається, чоловікові зовсім не треба бути якимось діяльним чи таланним, щоб його кохала така жінка, як вона, жінка, перед якою я ще й досі почиваю захват. Частенько, встреливші в мене кілька марок, він іде до якоїсь пивнички, де звичайно сходиться богема, і сидить там, розкуювдженний, у неймовірній краватці, корчачи з себе казна-що й випиваючи сам пляшку горілки. Я даю гроші, бо не можу робити прикрості господині, принижуючи його. І він знає, чом я даю йому гроші, бо наділений тією хитрістю, без якої ледачому довелось би пропасти з

голоду. Він — із тих шелихвостів, що вміють удавати з себе великих імпровізаторів, та я не вірю, ніби він справді зугарен імпровізувати.

Мені завше здавалося, що така кімната, як у мене,— взагалі одна на ціле місто, та й ту зайняв я, тим більш я здивувався, напитавши для Мулерової дочки сливе таку саму гарну кімнату, як моя, в самому центрі міста, в одному будинку з пральнюю, де я повинен наглядати за роботою пральніх машин: я вивіряю міцність гумових деталей, замінюю передачі, поки вони не зносилися до краю, загвинчує гвинти, поки вони геть не поодходили. Я люблю центр міста — квартали, що протягом останніх п'ятдесяти років поміняли своїх мешканців; вони — наче той фрак, що його раз одягнули на весілля, а потому відступили збіднілому дядькові, що приробляє музикою; спадкоємці дядькові віддали фрак у заставу, та так і не викупили, і його нарешті на аукціоні сторгував лахманник, що тепер поцінно віддає на користання зубожілим аристократам, яких несподівано запросили десь на прийом до міністра, що його державу вони марно шукали по школльному атласі свого найменшого сина.

Тож у будинку, де міститься моя пральня, я знайшов для Мулерової дочки кімнату, що задовольняла майже всі його умови: простора, з непоганою обставою і великим вікном у старий панський сад. Увечері, по ч'ятій, тут, у центрі міста, тихо й спокійно.

Я найняв помешкання з першого лютого. І тут на голову мені впав новий клопіт: наприкінці січня Мулер написав, що дочка його занедужала і зможе приїхати лише 15-го березня, то чи не міг би я владнати справу з кімнатою так, щоб зоставити її за дочкою, але щоб комірного за цей час не сплачувати. Розлючений, я написав йому листа, де з'ясував умови, на яких у місті винаймають житло, але потім почув себе

присоромленим, діставши покірну Мулерову відповідь, що він оплатиться за всі шість тижнів.

Про дівчину я якось не подумав, а лише поцікавився, чи справді Мулер сплатив за кімнату. Виявилося, що він надіслав гроші, та коли я вдався до господині з питанням, вона й собі спиталася мене про те, що вже питалась, коли я приходив дивитись кімнату:

— А це не приятелька ваша, насправді не приятелька?

— Господи,— сердито мовив я,— кажу ж вам, що зовсім не знаю дівчини.

— Я не попущу,— сказала вона,— щоб...

— Я знаю, чого ви не попустите,— перехопив я,— але я вам кажу, що не знайомий із дівчиною.

— Гаразд,— усміхнулась вона, і я зненавидів її зату усмішку,— я ж бо питаюсь тільки через те, що для заручених іноді роблю виняток.

— Господи,— мовив я,— цього ще бракувало. Заспокойтеся, будь ласка.

Проте вона, здається, так-таки й не заспокоїлась.

На вокзал я запізнився на кілька хвилин і, кидаючи гроші в автомат на перонний квиток, спробував уявити собі дівчину, що колись мутикала «Зувея» в темнім коридорі перед кімнатою Мулера, як я йому приносив зшитки з чужих мов. Я зупинився біля сходів на перон і почав прикидати: білява, має двадцять років, приїхала до міста, щоб стати вчителькою; коли ж я підвів очі на людей, що йшли проз мене, мені віддаєлось, що світ заселений самими-но білявими двадцятирічними дівчатами,— так їх багато вийшло з потяга, і всі вони несли в руках валізи, і всі мали такий вигляд, начебто приїхали до міста стати вчительками.

Я був занадто втомлений, аби озватися до котрої з них. Закуривши сигарету, я подався на другий бік сходів і нараз углядів за бар'єром якусь дівчину, що

примостилась на валізі,— либоń, вона увесь цей час сиділа там, у мене за спиною; вона мала темні коси й одягнена була в пальто, зелене, як трава, що виросла за одну теплу дощову ніч, таке зелене, аж мені здалося, ніби воно має пахнути правою, коси в неї були темні, як черепиця по дощі, а лице біле, аж світилося, сливе таке, як свіжий тиньк, крізь який ледъ-ледь мріється охра. Я подумав, що то вона нафарбована, але помилився.

Тепер я бачив тільки її яскраво-зелене пальто, тільки її обличчя — і зненацька мене пойняв страх, як тих мандрівців, що ступили на щойно відкриту землю, до якої, вони знають, верстає шлях інша експедиція і вже, може, поставила на ній свій прапор і взяла її у своє володіння, і серце мандрівців стискається зі страху, що всі муки довгого шляху, всі злигодні, змагання до загину — усе, може, було надаремне.

Те обличчя так глибоко запало мені в душу, пронизало її, наче карбель, що замість срібла натрапив на віск; мені здалося, що я пробитий наскрізь і тільки що не спливаю кров'ю, й на якусь шалену мить у мені зринуло бажання знищити те обличчя, як художник знищує оригінал гравюри, з якої зробив один-сдиний відбиток.

Я кинув сигарету й перебіг сходи, ті шість ступнів. Мій страх розтапув, як тільки я опинився перед нею.

— Чи не міг би я вам стати чимось у пригоді? — мовив я.

Вона всміхнулася, кивнула головою і сказала:

— О так, скажіть, будь ласка, як вийти на Юденгасе.

— Юденгасе,— проказав я за нею, і мені видалося, ніби я вві сні чую своє ім'я, та ніяк не збагну, що те ім'я — мое, я був не при собі, а проте ніби розумів, що то таке — бути не при собі.

— Юденгасе,— знов промовив я,— так, Юденгасе. Ходімо.

Я дивився, як вона звелась, трохи здивовано взяла тяжку валізу — сам я був занадто приголомшений, аби згадати, що валізу належить нести мені. Я геть забув про звичайну свою ввічливість.

Думка, що ця дівчина й є Гедвіг Мулер,— я ще й досі не збагнув її до краю, хоч наче б усе мало стати мені ясне як день, ледве вона вимовила «Юденгасе»,— думка та зовсім збила мене з пантелику. Вийшло якесь непорозуміння, якась плутанина: я був такий певний, що Мулерова дочка білява, одна з майбутніх білявих учительок, яких без ліку пройшло сьогодні повз мене, що вона ніяк у мене не збігалася з цією дівчиною; я й досі нерішуче вимовляю ім'я «Гедвіг Мулер», бо мені весь час немов щось каже, що справжнє її імення я ще маю для себе відкрити.

— Так, так,— відповів я на її запитливий погляд,— ходімте-бо.— I, пропустивши дівчину з важкою валізою вперед, слідком за нею подався до виходу.

Цих півхвилини, ступаючи їй услід, я думав, що водітиму нею і заради того, аби нею володіти, зруйную всі перепони, що постануть мені на дорозі. Мені навіть уявлялося, як я троощу п'ятикілограмовим молотом машини до прання. Я дивився на спину Гедвіг, на її шию, руки, побілілі з натуги,— вона ж бо несла важкенну валізу. Я ревнував її до залізничника, що на мить доторкнувся до її руки, коли вона простягнула йому квитка, ревнував до підлоги у вокзалі, по якій ступали її ноги. Вже аж як ми дійшли трохи не до самісінського виходу, я скаменувся, що повинен узяти в неї валізу.

— Даруйте,— сказав я, підскочив до неї і забрав валізу.

— Дуже мило,— мовила вона,— що ви прийшли мене зустріти.

— Господи,— обізвався я,— хіба ви мене знаєте?

— Ну, звісно! — засміялася вона.— У вашого батька на письмовім столі завше стойть знімок із вас.

— А ви знаєте моого батька?

— Так,— сказала вона,— я була його учениця.

Я поставив валізу в машину, поклав там-таки торбинку Гедвіг і допоміг сісти їй самій: це вперше тоді я торкнувся до її руки й до ліктя; у неї був округлий, міцний лікоть, а рука велика, проте легка; ту мить вона була суха й холодна; обходячи машину, щоб сісти за кермо, я зупинився біля радіатора, підняв капот і, вдавши, ніби оглядаю щось усередині, став дивитись крізь переднє скло на неї, дівчину, що сиділа в машині, і мейі знову стало страшно,— не того, щоб її часом не відкрив і не завоював хтось інший, цього я вже не боявся, бо зінав, що ніколи від неї не відступлюся, ні цього дня, ані жодного з тих днів, що ще настануть, жодного з тих днів, що вкупі називаються життям. Ні, це був інший страх — страх перед тим, що станеться далі: потяг, куди я намірявся сісти, був уже готовий у дорогу, він от-от мав рушити, всі подорожні були на місцях, семафор відкрито, і чоловік у червонім кашкеті вже підняв угому диска, лишилося тільки мені з приступки, де я вже стояв, увійти до вагона,— і саме ту мить я скочив з потяга. Я думав про всі одверті розмови, що їх мені доведеться витримати,— тепер я зрозумів, що звіку ненавидів одверті розмови, нескінченні, дурні теревені, недолугі балачки про те, хто винен, а хто ні, докори, сварки, виклики до телефону, листи; я ненавидів вину, що її муситиму поклести на себе, вину, що вже тепер лежала на мені.

Я бачив, як котилося повз мене мое дотеперішнє життя, зовсім незгірше, як на мій тодішній погляд, ко-

тилося, немов складна машина, збудована для того, кого вже немає; мене вже не було, і все пішло шкере-берть: одходили гвинти, перегрівались поршні, розлі-талися навсібіч залізні деталі, тхнуло смаленим.

Я вже давно спустив капот, уперся руками в радіа-тор і дивився крізь переднє скло на її обличчя, поді-лене очисним віничком на дві нерівні частини: не бра-лось голови, що ніхто з чоловіків іще не зрозумів, яка вона вродлива, що ніхто її не розгледів,— а мо-же, вона стала така лишень ту хвилину, як її поба-чив я.

Коли я сів поруч неї в машину, то побачив ув очах її острах перед тим, що я маю сказати чи зробити; та я не сказав нічого, мовчки увімкнув мотор і поїхав до міста; тільки іноді, звертаючи праворуч, я зиркав на неї збоку, вивчаючи її профіль, а вона й собі ниш-ком вивчала мене. Я вийхав на Юденгасе і вже був поменшив швидкість, ладнаючись зупинитися перед будинком, де вона мала вселитися, та не знов, що маю діяти, коли ми спинимося, висядемо з машини і вві-йдемо до її кімнати; і я проїхав усю Юденгасе, об-кружляв півміста, заїхав знов на вокзал, а звідтіля подався знов на Юденгасе і цього разу зупинив маши-ну навпроти її будинку.

Не кажучи й слова, я допоміг їй висісти з маши-ни,— це я вдруге тримав у своїй руці її велику руку і в лівій долоні відчував її округлий лікоть. Потому вийняв валізу, подався в будинок, подзвонив — усе не оглядаючись на неї, що йшла позад мене з торбин-кою в руці. Поставивши валізу нагорі, під дверима кімнати, я повернув назустріч дівчині, що звільна ішла сходами вгору з торбинкою в руці. Я не міг прибра-ти способу, як маю до неї вдаватись, бо ї «Гедвіг» і «панна Мулер», як на мене, її однаково не пасува-ло, і сказав просто:

— Я зайду до вас за півгодини, і ми підемо обідати, гаразд?

Вона мовчики кивнула головою, замислено дивлячись кудись позаду мене і неначе щось ковтаючи. Більше я не сказав нічого, збіг наниз, сів у машину й поїхав, сам не знаючи куди. Не тямлю, якими я вулицями їхав і що думав; пам'ятаю тільки, що машина видавалась мені такою безмірно порожньою, машина, де я слив повсякчас їздив сам-один, лишень уряди-годи з Улою,— і я силувавсь уявити, як було годину перед тим, коли я їхав на вокзал без Гедвіг.

Та я вже не міг пригадати, як було годину перед тим; я бачив себе в машині дорогою на вокзал, як бачиш брата-близнюка, схожого на тебе, мов викапаного, але в усьому чужого-чужісінського тобі. Я отяминувся аж тоді, коли завважив, що під'їхав під крамницю квітів; я зупинився і ввійшов туди. Там стояла прохолодна, солодково пахла квітами і нікого не було. Якби були зелені троянди, троянди з зеленим цвітом, враз подумав я й побачив у дзеркалі навпроти, що дістаю гаманця й витягаю гроші; я не одразу пізнав себе в дзеркалі й почервонів, бо подумав уголос: «Зелені троянди», і тої ж миті відчув, що мене слухають. І аж тепер — з рум'янцю, що залив мені обличчя, я впізнав себе в дзеркалі. «Це таки ти, і справді, ти маєш великий шляхетний вигляд».

Із глибини крамниці виринула якась стара пані, ще здаля всміхаючись до мене і виблискуючи вставними зубами,— дорогою вона ковтала останній шматок з обиду і, впоравши його, знову засяяла усмішкою; однака мені видалося, ніби вона проковтнула ту усмішку вкупі з сірою. Я бачив по ній: вона вже залічила мене до тих покупців, що вибирають червоні троянди; і вона справді, всміхаючись, рушила до великої купи червоних троянд, що стояли у срібному глекові. Пальці

Її злегенька пестили квітки, і мені враз примарилося щось несвітське: мені спили на думку будинки розпусти, перед якими остерігав мене пан Бrotіg, чоловік моєї господині; і раптом я збагнув, чого почувався тут так кепсько: бо тут було так, як у будинкові розпусти, я це знав, хоча ніколи не переступав його порога.

— Чудові, правда? — промовила стара.

Та мені не хотілося червоних троянд, вони ніколи не були мені до серця.

— Білих,— сказав я хрипко.

І вона, усміхаючись, попротувала до іншого глека, бронзового, в якому були білі троянди.

— Ах,— проказала вона,— на весілля!

— Еге,— озвавсь я,— на весілля.

У кишені в мене було дві банкноти й дрібняки — я виклав усе те на стіл і сказав, як колись, бувало, говорив малим, кладучи продавцеві на прилавок свої десять пфенігів: «Цукерок на всі гроші»:

— Білих троянд на всі гроші і чим більше зелені.

Жінка кінчиками пальців позбирала гроші, полічила на прилавку, а тоді вдруге — олівцем на сірому папері. Рахуючи гроші, вона не всміхалась, та як тільки рушила до білих троянд, усмішка знову раптово з'явилася в неї на виду, мов одгінкулася.

Міцний нудотний дух, що ним просякло повітря в крамниці, зпенацька вдарив мені в голову, немов смертельної сили отрута, і я, двома скоками досягши прилавка, схопив свої гроші й вибіг на вулицю.

Я вскочив у машину — й водночас побачив збоку, з якоїсь безмежної далечини, як я кинувся в машину, неначе пограбував крамницю,— і чимдуж поїхав геть; коли попереду з'явився вокзал, мені здалося, ніби я дивлюсь на вокзальний годинник уже тисячу років поспіль, тисячу разів на день,— тим часом на годинни-

ку було ще тільки десять хвилин по дванадцятій, а всього лише за четверть до дванадцятої я кидав у автомат монету на перонний квиток,— мені здалось, ніби я ще чую, як дзижчить автомат, ковтаючи монету, і як він злегенська насмішкувато клацає, викидаючи квитка,— та за ці дводцять п'ять хвилин я встиг забути, хто я, який із себе, який маю фах.

Об'їхавши вокзал, я зупинив машину біля рундучка з квітками при ремісничому банку, висів і сказав дати мені жовтих тюльпанів на три марки; жінка простягла мені десять тюльпанів, і тоді я вийняв ще три марки й попрохав ще десять. Я одніс квіти в машину, кинув на заднє сидіння біля своєї робочої валізки і, минувши рундучок з квітками, увійшов до банку. Коли, діставши з спідньої кишені піджака чекову книжку, я звільна наблизився до віконця каси, мені раптом стало трохи смішно з себе, а ще я на мить відчув страх, що мені не виплатять грошей. На зеленому полі чекової книжки я написав суму заощадження — 1710,80 і повагом заповнив чек: у вузенькій колонці праворуч написав цифру 1700 і проти неї — словами «тисяча сімсот». І коли я ставив під чеком своє найменення: Вальтер Фендріх, мені здалося, ніби я фальшую чужий підпис. Так само страхаючись, я подав дівчині чек, але вона взяла його, не глянувши на мене, кинула на стрічку конвеєра і простягла мені жовтий картонний жетон. Я стояв біля каси й дивився, як чеки другою конвеєрною стрічкою вертали до касира; небавом повернувся й мій, і мені стало дивно, що касир вигукнув мое число. Я посунув йому по білій мармуровій дошці свій жетон і взяв натомість гроші: десять банкнот по сто і чотирнадцять по п'ятдесят марок.

Химерне почуття опанувало мене, коли я з грішми в кишені виходив із банку: це були мої гроші, я на-

одкладав їх, навіть без великої натуги, бо добре заробляв; але ці білого мармуру колони, позолочені надвірні двері, вроночно-недвижне обличчя швейцара,— все це підсилювало почуття, ніби я вкрав свої гроши.

Та, сівши в авто, я засміявся і швидко поїхав знов на Юденгасе.

Я подзвонив до пані Гролти, штовхнув плечем двірі і, втомлений, знебулий, пішов сходами нагору; я боявся того, що на мене дожидало. В руці я ніс тюльпани — квітками донизу, наче клунок із картоплею. Я простував, не дивлячись ні в той, ні в другий бік. Не знаю, яка міна була на обличчі в господині, коли я пройшов повз неї до кімнати, бо я не підводив на неї очей.

Гедвіг сиділа край вікна із книжкою в руках, та я одразу зрозумів, що вона не читала. Я нищечком програвся через передпокій до її кімнати і одчинив двірі тихенько, як злодій,— хоча ніколи такого не вчився і не мав досвіду. Вона вмить згорнула книжку, і цей непримітний рух запам'ятався мені назавжди, так само, як її усмішка; я ніби й досі чую, як ляслула, згорнувшись, книжка. З неї вилетів залізничний квиток, що його Гедвіг устромила туди замість закладки, але ніхто з нас — ні вона, ні я — не нахилився його підняти.

Я так і стояв біля дверей, дивлячись на старі дерева за вікном, на одіж Гедвіг, розпаковану й недбало покидану на столі й стільцях, на книжку, де легко міг прочитати надруковане червоним на сірому тлі: «Підручник педагогіки». Гедвіг стояла межи ліжком і вікном, руки її були опущені й трохи стиснені в кулаки, неначе в того, хто налагодився бити в бубон, та не взяв ще паличок. Я дивився на неї, але думав не про неї; я думав про те, що колись розказав мені один Віквеберів підмайстер, з яким я приятелював перший

рік науки у Віквебера. Він здався Греміг, був високий і худий, рука йому аж до ліктя була списана рубцями од скалок гранати. У війну він часом, коли бував близький з жіпками, накривав їм лицє рушником; я здивувався, що тоді його оповідання так мало мене вразило; весь жах його розповідей відкрився мені лишень тепер, через шість років, ту хвилину, як я з квітками в руці стояв перед Гедвіг,— ту хвилину розповіді Греміга здалися мені найстрашнішими з усього, що мені доводилося чути на віку. Підмайстри часто розказували мені всякі гайдкі історії, але ніхто не накривав жінкам обличчя рушником, і ті, хто не робив того, здавалися мені тепер безневинними дітьми. Обличчя Гедвіг — ні про що інше я не міг думати.

— Ідіть,— промовила вона,— зараз же йдіть.

— Так, я піду,— озвався я.

Але не пішов; того, що я хотів тепер зробити з нею, я не робив ще з жодною жінкою; цьому було багато назв, багато слів, я ледве чи не всі їх зінав, я не раз чув їх за часів свого учніства, коли жив у гуртожитку, й згодом, від товаришів у технікумі. Але жодне з тих слів не личило до того, що я хотів із нею зробити. Словом «кохання» не вимовиш усієї правди, хіба, може, найближче до неї підійдеш.

З обличчя Гедвіг я вичитав те, що можна було прочитати й на моєму: страх, великий страх, але не те, що називають жагою,— і водночас все, чого шукали й не знаходили чоловіки, які мені про це розповідали. І нараз я зрозумів, що Греміг зовсім не був виняток: за рушником, що він накидав жінці на обличчя, він шукав краси; тепер мені здавалося, що, знявши тільки того рушника, він би її знайшов. Поволі розставала тінь, що впала на Гедвіг від моого обличчя, і знов мені з'явилось її лицє, що так глибоко запало мені в душу.

- Тепер ідіть,— промовила вона.
- Чи вам подобаються квіти? — спитав я.
- Так.

Я поклав їх на ліжко, так, як були, завинені в папір, і дивився, як вона їх розгортася, випростує пуп'янки, розправляє зело. Так, наче їй щодня дарують квіти.

— Будь ласка, подайте вазу,— сказала вона, і я, не рушаючись з місця, простяг їй вазу, що стояла на комоді побіля дверей; Гедвіг трохи поступила до мене, і, віддаючи їй вазу, я на мить відчув дотик її руки і за ту мить подумав про все те, що хотів із нею зробити: пригорнути, поцілувати і більше не пустити; але я не зробив цього, я знов підпер спиною двері і стояв, дивлячись, як вона ллє воду з карафи у вазу і складає туди квіти; ваза була темно-червона, полив'яна, і квіти в ній аж засніли, коли Гедвіг поставила їх на вікно.

- Ідіть,— сказала вона втретє.

І я, не мовивши й слова, повернувся, штовхнув двері й вийшов у передпокій. У передпокой стояли сутінки, бо він був без вікна, і лише крізь мутну шибку надвірних дверей туди падало тъмяне світло. Мені хотілося, щоб Гедвіг вийшла за мною й щось гукнула мені навздогін, але вона не вийшла, і я одхилив двері й подався сходами наниз.

Внизу я став, закурив сигарету, глянув на залляту сонцем вулицю й заходився перечитувати прізвища на дверях: Бонерт, Шміц, Стефанідес, Кроль, далі йшло прізвище її господині — Гролта, і табличка з друкованим написом: «Флінк — білизна», — це була пральня.

Не докуривши сигарети, я перейшов вулицю, став по той бік на пішоході й, не спускаючи очей, зачав дивитися навпроти — на двері дому Гедвіг. Я здригнувся, коли до мене нагле вдалась пані Флінк, господиня

пральні,— вона була в своєму білому халаті, мабуть, перейшла з того боку вулиці, та я її не постеріг.

— Ох, пане Фендріху,— сказала вона.— ви з'явилися так до речі — одна машина почала перегріватися, дівчина не догляділа.

— Вимкніть її,— озвався я, не дивлячись на пані Флінк, бо, як і перше, не зводив очей з дверей навпроти.

— А що, хіба ви не поглянете?

— Ні,— сказав я,— не можу поглянути.

— Тож ви стоїте під самим будинком!

— Еге, я стою під будинком,— мовив я,— однаке не можу подивитись на машину, бо мушу тут стояти.

— Ну, це вже щось несвітське,— сказала пані Флінк.— Ви стоїте біля будинку й не спроможетесь увійти зирнути на машину!

Я бачив краєм ока, як вона перейшла на той бік і за хвилину на порозі показалися дівчата, її робітниці — чотири чи п'ять білих халатів. Я чув, як вони сміялись, та мені було байдуже.

Либонь, так буває, коли тонеш, думав я: сіра вода ллється тобі всередину, сила води, і ти вже нічого не бачиш, нічого не чуєш, крім глухого шуму, і сіра, ніяка на смак вода здається тобі солодкою.

Мій мозок працював, працював сам собою, як машина, що її забули вимкнути; я раптом знайшов розв'язання алгебраїчної задачі, що її не розв'язав два роки тому на екзамені в технікумі, і думка, що я таки знайшов те розв'язання, сповнила мене таким глибоким щастям, яке почивають люди, що раптом віднайшли слово, над яким так довго й марно мордувалися.

Мені спливли на пам'ять латинські слова, що їх я пе міг пригадати в школі дев'ять років тому, тепер я знов, що сірник по-англійському буде *match*: «Тед приніс батькові сірника, і Тедів батько запалив собі

сірником люльку. У комінку горів огонь, і Тедів батько підклав туди ще кілька полін, а вже потому став оповідати про той час, коли він був у Індії». Поліно — по-англійському *log*, і я тепер уже переклав би речения, що тоді ніхто не міг перекласти, ба й найперший учень класу. Так, наче це вві сні хтось пошепки казав мені слова, яких я ніде не читав і ніколи не чув. Та очі мої бачили тільки одне — двері, звідкіля колись та мусить вийти Гедвіг; то були брунатно пофарбовані, новенькі двері, і мені віддавалося, що я ніколи й не бачив нічого, окрім тих дверей.

Не знаю, чи я страждав; наді мною зійшлися кола мутно-сірих хвиль, і в голові мені стало так ясно, як не було зроду; я думав про те, що колись маю перевпросити пані Флінк, вона завше обходилася зі мною ласково, напитала мені житло для Гедвіг, а деколи, як я приходив натомлений, запарювала мені каву. Колись, думалось мені, ти мусиш її перевпросити.

Мені ще силу всього треба було поробити, і я про все пам'ятав, навіть про жінку з Курбелльштрасе, що плакала в трубку телефону і ще й досі чекала на мене.

Тепер я зрозумів те, що знав завше, та не признався собі в тому ось уже шість років,— що ненавиджу теперішній свій фах так само, як усі, перепробувані доти. Я ненавидів пральні машини, і дух змилини будив у мені відразу, куди дужчу, і ніж звичайна фізична відраза.

Мене в моїй роботі вабило єдине — гроші, що я мав з неї; ті гроші тепер лежали у мене в кишені — я на-мацав їх, вони були на місці.

Я знов закурив сигарету, машинально, як усе, що тепер робив: дістав коробку, постукав по ній, витяг сигарету, і ось двері на мент переснував мені червонистий пломінь запальнички й повив синюватий димок сигарети; та сигарета не смакувала мені, і я, не ску-

ривши їй половини, викинув її в риштак. А потім, як мені схотілося запалити другу, я помацки пересвідчився, що коробка порожня, і викинув її теж туди.

Навіть чуття голоду й легка нудота, що здіймалася в мені, наче вода в дистилювальній колбі, теж були десь ніби поза мною. Я піколи не тямив співати, але тепер, стоячи тут, проти цих дверей, звідкіль колись-таки мала вийти Гедвіг, певен був, що зумів би заспівати.

Я завше знов, що Віквебер — шахрай, котрий умів не ламати законів, та лише тепер, стоячи на шорстко-му базальті пішоходу, проти цих дверей, я знайшов формулу того шахрайства. Два роки я працював на його фабриці, і там мене поставили перевіряти їй міняти вироби фабрики, і я ж таки, вкупі з Віквебером та Улою, визначав їїм продажну ціну. Іх роблено з дешевої, а проте гарної сировини, такої, яка йшла на підводні човни чи літаки. Віквебер умів роздобувати її цілими вагонами, і ми обрахували продажну ціну одній електричній каструльці: дев'яносто марок — стільки, скільки коштували три хлібини, коли ринок був, як вони казали, більш-менш насичений, і стільки, як дві хлібини, коли, по-їхньому, ринок був перенасичений. Я сам випробовував каструльки в кабіні над конторою, проставляв на них число й першу літеру свого прізвища. А потому хлопець-помічник односив каструльки до комори, де їх загортали в промашений папір. Рік тому я був купив батькові електричну каструльку. Віквебер продав мені її за фабричну ціну; комірник повів мене в комору, і я собі вибрал її сам. Я поклав каструльку в машину й повіз батькові, а коли дома складав її, то раптом побачив на ній своє «Ф» і дату: 19.2.47. То було щось дивне, і я довго міркував над ним, мов над рівнянням з одним невідомим. Але тепер, стоячи на пішоході перед дверима до будинку

Гедвіг, я вже не бачив у цьому нічого дивного, я знайшов невідоме: те, що колись коштувало стільки, як три хлібини, продавалося тепер за стільки, як коштують дві сотні хлібин, і навіть я, хоч мені спустили, заплатив за каструльку такі гроші, за які можна було купити сто тридцять хлібин,— мене вразило, що ціна виявилася аж така висока, що за невідомим крилось таке велике число, і я згадав усі ті праси, каструльки, нагрівачі й плитки, що їх два роки значив своїм «Ф».

Я згадав, як був раз обурився, коли взимку поїхав з батьками в Альпи. Батько сфотографував матір на тлі гірських верховин, укритих снігом; коси в матері були чорняві, і вдягнена вона була в ясне пальто. Коли батько знімав, я стояв біля нього: все було біле-біле, лише волосся материне темне,— та як батько вдома здумав показати мені негатив, то я побачив там білокосу негритянку, що стояла перед кучугурою вугілля. Отоді я й обурився, і хімічне пояснення, зрештою, доволі нескладне, не вдовольнило мене. Я вважав — і досі вважаю,— що декількома хімічними формулами, розчинами й солями нічого не поясниш; зате слово «камера-обскура» приголомшило мене; згодом, щоб мене заспокоїти, батько зняв матір у чорному пальті проти купи вугілля,— цього разу я на негативі вздрів білокосу негритянку в білому пальті напроти височеної снігової гори, темне було тільки те, що насправді мало ясну барву,— біле материне обличчя; зате чорне пальто і чорна купа вугілля були такі ясні, такі святочні, ніби мати сміючись стояла на снігу.

Після того другого знімка обурення мое не зменшилось, і відтоді я перестав цікавитись фотографуванням; мені все видавалося, що знімків не слід друкувати з негативів, бо межи тим і тим було аж надто мало схожості; негативи — ось що я передовсім хотів бачити, а ще мене вабила чаклунськи темна комірчина, де

батько при червонім свіtlі доти купав негативи у якихось таємничих ванночках, аж поки сніг ставав снігом, а вугілля вугіллям, однаке то був кепський сніг і кепське вугілля, мені здавалося, що на негативі сніг ставав добрым вугіллям, а вугілля — добрым снігом. Батько спробував був мене заспокоїти, сказавши, що єдиний справді добрий знімок усього сущого закладено в незнаній камері-обскурі — у пам'яті божій, але мені таке пояснення здалося тоді надто простим, тому що «бог» було гучне слово, за яким дорослі хотіли все приховати.

Але тепер, стоячи тут, на пішоході, я, здавалося, зрозумів батька: я знов, що вже знятий десь, отак, як стояв отут, на цьому місці, що десь є картка, на якій я стою, глибоко-глибоко запурений у сіру воду; такий знімок був, я жадав його побачити. Якби тепер хто вдався до мене по-англійському, я зміг би відповісти його мовою; тут, на пішоході, навпроти домуки Гедвіг, я втімив те, чого досі не важився собі з'ясувати, що мені завжди було ніяково сказати комусь,— я зрозумів, що для мене страх як важливо прийти на вечірню месу перше ніж почнеться освята дарів і зостатися в церкві ще довго по тому, як вона геть спорожніє, аж поки паламар зачне так промовисто бряжчати ключами, як іноді кельнер зачинає промовисто складати стільці на стіл, коли хоче раніше вірватись додому,— і як відвідувачам тоді прикро лишати ресторани, так само стає прикро й мені, коли мене випроваджують з церкви, хоч я приходжу туди в найостаннішу хвилину. Мені здавалося, що я зрозумів те, чого ніяк не міг зображені досі: що Вікебер міг заразом бути побожним чоловіком і негідником, що і те і те було в ньому справжнє — і побожність, і підлістъ, і я розірощався з своєю ненавистю до нього, як дитина з надувною кулею, що її цілий літній недільний полу-

день тримала, до болю затисши в кулаку, а тоді враз пустила, щоб побачити, як вона підіймається у вечорове небо, робиться дедалі менша й менша, поки й зовсім щезне. Я навіть почув легеньке зітхання — то покинула мене моя ненависть до Віквебера.

«Лети», — подумав я й, на мить спустивши з очей двері, спробував прослідкувати за своїм зітханням, і ту хвилю на місці моєї ненависті зробилась порожнеча — невагоме ніщо, яке не давало мені потонути, мов плавальний міхур рибині; але так тривало лише коротеньку мить, а далі я відчув, що порожнеча сповнилася чимось важким, як оливо, — смертельною байдужістю.

Іноді я дивився на годинник, але й разу не поглянув на годинну чи хвилинну стрілку, — тільки на манісінський кружечок, неначе між іншим проведений зверху над цифрою 6; тільки там збігав для мене час, тільки той прудкий мініатюрний пальчик у нижній половині циферблата обходив мене, а не два зверху, великі й неповороткі; він посувався дуже швидко, моторний тонісінський живчик, навдивовижу вправний ножик, що краяв тонісінські скибочки від чогось невидимого — від часу; він свердлував і точив порожнечу, й порох од тієї роботи засипав мене, мов чарівничий порошок, що обертав мене на недвижну колону.

Я бачив, як дівчата з пральні пішли на обід, як вони повернулися. Я бачив, як на дверях стала пані Флінк, як вона похитала головою. Позад мене проходили люди, снували біля тих дверей, звідкіля повинна була колись вийти Гедвіг; на мить вони заступили від мене двері, і тоді я згадав усе, що мав ще поробити: на білому папірчику, що лежав у мене в машині, записані були прізвища п'ятьох клієнтів, а о шостій я домовився стрітися з Улою в кав'янрі Йос, та весь той час я не думав про Улу.

Був понеділок, чотирнадцятого березня, і Гедвіг не виходила. Я наставив годинника до лівого вуха й почув, як на глум пильно маленька стріочка просвердлювала дірочки в тій порожнечі, чорні, круглі дірочки, що почали танцювати мені перед очима, згromадились довкола дверей, знов розійшлися різно й пірнули в бліду глибінь неба, як монети, кинуті у воду; потому все переді мною знову взялося дірочками, ніби шматок бляхи, що з нього колись у Віквебера на фабриці я вірізував чотирикутні клаптики, і в кожну дірочку я бачив двері, сотні тих самих дверей, манісіньких, але чітко віписаних дверей, що находили одні на одні топеніськими зубчиками, наче однакові поштові марки на великім аркуші паперу, які сто разів повторюють обличчя винахідника свічок двигуна внутрішнього згоряння.

Я безпорадно мацав по кишенях, шукаючи сигарет, хоч знов, що в мене їх більше немає; правда, одна коробка залишилася в машині, та машина стояла метрів за двадцять праворуч від дверей будинку Гедвіг, і мені здавалося, що межи мною й машиною прослався океан. Я знов згадав жінку з Курбелльштрасе, що плакала в трубку телефону, як плачуть тільки жінки, коли вони не годні дати ради пральній машині, і враз я сказав собі, що не думати про Улу — марна річ, і я став думати про неї; я зважився на це, як люди зважуються раптово ввімкнути світло в кімнаті, де лежить мрець; поночі могло видатися, що він спить, можна було умовити себе, ніби ти чуєш, як він дихає, бачиш, як рухається; та ось ясне світло залляло кімнату — й разом стало видно, що тут ідеться до похорону: принесено свічки й діжки з мишачим терном, і десь ліворуч, у ногах небіжчика, видно горбок, чорна тканина якось чудно нап'ялася — це хтось із грабарів уже поклав там молотка, яким узвітра заб'є віко па труні,

і вже тепер учувається те, що буде лунати аж узавтра,— невблаганий, сухий, немелодійний стукіт.

Ула ще нічого не знала, і через те думати про неї було ще прикріше; годі було вже щось одмінити, годі щось вернути, як годі повіягати цвяхи з віка домовини,— та вона ще нічого не знала.

Я подумав про те, як би нам жилося вкупі з Улою; вона завше обходилася зі мною так, як обходяться з ручною гранатою, що її перероблено на попільничку й поставлено на роялі; у неділю, після кави, туди струшують попілець сигарет, у понеділок її чистять, і щоразу того, хто чистить, поймає те саме лоскітне почуття — чудно бачити таку грізну за своїм первісним призначенням річ у такій невинній функції; до того ж, витівник, що зробив попільничку, вельми дотепно присував запального шнура, підвів його до білого порцелянового гудзика, як на настільних лампах, і коли натиснути на гудзик, невидима батарейка розпікає начервоно кілька волосинок, до яких можна прикурювати сигарету; така тихомирна річ стала з тієї, яку створено задля зовсім немирної мети; і на гудзика можна безкарно натискувати дев'ятсот дев'яносто дев'ять разів, але ніхто не знає, що як на нього надавити втисячне, до ладу стане прихованій механізм, і хитромудра цяцька вибухне. Нічого страшного не буде: кілька залізних скалок розлетиться навсібіч, але не влучать просто в серце, тільки злякають і підкажуть бути надалі обачнішим.

І з Улою не скоїться нічого страшного, це не вразить її в саме серце, усе в ній діткне, тільки не серце. Вона буде говорити, до знемоги говорити, і я достеменно знав, що вона скаже; по-своєму вона матиме слухність, і їй хотітиметься мати слухність, ба трішечки вона навіть тріумфуватиме, а я зроду ненавідів людей, що мають слухність і вміють тріумфувати, як

виявиться, що вони справді мають слухність,— такі люди завжди нагадували мені передплатників, які, читаючи газету, ніколи не помічали, що в ній дрібним шрифтом давалося дещо таке, що не могло подобатись вищій владі, а потім, коли та газета одного ранку не вийшла, страшенно обурилися, а тим часом їм, замість переглядати заголовки, слід було пильніше читати надруковане петитом, як у страхових полісах.

І от як нараз щось затулило від моїх очей двері, я пригадав, що на когось чекаю, що чекаю на Гедвіг. Я більше не бачив дверей, їх заслонила від мене велика темно-червона машина, яку я дуже добре знав; на машині було написано кремовими літерами: «Вікеберова санітарна служба», і я рушив на той бік вулиці, бо мені треба було дивитися на двері. Я йшов поволі, як той, хто йде під водою, і зітхав, як людина, що, перейшовши ліси з кущиром і гори з черепашок, минувши здивованих риб, з натугою, немов на круту гору, видобулась на високий берег і злякано спинилася, відчувши на собі, замість ваготи водяної товщі, легесеньку вагу повітря, що її ми носимо, не помічаючи того.

Я обминув машину, знов побачив двері й раптом зрозумів, що Гедвіг не вийде наниз: вона лежить там, нагорі, на своїм ліжку, геть засипана невидимим пилом, що його висвердлювала з порожнечі секундна стрілка годинника.

Я радів, що вона одпровадила мене, коли я прийшов із квітами, радів, що вона зразу зрозуміла, що я хотів із нею зробити, і боявся тієї хвилини, коли вона мене більше не одпровадить, хвилини, яка все одно надійде, цього дня, цього понеділка.

Мені раптом стало байдуже за двері. Я подумав, що ведуся по-дурному, так само, як тоді, коли потай цілував господинині фартухи. Я попростував до своєї маши-

ни, одчинив дверцята і знайшов коробку з сигаретами,— в правій шухлядці, під книжкою квиташцій на кілометраж і час роботи; закурив, зачинив машину, так і не знаючи, що мені діяти: чи піти нагору до Гедвіг, чи податись до тієї жінки, що так голосила в телефонну трубку.

Враз на плече мені лягла Вольфова рука; я відчув її вагу, як перед цим чув вагу водяної товщі; повівші очима ліворуч, я навіть побачив її: то була рука, що передавала мені безліч сигарет і силу їх перебрала від мене,— чесна й діяльна рука; при світлі весняного сонця я примітив і обручку, що на ній блища. З того, як рука легенько тремтіла, я збагнув, що Вольф сміється,— тихим, внутрішнім, булькотливим сміхом, як колись іще в технікумі сміявся з учителевих дотепів, і, перш ніж я обернувся до нього, мене пойняло те саме почуття, що я зазнав був, як батько умовив мене піти на східчини з моїми колишніми шкільними товаришами; отож я їх побачив, своїх колишніх товаришів, з якими жив поруч три, чотири а чи й дев'ять років, укупі ховався в бомбосховище, коли з неба летіли бомби; контрольні роботи — то були для нас бої, в яких ми бились пліч-о-пліч; ми вкупі гасили пожежу, коли зайнлялася школа, вкупі бинтували й виносили пораненого вчителя латини, вкупі засталися на другий рік, і видавалося, що все те навіки зв'яже тебе з ними: однаке ти не почував не те що вічного, а геть ніякого зв'язку, спіткання збудило одним один спомин — як тобі не смакувала перша, нишком викуренна сигарета; тоді раптом схотілося взяти за руку кельнерку, що розносила пиво, кельнерку, що її ти вперше на віку побачив і що раптом видалась тобі давньою-давньою знайомою, рідною, як питима мати, супроти цих

чужих людей, вся мудрість яких полягала в тім, що вони стратили ідеали, зроду їх не мавши, ідеали, гарні вже бодай через те, що їх стратили ті нещасні блазні, завше ладні цятиночку прибрехати на питання, що вони беруть за місяць служби,— і тобі разом стає зрозуміло, що єдиний приятель твій був Юрген Бrolаскі, той, що вмер наглою смертю ще в шостому класі, той, із ким ти ледве чи перекинувся словом, бо мав його за недоріку-буркуна; він утопився одного літнього вечора, його затягло під пліт неподалік од лісопильні, там, де верби проросли крізь синій базальт набережної; там було можна в самих лишень купальних трусиках спуститися на роликах аж до води уздовж цементової доріжки, що по ній викочувано нагору колоди; поміж камінням там попробівалася трава, і сторож, що збирав під лісопильнею тріски, завше безпопадно погукував на нас:

— Ну, годі вже, годі-бо вже!

Худенький, кощавий Бrolаскі не мав роликів, купальні трусики на ньому були ясно-червоні — мати перешла їх із своєї спідниці,— і мені часом здавалося, що він тим так довго плавав, щоб ми не бачили його трусиців; лише на коротку хвильку він вигулькував на пліт, сідав там, згорнувши на грудях руки, й дивився уздовж Рейну, на темно-зелену тінь від мосту, що ввечері простягалась аж до лісопильні; ніхто не постеріг, як він скочив у воду, ніхто за ним не похопився, аж поки ввечері побачили його матір, що бігла попід хатами і, плачуши, все питала:

— Чи ти не бачив моого хлопчика? Чи ти не бачив Юргена?

— Не бачив.

Юргенів батько в ефрейторському мундирі без жодного ордена стояв над домовою і, звівши голову, здавалось, пильно дослухався, коли ми співали:

Рано, ой рано в могилу
Покликала смерть тебе, брате...
Рано, ой рано...

На тім спітканні з школиними товаришами я думав лишень про Юргена Бrolаскі та про білу, гарну кельнерчину руку, на яку мені так хотілося покласти свою; ясно-червоні трусики Бrolаскі, перешиті з материнії спідниці, з широкою, як до панчіх, гумовою стъожкою всередині, не йшли мені з думки; Бrolаскі канув у темно-зелену тінь від мосту...

Рано, ой рано в могилу
Покликала смерть тебе, брате...

Я звільна обернувся до Вольфа, поглянув йому в лице, добре лице, яке знав уже сім років, і мені стало трохи соромно, так як тоді, коли батько спіймав мене на крадіжці гімназійного свідоцства.

— Поможи мені,— промовив Вольф.— Я ніяк не знаю, що там поламалося. Ходімо...

Він потяг мене за руку так обережно, неначе сліпо-го, і помалесеньку повів до пральні. Потому я вчува дух, що його так часто чув щодня,— дух брудної близни, купою наваленої на підлозі, побачив дівчат-робітниць і пані Флінк, що в своїх білих халатах стояли довкола,— як от після вибуху бомби знову бачиш крізь хмару пілюки тих людей, яких уже мав за мертвих.

— Поперегрівалися,— долинуло до моого слуху,— ми їх тричі пробували... нічого не зарадили... та ще всі машини... геть до одної.

— Ти одкручував фільтри? — вдався я до Вольфа.

— Еге, вони були позабивалися, то я почистив їх і знов поставив, а машини так само перегріваються.

— Я страчу найкращих клієнтів,— бідкалася пані

Флінк,— страчу Гунегофа... та ж Гунегоф найкращий мій клієнт, а як його білизна не буде до вечора готова, то я його втрачу.

— Перекрути водогін,— сказав я до Вольфа й став дивитися, як він перекручує воду від усіх чотирьох машин, і разом слухав, як дівчата балакали про білизну на постіль: усі відомості про неї постачає їм по-коївка з готелю; вони не раз переможно показували мені простириала міністрів чи уславлених акторів, замашені губною помадою, або казали понюхати простириала, напахчені парфумами, що їх уживала коханка відомого партійного діяча, і всі ці речі колись мене бавили,— але тепер я раптом зрозумів, як мені байдуже до всіх міністрів і партійних діячів, ба навіть їхнє приватне життя мене більше не займало, про мене, всі його секрети могли плисти за водою вкупі зі змилиниами, що виллялись із пральних машин.

Мене знову потягло на вулицю, я ненавидів машини до прання, ненавидів дух лугу...

Дівчата хихотіли, пустивши кружка простириала одного відомого кіноактора, про чиї походеньки знато всяке.

Вольф поперекручував воду й запитально позирнув на мене. Вигляд він мав трішечки дурнуватий.

— Чи не лагодили часом де водогону? — вдався я до пані Флінк, не дивлячись на неї.

— Ба лагодили,— сказала вона,— вчора розібрали брук на Корбмахергасе. Вода нам іде звідтіля.

— Еге,— озвався й Вольф, одкручуючи крани,— вода іржава й брудна.

— Дай їй стекти, аж поки піде зовсім чиста,— а тоді пустиш воду в машини і все буде добре. Ви не стратите найкращих клієнтів,— обернувся я до пані Флінк,— білизна буде на вечір готова.

І я рушив із пральні й знову подався на вулицю,

так, паче уві сні раптово перенісся з одного ландшафту в інший.

Я примостиився на крилі Вікеберової машини, та вже більше не дивився на двері; я заплющив очі й на мить зазирнув у камеру-обскуру своєї свідомості, і побачив образ тієї людини, про яку, одну з усіх, знаю, що вона ніколи ні на кого не гримала, єдину людину, в чиїй побожності я був переконаний,— побачив свого батька. Перед ним стояла маленька скринька з картками паперу, дерев'яна блакитна скринька, де колись лежало доміно. Та скринька завше вщерь набита однаковими завбільшки паперовими картками, що їх батько вирізує з усіляких паперових решток. Батько тільки на папір скupий, більше ні на що. Він одрізує чисті клаптики від розпочатих і нескінчених листів, від шкільних зшитків, несписаних до краю, від оповіщень про заручини й смерть, а різні листівки вроочистого змісту — друковані на добірному папері заклики підтримати якусь маніфестацію чи докинути, зрештою, й свою пайку у справу волі,— всі такі речі справляють батькові дитячу радість, бо з кожного примірника в нього виходить щонайменше шість нових карток, що їх він потім берегтиме в старій коробці на доміно, наче якусь коштовність. Він — папіряна душа, у нього папірці стирчать з усіх книжок, течка його вщерь набита папірцями. Папірцям батько звіряє весь свій клопіт, і великий, і дрібний. Живучи вдома, я частенько натрапляв на такі папірці. «Пришити гудзика на спідні»,— написано на одному. «Моцарт»,— стояло на другому, «pillageuse — pilage»,— значилося на третьому, а раз мені трапився папірець із нотаткою: «Бачив у трамваї чоловіка з таким лицем, яке, певне, мав, конаючи, Спаситель».

Перше ніж заходитись коло справ, він брався до

своїх цидулок, перетасовував їх, наче карти, тоді розкладав, немов пасьянс, і збирав у купки, залежно від того, що в них написано; спершу найважливіші, потім маловажніші, як у картах складають окремо тузів, окремо королів, окремо краль, пижників і так далі.

Папірці, до половини позакладані між сторінки, стирчать із усіх батькових книжок, здебільшого вони вже зблякли, взялися жовтими пасмугами, бо книжки деколи місяцями лежать лежма, аж поки батькові руки дійдуть до тієї чи іншої цидулки. В порі шкільних вакацій він збирає їх докупи, перечитує місця, до яких був поробив собі уваги, й розкладає нарізно цидулки, де найчастіше позаписувано англійські чи французькі слова, конструкції та звороти, що їхній зміст став йому зрозумілій після того, як вони по двічі або тричі трапилися йому в тексті. З приводу своїх мовних відкриттів батько з ким тільки не листується, виписує всілякі словники, сперчається про них із колегами-вчителями і своюю лагідною наполегливістю не дає всипляти редакторам довідкових виданнів.

Одну цидулочку батько завше носить із собою в течці — на ній червоним олівцем зроблено галочку на знак її великої ваги; цидулку ту він з кожним моїм приїздом знищує, але потім хутко заводить наново; на ній написано: «Побалакати з хлопцем!»

Мені згадалось, як я здивувався, коли, бувши в технікумі, відкрив у собі батькову наполегливість: те, що я знов, ніколи не було мені таке цікаве, як те, чого я не знов; я не знаходив собі місця, поки, було, не вивчу нової машини так, щоб розібрati її скласти її, заплющивши очі; однак жадоба знати у мене завжди йшла в парі з прағненням заробити грошей, батькові ж це прағнення було чуже. У віщо обходилось йому часом яке-небудь чужкомовне слово, що задля нього доводилось винписувати й самому пересилати книжки

або навіть кудись їхати,— того батько ніколи не лічив; він любив виплукувати незнайомі слова й звороти, як зоолог любить відкривати нові види, і йому б ніколи не спало на думку брати за свої знахідки гроші.

Вольфова рука знов лягла мені на плече, і я не зчусь, як підвівся, попростував до свого авто й заглянув досередини, на те місце, де сиділа Гедвіг: та воно було порожнє.

— Що тобі скoїloся? — спитав Вольф.— Що ти набрoїв бідолашній пані Флінк? Вона просто не при собі.

Я не озвався. Не забираючи руки з моого плеча, Вольф звернув мене повз машину, на Корбмахергасе.

— Вона подзвонила мені,— провадив він далі,— і щось у її голосі було таке, що я вирішив негайно приїхати,— відчув, що річ не в пральніх машинах.

Я мовчав.

— Ходімо,— мовив Вольф,— філіжанка кави поверне тебе до тями.

— Так,— тихо сказав я,— філіжанка кави поверне мене до тями,— і, скинувши з плеча його руку, подався попереднього по Корбмахергасе, де знав маленьку кав'ярню.

У кав'ярні молода жінка саме висипала булочки з лляного мішка у вітрину, й мені було видно їхні брунатні спідки, хрумкі вершечки й білі, наче біль, боки, де їх порозрізав пекар; коли жінка вже зайшла за прилавок, вони все ще сипались донизу і на якусь мить показалися мені рибинами, німими, розплатаними рибинами, що їх витрусили в акваріум.

— Оце сюди? — сказав Вольф.

— Еге, сюди,— мовив я.

Він похитав головою й рушив наперед, та коли я, минувши прилавок, завернув у невеличку порожню кімнату, він ураз осміхнувся.

— Тут не так уже й зле,— промовив він, сівши на стілець.

— Ні,— озвався я,— не так уже й зле.

— О, на тебе тільки глянеш, і зразу видно, що тобі за пригода! — сказав Вольф.

— І що ж мені за пригода?

— О, нічого,— посміхнувся він.— Просто в тебе та-кий вигляд, наче ти вже наклав на себе руки. Я вже бачу, з тебе нині нема роботи.

Молода жінка внесла каву — Вольф замсвив її, ще заки ми увійшли сюди з крамнички.

— Батько страшенно сердитий,— казав Вольф,— телефон не вгаває цілого півдня, а тебе ні знайти, щі до-телефонуватися, навіть на той телефон, що ти залишив пані Бrotіг. Не дратував би ти його,— докінчив Вольф,— він страх який лихий. Ти ж знаєш, що в ро-боті для нього немає жартів.

— Еге,— промовив я,— в роботі для нього немає жартів.

Я випив каву, звівся, вийшов у крамничку й сказав дати мені ще три булочки; жінка простягла мені тарілку й хотіла подати ножа, та я похитав головою, що не треба. Я поклав булочки на тарілку, знову повернувся до кімнатки, сів і взявся їсти, стромляючи пальці у білу м'якушку і щипаючи від неї по шматочку; і за першим же шматочком я почув, що мене пере-стало млоїти.

— Господи,— здумівся Вольф,— тобі нема потреби їсти сухий хліб.

— Еге,— озвався я,— мені нема потреби їсти сухий хліб.

— З тобою нема діла говорити.

— Еге,— проказав я,— зі мною нема діла говорити.

— Ну, гаразд,— мовив він,— може, завтра тобі роз-годиниться.

Він засміявся, підвівся на ноги, нагукав з крамнички жінку, заплатив за обидві чашки кави й за три булочки, а коли простяг їй зо два дрібняки на чай, вона всміхнулася й поклала їх назад у його дужу й чисту долоню, і він, похитавши головою, сховав їх до своєї течки. Узявшись до другої булочки, я почув на собі Вольфів погляд, що пройшовся мені по потилиці, чубові, лиці й зуинився на руках.

— Між іншим,— сказав він,— діло владнали.

Я запитливо підвів на нього очі.

— Хіба Ула тобі вчора не казала про замовлення для «Тритонії»?

— Аякже, казала,— промовив я тихо.

— Ми дістали замовлення,— казав Вольф і аж засяяв.— Сьогодні рано нас повідомили про ухвалу. Сподіваюсь, що до того дня, як ми почнемо, до п'ятниці, ти будеш уже до чогось придатний. Що переказати батькові? Що мені взагалі йому сказати? Він такий на тебе лютий, як ще ніколи не був від часу тієї дурної історії.

Я поклав булочку й підвівся.

— Від часу якої історії?

З виразу його обличчя я бачив: він уже кається, що зняв про це балачку, однаке він її зняв,— і я розщібнув задню кишеню штанів, куди поклав свої гроші, намацав папірці, пошарудів ними, але нараз згадав, що то все були банкноти по сто й по п'ятдесят марок, і, засунувши їх назад, защібнув гудзика й сягнув до кишені в піджаці, де лежали ті гроші, що я забрав із прилавка в квітковій крамниці. Я вийняв банкноту на двадцять марок, папірець на дві марки й п'ятдесят пфенігів дрібними, узяв Вольфову руку, розтулив її і вклав у неї гроші.

— Це за тодішню історію,— сказав я,— ті електро-плитки, що я вкрав, були по дві марки двадцять

пфешігів. Віддай гроші батькові, там було рівно десять плиток. Та історія,— докінчив я тихо,— сталася вже тому шість років, та ви й досі її не забули. Добре, що ти мені про неї нагадав.

— Мені шкода, що я здійняв про це мову.

— Однаке ти таки здійняв її, отут, сьогодні,— отож візьми гроші й однеси їх батькові.

— Забери гроші,— сказав він,— так не годиться.

— Чому не годиться? — мовив я.— Тоді я вкрав, тепер хочу сплатити за покрадене. Більше я, здається, вам не буду винен?

Він мовчав, і мені стало шкода його, бо він не знов, що йому робити з тими грішми; він тримав їх у руці, і я бачив, як та рука, стиснена в кулак, і вид йому береться краплинами поту,— такий вид він мав, як, бувало, майстри його лаяли або розказували при ньому масні анекдоти.

— Коли та історія сталася, нам обом було по шістнадцять,— знов озвався я,— ми разом починали вчитись, а тепер тобі двадцять три, однак ти не забув тієї історії. Оддай гроші назад, коли тобі прикро. Я ж можу послати їх твоєму батькові.

Я розтулив його руку — вона була гаряча й спітніла — і поклав гроші знов до кишені свого піджака.

— А тепер іди,— мовив я тихо, але він усе стояв на місці й дивився на мене так, як тоді, коли дізнався, що я вкрав; він не йняв тому віри й боронив мене дзвінким хлоп'ячим голосом, і хоча ми були однолітки, тоді він видався мені багато молодшим за мене, моїм меншим братом, що був ладен скуштувати кия, призначеннего мені; старий визвіривсь на нього і скінчив на тому, що надавав йому ляпасів, і я відмовився б від тисячі хлібин, аби мені не довелося признаватись, що я вкрав. Та мені таки довелося признатися; це було на подвір'ї перед майстернею, вже повитою в темряву,

при світлі пужденної п'ятнадцятьватової лампочки в іржавому патроні, що беззахисно гойдалась на осіннім вітрі. Вольфів дзвінкоголосий дитячий протест погас від одного манісінького слова «так», що я сказав у відповідь на питання старого, і обос вони подалися через подвір'я до своєї домівки. Вольф завше вбачав у мені те, що в його дитячому серці визначалося словами «славний хлопець», і йому було тяжко позбавити мене цього титулу. Ідучи трамваєм до гуртожитку, я чувся дурним і нещасним: в мені ані на хвильку не озвались докори сумління за ті плитки,— на них я виміняв собі хліба й сигарет; тоді я вже почав замислюватися пад цінами. Мені було байдуже, що Вольф має мене за славного хлопця, але мене зачіпало, що тепер у нього ніби є підстави більше мене за такого не вважати.

Вранці другого дня старий викликав мене до контори, вислав кудись Вероніку й довго ніяково м'яв у темних пальцях сигарету, а тоді здійняв з голови зеленого фетрового капелюха,— чого ніколи досі не робив,— і мовив:

— Я зателефонував до капелана Деріхса і тільки тепер довідався, що в тебе недавно вмерла мати. Ми більш ніколи не зніматимемо про це мови, більш ніколи, чуєш? А тепер іди.

Я вийшов і, вертаючись до майстерні, подумав: «Про віщо не зніматимемо мови? Про материну смерть?». І я зненавидів старого ще дужче, ніж досі,— причини я не знов, але був певен, що причина є.

Відтоді за ту історію ніколи більше не говорилося, ніколи, і я ніколи більше не важився красти,— не тому, що красти недобре, а зі страху, що вони ще раз простягуть мені через материну смерть.

— Ну, йди вже,— сказав я Вольфові.— Йди!

— Мені шкода,— правив він,— я... мені...

Очі йому були такі, неначе він ще й досі вірив у «славного хлопця», і я мовив:

— Гаразд, не думай більше про це, йди.

Тієї хвилини він скидався на чоловіків, які в сорок років тратять те, що звати своїми ідеалами: вже дещо обважній, привітний, сам трішечки, як вони кажуть, «славний хлопець».

— То що ж мені сказати батькові?

— Це він тебе послав?

— Ні,— одказав Вольф,— але я знаю, що він страшенно сердитий і шукатиме тебе, щоб побалакати про замовлення для «Тритонії».

— Я ще не знаю, що буде далі.

— Таки щиро не знаєш?

— Таки щиро не знаю.

— Чи правду балакають дівчата пані Флінк, ніби ти вганяєш за одною дівчиною?

— Так,— сказав я,— то щира правда, що балакають дівчата: я вганяю за одною дівчиною.

— Господи,— промовив він,— тебе не можна лишати самого з такими грішми в кишені.

— Якраз треба,— озвався я тихо.— Іди вже і, будь ласка, не питайся мене більше, що тобі казати батькові,— докінчив я ще тихіше.

Він вийшов, і по хвилі я побачив, як він поминав вітрину, опустивши руки, неначе боксер, що вирушає на безнадійну боротьбу. Я зачекав, скільки йому треба було, щоб зайти за ріг Корбмахергасе, а тоді став у розчинених дверях кав'ярні й пересвідчився, що Вік-веберова машина поїхала дірогою на вокзал. Я повернувся до кімнатки, навстолочки допив каву, засунув третю булочку в кишеню й позирнув на годинника, тільки тепер уже на горішню половину, де безгучно й поволі посувався час; я гадав, що вже пів на шосту

або й шоста, насправді ж була ще ледве четверта година.

— До побачення,— сказав я молодій жінці за прілавком і подався назад до своєї машини; з щілини між передніми сидіннями стримів краєчок папірця, на якому я рано позаписував клієнтів, що в них мені треба було побувати. Одчинивши дверцята, я висмикнув папірця, подер і кинув клаптики в риштак. Мені страшенно хотілося знову перейти на той бік вулиці й пірнути глибоко під воду, але, спіймавши себе на цій думці, я почервонів, підійшов до дверей будинку, в якому жила Гедвіг, і натиснув на кнопку давінка; натиснув двічі, потім ще раз, а далі вчетверте і став чекати згуку дзвоника, та його не було чутно. I тоді я ще раз натиснув на кнопку дзвоника, ще двічі, й знов нічого не почув; на мене найшов страх, той самий страх, що був огорнув мене на вокзалі, перше ніж я перейшов на той бік сходів, де сиділа Гедвіг,— і враз я почув ходу, ходу, що ніяк не могла бути хodoю пані Гролти, похапливу ходу сходами вділ і через коридор, і Гедвіг одчинила двері: вона була вища, ніж здалася мені попервах, сливе однакова зі мною, і ми обос злякалися, раптом опинившись одне біля одного так близько. Вона поступила назад, притримуючи двері; я знав, які важкі ці двері, бо нам якось довелося їх тримати, коли вносили до пані Флінк пральні машини, аж поки прийшла вона сама й узяла двері на гачок.

— На дверях є гачок,— промовив я.

— Де? — одгукнулась Гедвіг.

— Отут,— сказав я, стукнувши по дверях з цього боку понад ручкою, і ліва рука й лице Гедвіг на якусь хвилину сковалися в пітьмі за дверима. Потому її освітило ясне світло з вулиці, і я став пильно вдивлятися в неї; я знав, як її страшно, що я роздивляюся її, наче картину, але вона твердо витримала мій погляд,

тільки спідня губа її трішечки одвисла; вона й собі роздивлялася мене так пильно, як я роздивлявся її, і я почув, що страх мій зник. Мені знов стало боляче від того, що її обличчя так глибоко входило в мене.

— Тоді,— сказав я,— ви були біляві.

— Коли — тоді? — спиталася вона.

— Сім років тому, незадовго перед тим, як я поїхав з дому.

— Еге,— сказала вона й усміхнулася.— Тоді я була біла й мала недокрів'я.

— Сьогодні на вокзалі я дивився білявої дівчини,— промовив я,— а ви сиділи на валізі позад мене.

— Ну, не довго,— сказала вона,— я сіла саме перед тим, коли ви надійшли. Я вас зараз упізнала, та не хотіла оживатися,— вона знову усміхнулася.

— Чому? — поспітав я.

— Бо в вас було таке лихе обличчя і ви здалисі мені таким дорослим і поважним, а я боюсь поважних людей.

— Що ви подумали? — спитався я.

— О, нічого,— мовила вона,— подумала: он він який, цей молодий Фендріх. На знімку у вашого батька ви наче молодший. Про вас негарне кажуть. Хтось мені розказував, нібито ви щось украли.

Вона почервоніла, і я добре побачив, що тепер у неї нема недокрів'я: вона спаленіла, як жар, аж мені стало важко дивитися на неї.

— Не треба,— вимовив я тихо,— не треба червоніти, я справді вкрав, та відтоді минуло шість років, і це було... я б знову те саме зробив. Хто вам розказував?

— Мій брат,— мовила вона,— а він непоганий хлопець.

— Еге,— промовив я,— він зовсім не поганий хлопець... І ви думали про ту крадіжку, як я пішов звідси?

— Так,— сказала вона,— думала, тільки недовго.

— А все-таки скільки?

— Не знаю,— всміхнулася вона,— я думала й про інше. Мені хотілось їсти,— додала вона,— та я боялася спуститися вниз, бо знала, що ви стоїте біля дверей.

Я вийняв із кишені булочку; вона, всміхнувшись, узяла її, хутенько розломила, й я побачив, як її великий палець, білий і дужий, глибоко, неначе в пір'я, пірнув у білу м'якушку.

Вона з'їла шматочок і, перше ніж одципнула другий, я спітав:

— А ви не знаєте, хто розповів вашому братові, що я вчинив крадіжку?

— Хіба для вас так багато важить, хто?

— Так,— сказав я,— дуже багато.

— Мабуть, ті люди, в яких ви...— вона почервоніла,— у яких це сталося. Мій брат казав: «Я знаю це з перших уст».— Вона одципнула ще шматочок і, дивлячись кудись повз мене, тихо мовила: — Мені прикро, що я вас так випровадила, тільки мене взяв страх, і я тоді зовсім не думала за ту історію, що мені розказував брат.

— Мені, либонь, навіть хотілося б,— промовив я,— щоб то була справжня крадіжка, але, наче на сміх, я тільки показав свою невправність. Я був тоді занадто молодий, занадто полохливий,— тепер би мені повелось краще.

— Ви ані крихітки не каєтесь, еге? — сказала вона, кладучи до рота ще шматочок булочки.

— Ні,— мовив я,— ні крихітки... тільки як усе виявилось, тоді було гідко, ще й незмога боронитись. І вони мене простили — чи ви знаєте, як пречудово, коли тебе прощають там, де ти зовсім не чуєш своєї вини?

— Ні, не знаю,— сказала вона,— але мені здається, що це бридко. Чи нема у вас,— поспитала вона всміхаючись,— ще хліба в кишені? Що ви з ним робите — годуєте пташок чи, може, боїтесь голоду?

— Я завше боюсь голоду,— одмовив я.— Хочете ще хліба?

— Еге,— сказала вона.

— Ходімте, я вам куплю,— мовив я.

— Так, наче в пустелю попала,— сказала вона,— вже сім годин я нічого не мала в роті.

— Ходімо,— знову мовив я.

Вона замовкла й перестала усміхатись.

— Я піду з вами,— проказала вона повагом,— коли ви пообіцяєте, що більш не ввійдете до мене в кімнату так раптово й з таким оберемком квітів.

— Обіцяюся,— промовив я.

Вона нагнулась за дверима й одщіпнула гачок,— я почув, як він стукнувся об двері.

— Це недалеко,— сказав я,— зараз за рогом, ходімо.

Але вона стояла, знов притримуючи двері спиною і даючи мені дорогу першому. Я пішов трохи попереду, час від часу озираючись, і щойно тепер зауважив, що вона взяла свою торбинку.

В кав'яні за прилавком тепер стояв чоловік і величким ножем краяв на шматки пиріг із яблуками; брунатні підпеченні гратки зверху на зеленій начинці були свіжі, м'які, і чоловік орудував ножем злегенька, щоб вони не поламалися. Ми мовчки стояли поряд, дивлячись на чоловіка за прилавком.

— Тут буває ще її куряча юшка і суп з м'ясом,— тихо сказав я Гедвіг.

— Так,— обізвався чоловік із-за прилавка, не зводячи голови,— це в нас знайдеться.

З-під білого ковпака йому вибився чорний густий чуб, і від нього пахло хлібом, як від господинь-селянок пахне молоком.

— Ні,— сказала Гедвіг,— не треба супу. Пирога.

— Скільки вам? — поспитав чоловік. Він одкрайв останній шматок, одним рухом витяг із пирога ніж і, всміхаючись, глянув на свою роботу.— Хочте об заклад,— промовив він, і його вузьке смагляве лице збрижив усміх,— хочте об заклад, що всі шматки однакові завбільшки й завважки? Щонайбільше,— він поклав ножа,— щонайбільш різняться на два чи три грами... хочте об заклад?

— Ні,— сказав я, і собі всміхаючись,— я закладатися не хочу, бо тут запевне програв би.

Пиріг скидався на кругле загратоване віконечко собору.

— Ну, звісно,— сказав чоловік,— звісно, тут би ви програли. Скільки вам?

Я запитливо глянув на Гедвіг. Вона усміхнулась і сказала:

— Однії пайки замало, а двох забагато.

— Отже, півтори,— промовив чоловік.

— А можна? — спіталася Гедвіг.

— Авеж,— одказав він, узяв ножа й перерізав один піматок рівно посередині.

— Отже, обом по півтори пайки,— сказав я,— і кави.

На столі, при котрім я допіру сидів з Вольфом, ще стояли чашки й на моїй тарілці були крихти з булочками. Гедвіг сіла на стілець, де сидів Вольф; я вийняв сигарети й простяг їй.

— Ні, дякую,— сказала вона,— може, перегодом.

— Я хочу спитати вас іще одне,— сказав я, сідаючи.— Мені хотілось розпитати про це у вашого батька, та я, звісно, не насмів.

— Про віщо? — озвалась вона.

— Як сталося, що ви прозиваєтесь Мулер, а не Мюлер?

— А, це дурна історія, через яку мене частенько бере злість.

— Чому ж?

— Мій дід прозивався Мюлер, але він мав великі статки, й таке прізвище здалося йому дуже буденним; він викинув купу грошей, щоб переробити «ю» на «у» в нашому прізвищі. Я на нього страх яка лиха.

— Чому?

— Бо я воліла б зватися Мюлер і мати ті гроші, що йому забрало перетворення безневинного «ю» на «у». Мені б хотілось, щоб оце тепер у мене були гроші, тоді б мені не довелося готовуватись на вчительку.

— А ви маєтестати нею не по волі?

— Та й не по неволі,— мовила вона,— а тільки не скажу, щоб я через це нетямилася з щастя. Але батько каже, щоб я стала вчителькою і могла себе прогодувати.

— Коли хочете, я буду вас годувати,— сказав я тихо.

Вона зчервоніла, а я був радий, що таки сказав їй це і що вбрав його в такі слова. А ще був радий, що увійшов той чоловік і приніс каву. Він поставив філіжанки на стіл, зібрав нечистий посуд і обернувся до нас:

— Може, хочете збитих вершків до пирога?

— Еге,— підхопив я,— дайте, будь ласка, вершків.

Він вийшов, Гедвіг налила кави в філіжанки; обличчя їй ще пашіло, і я став дивитися повз неї на картину, що висіла на стіні; то був знімок із мармурового пам'ятника якійсь жінці, побіля того пам'ятника я часто проїжджав машиною, а проте не знав, кого він зображає, і тепер зрадів, прочитавши внизу напис:

«Пам'ятник цариці Августі» й довідавшись нарешті, хто була та жінка.

Чоловік приніс пирога, я налив собі в каву молока, вколупнув ложечкою пирога й зрадів, що й Гедвіг узялась до страви. Лице її вже не нашіло, і вона сказала, не зводячи очей з тарілки:

— Химерна годівля — оберемок квіток і одна булочка, з'їдена похапцем.

— А потім,— сказав я,— пиріг з вершками й кава. А перегодом увечері —те, що звалося в моєї матері попоїсті як слід.

— Еге,— притакнула вона,— і моя мати казала, що мені треба хоч раз на день попоїсти як слід.

— Десять так о сьомій, добре? — сказав я.

— Сьогодні? — перепитала вона.

І я кивнув:

— Еге.

— Ні,— мовила вона,— сьогодні ввечері я не можу. Мені треба навідати одну батькову знайому: вона живе на околиці й давно вже дожидає, щоб я перебрала-ся сюди.

— Вам хочеться до неї йти? — спитався я.

— Ні,— одказала Гедвіг,— вона з тих жінок, що зараз бачать, коли у вас востаннє прали фіранки, і найгірше, що вони завше вгадують. Якби вона оце нас побачила, то сказала б: він хоче тебе звабити.

— Вона б і тут угадала, я хочу вас звабити.

— Я знаю,— промовила Гедвіг.— Ні, мені не хочеться до неї йти.

— Не йдіть,— сказав я,— було б так гарно, якби я міг побачити вас сьогодні ввечері. А крім того, до людей, що вам не подобаються, взагалі не треба ходити.

— Гаразд,— погодилася вона,— я не піду, тільки як не прийду до неї я, приїде вона й забере мене до себе.

В неї машина, і вона страшенно енергійна, чи то пак рішуча — так про неї каже батько.

— Я ненавиджу рішучих,— сказав я.

— І я,— мовила Гедвіг.

Вона доїла пирога і позбирала ложкою вершки, що спливли з нього на тарілку.

— А я не можу зважитись піти туди, де мушу бути сьогодні о шостій,— сказав я.— Маю стрінутися з дівчиною, з якою думав одружитись, і сказати їй, що не одружуся з нею.

Гедвіг узялась була за кавничок — налити собі кави, але враз поставила його й спитала:

— Це від мене залежить, чи ви їй сьогодні скажете, чи ні?

— Ні,— одказав я,— лишень від мене. Я повинен це сказати їй у кожнім разі.

— Йдіть і скажіть. А хто вона?

— Це та дівчина,— одказав я,— що я в її батька вкрав. Може, вона ж таки й розповіла про все тому, одного це почув ваш брат.

— О, тоді вам буде легко,— мовила Гедвіг.

— Занадто легко,— сказав я,— сливе так само легко, як відмовитись передплачувати газету, коли тобі школа не стільки газети, як поштарки, що через це матиме на місяць менше чайових.

— Ідіть,— знову сказала вона,— а я не піду до батькової знайомої. Коли вам треба йти?

— О шостій, та зараз ще й п'ятої немає.

— Лишіть мене саму,— сказала Гедвіг.— Знаїдіть де крамницю канцелярського приладдя й купіть мені поштових листівок; я казала дома, що писатиму щодня.

— Хочете ще кави? — спитав я.

Я простягнув їй коробку, вона взяла сигарету, і я дав їй прикурити. Розплачуєчись у суміжній кімнаті, я бачив, як вона сидить і курить сигарету; я постеріг,

що вона курить рідко,— побачив з того, як вона тримала сигарету і як пускала дим, і коли я, перше ніж піти, ще раз повернувся до тієї кімнати, вона звела на мене очі й проказала:

— Ідіть-бо вже.

І я пішов. Гедвіг одицібнула торбиночку, і я ще встиг помітити, що підкладка там була така сама зелена, як її пальто.

Я пройшов усю Корбмахергасе, звернув за ріг і вийшов на Нетцмахергасе; зробилося холодніше, і по деяких вітринах позасвічувались лампочки. Мені довелося перейти ще всю Нетцмахергасе, перше ніж я надібав потрібну крамницю.

У крамниці на старосвітських полицях усе було безладу понакидане одне побіля одного; на прилавку лежала колода карт, що її, певне, був узяв хтось подивитись і, не вдовольнившись, виклав тут-таки, край розпакованої цілої колоди попсовані карти — дзвінкового туза зі стертою великою дзвінкою і винову дев'ятку з надірваним краєм. Скрізь по прилавку покидані були авторучки і лежав блокнот, де покупці перевіряли, як ті авторучки пишуть. Я сперся руками на прилавок і став роздивлятись той блокнот. Аркуші його рябіли карлючками й примхливими викрутасами, в одному місці хтось написав «Бруноштрасе», та здебільшого то були підписи, і перші літери всюди були грубі за наступні.

«Марія Келіш» — відчитав я один підпис упевненим округлим письмом; хтось інший підписався так, немов йому проказував заїка: «Роберт Б.— Роберт Бр.— Роберт Брах»; письмо було вугласте, старосвітське, зворушливе, і мені видалося, що то пробував руку якийсь старий чоловік. В однім місці було написано: «Генріх», — і нижче, тим самим письмом: «На незабудь», — а хтось грубим пером вивів: «Стара хижка».

Аж ось увійшла молода жінка, приязно кивнула мені головою, взяла з прилавка карти і запхнула цілу колоду вкупі з обома попсованими картами до картонної коробки.

Я сказав дати мені п'ять листівок з краєвидами, вона подала стосик, і я взяв із нього п'ять верхніх: то були знімки парків і церков, тільки на одній листівці я вздрів пам'ятник, що його досі ніколи не бачив; він здався «Пам'ятник Нольдеволеві» й зображав бронзову постать чоловіка, вбраного в сурдут, з розгорнутим су-воєм паперу в руках.

— Хто такий був Нольдеволь? — спитав я молодої жінки й простягнув їй листівку, що її вона поклала знову в стосик. Вона мала приязне рум'яне обличчя й чорні коси, розділені проділем посередині. Вигляд у неї був такий, як у жінок, що думають іти в черниці.

— Нольдеволь, — сказала вона, — був архітектор, що побудував північний район міста.

Я зінав північний район. Високі його будинки для наймачів завше силкувались мати такий вигляд, який був у бюргерських будинків 1910 року. Там ще снували трамваї — просторі зелені вагони видалиались мені романтичними, як батькові 1910 року видавалась романтична поштова карета.

— Дякую, — мовив я й подумав: отже, за таке тоді ставили пам'ятники.

— Вам іще щось? — спитала жінка, і я одказав:

— Еге, дайте мені, будь ласка, пачку поштового паперу, оцю велику, зелену.

Вона одсунула вітрину, вийняла звідти папір, здмухнула з нього порох.

Я дивився, як вона розкручувала сувій сірої бібули, що висів позад неї на стіні, й мене вразило, які в неї ніжні, невеличкі, дуже білі руки, і знешацька я дістав з кишені ручку, відкрутив і під прізвищем Марії Ке-

ліш у блокноті, де покупці пробували авторучки, написав своє наймення, сам не знаючи навіщо: просто мені враз непоборно забажалося увічнити своє ім'я на цьому клаптику паперу.

— О,— сказала жінка,— може, ви б хотіли набрати собі чорнила в ручку?

— Ні,— відказав я й почув, що червонію,— ні, дякую, я щойно перед цим набрав.

Жінка всміхнулася, і мені видалося навіть, що вона збагнула, навіщо я підписався.

Я поклав на прилавок гроші, дістав з кишені свою чекову книжку, тут-таки, на прилавку, написав чек на двадцять дві марки п'ятдесят пфенігів, вивів навколо «Розрахунок», узяв конверта, куди жінка поклада мені листівки, вийняв із нього красвици й поклав не-загорнені в кишеню, а в конверт засунув чек. То був дешевий конверт, такого гатунку, які надсилають з по-даткової управи чи з поліції; Вікеберова адреса, коли я проставив її на конверті, розплівлась, і я закреслив її і поволі написав у друге.

Взявши зі здачі, що дала мені жінка, одну марку, я посунув її знов до неї і сказав:

— Дайте мені, будь ласка, дві поштові марки — де-сятипфенігову і одну — «На допомогу потерпілим».

Жінка одсунула шухляду, вийняла з маленької кни-жечки марки й подала мені; я налішив їх на конверт.

Мені хотілось потратити чимбільше грошей, і я, не беручи з прилавка здачі, обвів очима поліці; там лежали ще загальні зшитки, такі, як ми колись писали в технікумі; я вибрав один, у м'якій зеленій шкіряній оправі, і простягнув його жінці — загорнути; вона знову взялась розкручувати паперову моташку позаду на стіні, і, взявши в руки маленький пакунок, я вже зінав, що він не знадобиться Гедвіг записувати лекції.

Коли я йшов назад по Нетцмахергасе, мені здава-

лося, що тому дніві ніколи не буде краю: тільки лампочки у вітринах ледь-ледь пояснишали. Я б за любки розпустив іще скількись грошей, але жодна вітrina не знадила мене щось купити; лише біля крамниці трунаря я трохи пристояв, дивлячись на тъмяно освітлені брунатні й чорні ящики, і знову рушив далі; завернувши на Корбмахергасе, я згадав про Улу. З нею не обійтися так легко, як мені було здалося спершу. Я був тепер певен: вона знала мене давно й знала добре, зате ж і я її зняв. Коли я цілував її, з-пода її гладенького ніжного дівочого личка мені часом уважався мертвий череп, яким колись зробиться голова її батька,— мертвий череп у зеленому фетровому капелюсі.

Ми вдвох із нею дурили старого далеко хитріше і мали далеко більший зиск, аніж я з тими електро-плитками; торгуючи залізним брухтом, що його під моєю управою вишукував добрячий гурт робітників, нишпорячи по недоруйнованих будинках, що їх мали зносити, ми заробляли неабиякі, часом просто велики гроші; декотрі помешкання, куди ми добувалися, ставлячи високі драбини, були зовсім нерушені, і ми надибували ванні кімнати чи кухні, де кожна грубка, кожний бак і кожний гвинтик були як нові; на емальованих гачках часто ще висіли рушники, а на скляних поличках лежали поруч помада до уст і голярське приладдя; у ваннах часто ще була вода, і піна з мила осіла на дні купками вапна, а в прозірчастій воді ще купалися звірята з гуми, якими гулялись діти, що задихнулися по підвалах; я дивився у свічада, куди передніш дивилися люди, що загинули кілька хвилин потому, в свічада, в яких я з люті й огиди розтрощував молотком власне обличчя — сріблясті скалки всипали пристрій до гоління й рурочки помади; я виймав затички у ваннах, і вода ринула вниз із височини чет-

вертого поверху, а гумові звірятка звільна осідали на покрите вапном дно.

В одному місці ми знайшли швацьку машину; голка її ще стриміла в клаптеві брунатної тканини, призначеної на хлоп'ячі штанці, і ніхто не зрозумів, чому я скинув ту машинку в одчинені двері, повз драбину, і вона розбилася об уламки цегли й розвалений мур; та з найбільшою втіхою я гамселив по власному обличчі у свічадах, які ми знаходили,—срібні скалки струміли, немов бринюча вода,— поки Віквеберові не зробилося дивно, що серед нагарбаного скарбу не трапляється свічад, і відтоді ту бригаду дали під управу іншому.

Але як згори зірвався хлопець-учень, вони мене послали туди. Він уночі заліз у розвалений будинок, надумавши добути звідтіля машину до прання; ніхто не знав, як він дістався аж на третій поверх, однак він туди дістався і мав спустити машину, що була завбільшки мов який комод, на мотузку, та й сам зірвався разом з нею. Коли ми прийшли, його візок іще стояв перед вулиці, залятий сонячним промінням. Поліція була вже там, і хтось вимірював рулеткою довжину мотузка й хитав головою, дивлячись угору, де двері до кухні стояли одчинені: звідти видно було віника, прихиленого до блакитно мальованої стіни; машина до прання розлущилася, мов горіх, а хлопець був неначе недіткнутий,— він трапив на копицю гнилих матраців і лежав у домовині з морської трави, і вуста йому були, як завше, гірко скривлені — вуста голодного, що спроневірився в людській справедливості. Він звався Алоїс Фруклар і робив у Віквебера всього лишень три дні. Я односив його тіло в машину з трупарні, і якась жінка на вулиці поспітала:

— Це ваш брат?

І я сказав:

— Так, це мій брат.

А в обід я побачив, як Ула, вмочивши перо в червоне чорнило, викреслила під лінійку його прізвище з платіжного рахунку; лінія була рівненька, чепурна й червона, наче кров, така червона, як Шарнгорстів комір, вуста Іфігенії і серце на червовому тузі.

Гедвіг схилила голову на руки, зелений светр її підсмикнувся догори, а руки, сперті на столі, були немов дві пляшки, що затисли між своїми шийками її обличчя так, що воно заповнювало проміжок між ними; очі в неї були темно-карі, тільки в глибині їх прозириали ясні, майже медового кольору цяточки, і я побачив увочах у неї свою тінь. Та дивилася вона кудись повз мене, у той передпокій, до якого я вступав дванадцять разів із стосиком зшитків з чужих мов під пахвами і від якого залишився в мене такий невиразний і непевний спомин; мені здавалось, наче був там рожевий лінкруст, а проте він міг бути й брунатний, бо в передпокій падало замало світла; фотокартка батька Гедвіг у студентській шапочці, з химерним викуратасом у тій назві корпорації на «онія»; дух чаю з м'ятою, дух тютюну й полиці з нотами, серед яких я прочитав якось на аркуші, що лежав зверху: «Гріг. Танок Анітри».

Тепер мені хотілося знати той передпокій достеменно, як знала його вона, і я шукав у себе в пам'яті предметів, що їх, може, позабував; я перепорював свою пам'ять, як, бува, перепорюють підкладку на піджаці, щоб добути звідтіля монету, несподівано там намащану, монету, що враз стала невимовно дорога, бо вона в тебе єдина і остання; на неї можна купити дві булички, чи сигарету, або маленьку паличку м'ятних цукерок — тими біленькими солодкими кружалочками, що скидаються на церковні облатки, можна було на

який час покріпiti голодного, як напомповане повітря на яку годину покріпляє недужі легені.

А коли підпореш підкладку, намацуєш порох і ворсинки, і ось пальці вже стискають дорогу монетку,— ти добре знаєш, що то тільки десять пфенігів, а таки сподіваєшся, що, може, то виявиться марка... То виявилось десять пфенігів, та я таки їх видобув, і вони були мені дуже дорогі: у хаті над дверима,— я міг його бачити лише кілька разів,— висіло розп'яття, і перед ним світилася лампадка.

— Ідіть,— обізвалася Гедвіг,— я дожидатиму вас тут. Ви довго будете? — Вона й досі дивилася повз мене.

— Ця кав'ярня зачиняється о сьомій,— сказав я.

— А ви забаритеся довше?

— Ні,— одмовив я,— запевне ні. Ви побудете тут?

— Так,— промовила вона,— я буду тут. Ідіть.

Я виклав на стіл листівки, виклав марки й пішов; на Юденгасе я сів у свою машину й кинув обидва пакунки з подарунками для Гедвіг на заднє сидіння. Тепер я зрозумів, що завше боявся своєї машини, так само як боявся своєї роботи; а проте мені їхалося мов само собою, як курилося, коли я стояв по той бік вулиці й дивився на двері: їхалося машинально — натискувалося кнопки, надавлювалося на важелі, піднімалося ручки. Я їхав так, як їздиш уві сні: все котилося рівно, плавно й гладенько, і мені здавалося, ніби я йду у якісь безмовнім світі.

Я саме виїхав на роздоріжжя Юденгасе і Корбмахергасе, відки шлях мені лежав через майдан Рентгена, коли далеко ззаду, на Корбмахергасе враз майнув і знову зник у сутінках зелений светр Гедвіг, і я завернувсь просто на роздоріжжі й поїхав за нею. Вона трохи пробігла, потому вдалася до якогось чоловіка, що з хлібом під пахвами переходив вулицю. Я враз загальмував, бо вони були дуже близько, і побачив, як

чоловік щось на мигах пояснював Гедвіг. І вона побігла далі, а я звільна посувався вслід за нею; вона пропігла трохи по Нетцмахергасе, повз крамницю канцелярських виробів, де я купив листівки, завернула в якусь темну й куцу вуличку, якої я не знав. Тепер вона вже не бігла, чорна торбинка метлялася у неї в руці, і я, щоб краще бачити, увімкнув фари,— і враз почервонів із сорому, бо їхнє світло впало на портал невеличкої церкви, куди саме входила Гедвіг.

Я здався сам собі схожий на людину, яка, знімаючи фільм, зненацька спрямувала свій прожектор десь убік і вихопила з почі пару в обіймах.

III

Я швидко об'їхав церкву, завернув і подався на майдан Рентгена. Я встиг туди рівно на шосту і, ще повертаючи з Чандлерштрасе на майдан Рентгена, завважив перед різницею Улу; я бачив її весь час, поки, затиснутий тлумом машин, поволі посувався майданом Рентгена, аж нарешті переїхав його й зупинився проти неї. Убрана вона була в червоний плащ і чорний капелюшок, і мені згадалося, як я колись їй сказав, що вона мені дуже гарна в червонім плащі. Я зупинив машину абиде, і коли, вийшовши, підбіг до неї, то вона сказала:

— Тут же не вільно ставити машину. Це тобі вгрить у двадцять марок.

Я побачив з її обличчя, що вона вже говорила з Вольфом. Над її головою у вітрині різниці між квітами у вазах і на мармурових поличках височіла копіця м'ясних консервів з яскраво-червоними наліпками «*Canned beef*»¹.

— Хай стоїть,— сказав я,— у нас обмаль часу.

¹ Солона яловичина (англ.).

— Дурниці,— мовила вона,— дай лиш мені ключа. Он вивільняється місце.

Я простяг їй ключа й став дивитись, як вона сіла в машину й зручно провела її від забороненого місця на той бік, туди, звідкіля саме від'їхала машина. Тоді я рушив до поштової скриньки на розі й кинув листа до її батька.

— Таке мелеш,— промовила вона, повернувшись і віддаючи мені ключа,— ніби ти маєш зайві гроші.

Я зітхнув і враз подумав про незмірно довге, довічне життя у шлюбі з нею, на яке я замалим був не одважився; про всі ті докори, які б вона перекідала в мене за тридцять, за сорок років, як камінці в криницю; як би вона дивувалася, що луна від тих камінців стає чимраз тихіша, глухіша, коротша,— аж поки нарешті не вчула б жадної луни, і каміння виросло б з тієї криниці; криниця, розтрощена камінням, не сходила мені з думки цілу дорогу до кав'яні Йос.

— Ти говорила з Вольфом? — обізвався я.

І вона відповіла:

— Говорила.

І коли ми прийшли до кав'яні, я взяв її за руку й мовив:

— Чи нам конче треба говорити?

— О так,— відповіла вона,— поговорити треба.

Вона підштовхнула мене досередини кав'яні, і, відсунувши оксамитову заслону, я збагнув, чому для неї так багато важило, аби розмова відбулася саме тут; я стільки разів бував тут із нею й Вольфом, ще тоді, як ми з ним укупі вчилися в технікумі, й згодом, як склали скзамени і вже більше не ходили в технікум, кав'ярия Йос правила за місце наших сходин; ми випили тут разом силу філіжанок кави, з'їли вкупі силу морозива, і вгледівши, як Ула всеміхалася, стоячи обік мене й шукаючи вільного столика, я зрозумів, що вона

гадає, ніби вона спіймала мене в пастку; тут усе було за неї — стіни, столики, стільці, повітря, обличчя кельнерок; тут вона мала б ґрунт на двобій зі мною, тут, де всі лаштунки були її лаштунками,— але вона не знала, що я викреслив із пам'яті той час, три чи чотири роки, дарма що лишень учора сидів тут удвох із нею.

Я їх одкинув геть, як одкидаєш річ, що попервах була здалася тобі страх яка цінна й значна, немов камінець, що ти підняв на верхів'ї Монблан на спомин про ту мить, коли ти раптом зрозумів, куди добувся,— тобі аж голова трохи запаморочилася, коли ти взяв його в руки, той шматочек гірської породи завбільшки з сірникову коробку, такий достоту, як мільярди тонн каміння на землі,— а потім ти раптово викинув його з віконця поїзда, і він упав і загубився серед шутру.

Увечері напередодні ми допізна засиділись у кав'ярні; Ула привезла мене сюди після вечірньої меси; я помив брудні після роботи руки в туалетній, з'їв паштету й випив вина — у мене в кишенні штанів, десь аж на самім споді, під грішми, мабуть, ще й досі лежав рахунок, що його виписала кельнерка. Там поставлено суму: «Шість марок п'ятдесят вісім пфенігів». А ось і дівчина, що давала той рахунок: вона чіпляла на стенд вечірні газети.

— Сядьмо? — поспітала Ула.

— Гаразд,— сказав я,— сядьмо.

Пані Йос стояла за прилавком, розкладаючи срібними щипчиками по кришталевих вазах шоколадні цукерки. Я сподівався, що нам пощастиТЬ уникнути її вітання,— пані Йос дуже полюбляє з пами вітатися, бо вона велика прихильниця молоді,— але вона вже вийшла з-за прилавка, простягла до нас обидві руки і, потиснувши мою трішечки вище кисті, бо я тримав у руках ключа від машини й капелюха, вигукнула:

— Як добре, що ви знову завітали!

І я почув, що червонію, і збентежено зирнув у її гарні довгасті очі, з яких легко можна було вичитати, як я подобаюся жінкам.

Щоденно ходячи коло цукерок, що їм вона за володарку й охоронницю, пані Йос має і в собі дещо від цукерок: вона скидається на шоколадку: солодка, чиста, заживненька; її делікатні пальці, навикши тримати срібні щипчики, завше трішки розчепірені. З себе вона невеличка і ходить з підстрибом, наче пташина; два білі пасемця в неї на голові, зачесані зі скронь назад, завше навертають мені на думку марципанові смужки на деяких шоколадних цукерках; у неї в голові — у вузенькому, схожому на яйце черепі — вмістилась уся топографія поширення цукерок у нашому місті: вона достеменно знає, якій із жінок які цукерки до вподоби й кому чим можна справити найбільшу втіху,— тим вона перша порадниця всіх кавалерів і сповірниця найбільших магазинів, що в свято дають гостинці жінкам своїх значніших клієнтів.

Вона знає, коли хто з її клієнтів має зламати подружню вірність і хто її вже зламав,— з того, які суміші цукерок вони добирають; вона й сама вишукує суміші і з неабияким хистом вводить їх у моду.

Вона подала руку Улі й усміхнулася до неї, я запхнув ключа в кишеньку, і тоді вона лишила Улу і вдруге простягла руку мені.

Я пильніше глянув у ті гарні очі і спробував уявити, як би вона повелася зі мною, коли б я прийшов сюди сім років тому й попросив у неї хліба. І побачив, як ті вузькі очі робляться ще вужчі, стають жорстокі й непорушні, немов очі гуски, як її чарівні, кокетно розставлені пальчики корчаться, піби пазури; побачив, як тендітні, випещені ручки беруться зморшками й жовтіють з пожадливості, і я так гвалтовно висмикнув

свою руку, що аж вона перелякалась і, похитавши головою, вернулася за прилавок; тієї хвилини лице її скидалося на цукерку, що ляпнулася в багно і начинка з неї поволі тече в канаву — зовсім не солодка, кисла начинка.

Ула потягla мене далі, і по іржаво-червоному хіднику, минувши людей за столами, ми пройшли в глибінь кав'янні, де вона нагляділа два вільні стільці коло столика.

На одному стільці сидів якийсь чоловік із сигаретою в зубах, читаючи газету; за кожним його видихом крізь попіл сигарети пробивалася тоненька ясно-сіра цівка диму і дрібнісінні порошинки падали йому на темну одіж.

— Тут? — спитався я.

— Більше нема вільного місця,— обізвалася Ула.— Краще вже було б піти деінде.

Вона зміряла чоловіка ненависним поглядом, розглянулась по кав'янні, і я побачив, що в очах її блиснув переможний вогник, коли з-за столика в кутку підвівся якийсь чоловік і допоміг дружині одягти ясно-синє пальто.

Для Ули — я знову відчув це, йдучи за нею,— було страшенно важливо, щоб наша розмова сталася саме тут. Вона кипула торбиною на стілець, звідки ще не встигла прибрati коробки з черевиками жінка в ясно-синьому пальті,— і жінка взяла коробку, похитала головою й подалася слідом за чоловіком, що спинився межі столами і розплачувався з кельнеркою.

Ула зсунула докупи брудний посуд і сіла на стілець у кутку. Я сів поруч неї, витяг з кишени сигарети й простяг їй; вона взяла сигарету, я дав їй прикурити, закурив і собі й поглянув на брудні тарілки з недойденим вершковим кремом і кісточками з вишень, на недопиту сіро-молочну рідину в одній філіжапці.

— Я мала б знати це,— сказала Ула,— ще тоді, як ти був на фабриці, а я день при дпі доглядалася до тебе крізь скляну стіну контори. Як ти крутився коло молоденьких робітниць, щоб тобі перепало шматок хліба з їхнього сніданку! Одне там було таке мізерне, поганеньке, намотувало якорі, ще й трохи було рахітичне, і обличчя мало якесь хворе, прищувате,— вона раз дала тобі половину свого хліба з повидлом, а я дивилася, як ти пхав його до рота.

— І це ще не все, ти не знаєш, що я цілував її, ходив із нею в кіно і в темряві держав її руки в своїх. Вона померла, коли я складав екзамен па підмайстра. Я витратив заробіток за весь тиждень, щоб покласти на її могилу квіток. Думаю, що вона мені простила за той хліб з повидлом.

Ула мовчки глянула на мене, а потім ще далі одсунула брудний посуд на столі, а я посунув його назад, бо одна тарілка замалим не злетіла додолу.

— Ви не вважали навіть за потрібне послати вінок їй на могилу,— сказав я,— чи бодай хоч написати картку співчуття її батькам. Я думаю, що ти тільки ім'я її рівненсько й пильно викреслила червоним чорнилом із платіжного рахунку.

Підійшла кельнерка, позбирала тарілки й філіжанки на тацю й запитала:

— Каву?

— Ні,— обізвався я,— дякую, мені не треба.

— А мені принесіть,— сказала Ула.

— А вам що? — обернулася дівчина до мене.

— Байдуже,— сказав я втомлено.

— Дайте панові Фендріхові чашку м'ятного чаю,— мовила Ула.

— Еге,— сказав я,— дайте чаю.

— Господи,— здивувалася дівчина,— та ж у нас не має м'ятного чаю, самий чорний.

— Гаразд, дайте, будь ласка, чорного,— промовив я, і дівчина пішла.

Я глянув на Улу, і мене вразили, як уже не раз вражали передніше, її вуста: з повних і гарних вони зробилися такі вузькі й тоненькі, як лінії, що їх вона проводила в платіжному рахунку.

Я зняв з руки годинника й поклав на стіл перед се-бе: було вже десять на сьому, а я мав піти за чверть до сьомої, ані на хвилю пізніше.

— Я залюбки був би сплатив ті двадцять марок штрафу, аби довше з тобою розмовитися, я радо дару-вав би тобі на розстання ті дві хвильки, як дві найко-штовніші квітки,— але ти сама їх собі вкрала. На ме-не, то ці дві хвилини варті двадцять марок.

— Авжеж,— сказала вона,— з тебе тепер такий вель-можний пан: даруєш квіти по десять марок одна.

— Еге,— одмовив я,— по-моєму, варто раз утрати-тись: ми ж бо ніколи ще нічого не подарували одне одному, ніколи, правда ж?

— Ні,— сказала вона,— ми ніколи нічого не дарували одне одному, мене вчену, що дарунок треба заслужити, а мені й разу не здалося, що ти його заслужив, як, либонь, і я не заслужила.

— Ні,— сказав я,— а те єдине, що я хотів тобі пода-рувати, хоча ти й не заслужила подарунка, ти не при-йняла. І як ми вдвох куди ходили,— докинув я тихо,— ми ніколи не забували про квитанцію, що з нас узято податок, ми брали її навпередінну, раз — ти, вдруге — я. І якби були квитанції на поцілунки, то ти б і їх під-шивала.

— На поцілунки є квитанції,— промовила вона,— і колись тобі буде їх пред'явлено.

Дівчина принесла каву для Ули і чай для мене, і мені здалося, що минула ціла вічність, перше ніж ді-йшла краю та церемонія: на стіл були виставлені всі

тарілки, філіжанки, чайнички її блюдця на цукор, ча-рочка на яйце до чаю і нарешті манісінька таріочка, де примостились срібні щипчики, в яких затиснута була крихітна скибочка цитрини.

Ула не озивалась, і мене взяв страх, що вона закри-чить; одного разу я чув, як вона кричала, коли батько відмовлявся дати їй доручення. Час більше не посу-вався: було тільки тринадцять хвилин по шостій.

— Хай йому чорт,— мовила Ула,— прийми хоч того годинника.

Я прикрив годинника аркушом меню.

Мені здавалося, що я вже бозна-скільки разів усе це бачив, чув, убирав у себе, наче то була грамофонна платівка, яку щовечора тієї самої години наставляють пожильці, що мешкають на поверх вище: неначе то був фільм, завше той самий фільм, що його без одміни пускають у пеклі; і весь той дух — дух кави, поту, парфумів, лікеру й сигарет,— і все, що казав я і що ка-зала Ула,— усе те мовилося вже бозна-скільки разів і було мертвe, після нього на язиці лишався смак фальшу, як тоді, коли я розказував батькові про чор-ний торг і свої злигодні; заледве слово вимовлялось, як воно переставало бути правою,— і мені враз сплив-ло на думку, як Гелена Френкель дала мені шмат хлі-ба з повидлом, спливло так виразно, що я ніби аж почув у роті смак того дешевого червоного повидла — і мене пойняла туга за Гедвіг і за темно-зеленою тін-ню мосту, куди щез Юрген Бrolаскі.

— Я ніяк не візьму до тями,— промовила Ула,— просто мені не береться голови, щоб ти робив щось не задля грошей. Чи, може, вона має гроші?

— Ні, в неї нема грошей, і вона знає, що я крав: хтось із вас розказав про це тому, від кого довідався її брат. Та й Вольф допіру нагадав мені за крадіжку.

— А що ж,— промовила вона,— добре, що він тобі

нагадав: бо з тебе тепер такий пан, що ти вже, либонь, почав забувати, як ти крав електроплитки, щоб купити сигарет.

— І хліба,— сказав я,— хліба, якого не давала мені ані ти, ані твій батько — лиш Вольф подеколи. Він, правда, не знов, що то голод, а проте він оддавав мені свій хліб щоразу, як ми працювали вкupі. Мені здається,— докінчив я тихо,— що якби ти тоді хоч раз дала мені шматок хліба, я б тепер не зміг сидіти тут і так з тобою розмовляти.

— Ми завше платили робітникам більше, ніж належало за розцінками, і в нас усяк мав пайку і в обід юшку без карточок.

— Авжеж,— притакнув я,— ви завше платили більше, ніж належало за розцінками, і хто у вас працював, мав пайку і в обід юшку без карточок.

— Негідник,— промовила вона,— невдячний негідник.

Я одслонив годинника, але було допіру пів на сьому, і я знов прикрив годинника аркушом.

— Перечитай іще раз платіжні рахунки,— сказав я,— рахунки, які ти сама складала, перечитай там ще раз усі прізвища — голосно й ревно, як читають молитви,— вимов іще раз кожне прізвище й за кожним прізвищем скажи: «Прости мені!», а тоді веї їх полічи й перемнож на тисячу хлібин, а те, що вийде,— знов на тисячу, і тоді ти довідасяся, скільки прокльонів лежить на банковім рахунку твого батька. Їх можна виміряти лише одною мірою — хлібом, хлібом ранніх років, повитих у моїй свідомості густим туманом; та дарована юшка бовталась нам усередині, як ми ввечері трислися трамваем додому, здіймалася в нутрощах гарячою кислою хвилею,— то була хитанка безсилля, і за єдину втіху нам була ненависть... ненависть,— сказав я тихо,— що давно вже вивітрилася з мене, минулася, як

минається часом задавнена слабість. Ох, Уло,— докінчив я тихо і вперше поглянув їй просто у вічі,— не вже-таки ти справді хочеш мене впевнити, хочеш, щоб я повірив, ніби тарілкою юшки й отим крихітним додатком до платні щось можна одкупити? Ти цього хочеш?.. Подумай за самі лишень грубезні мітки промашеного паперу.

Вона поколотила каву, підвела на мене очі й простягла мені сигарети; я взяв, дав їй прикурити і закурив сам.

— Мені дарма, що ви розславили тим людям про мою крадіжку, та невже ти справді хочеш мене впевнити, що всі ми, всі, хто значився в платіжному рахунку, не мали права час од часу діставати зайвий шматок хліба?

Вона все не озивалась, дивлячись кудись повз мене, і я казав далі:

— У ті часи я, буваючи дома, крав у батька книжки, щоб купити хліба, книжки, що їх він любив, що їх він збирав по одній, що задля них голодував студентом, книжки, за які він платив таку ціну, як пластилося за двадцять хлібин, а я їх продавав за стільки, скільки коштувало півхлібини: такий ми мали процент — від мінус двохсот аж до мінус безмежність.

— І ми,— тихо сказала Ула,— і ми сплачуємо проценти... проценти,— докінчила вона ще тихіше,— за які ти нічого не знаєш.

— Так,— сказав я,— ви платите проценти і самі не знаєте, які вони великі; але я крав книжки не вибираючи, дивився тільки, аби грубші; їх було в батька так багато, що я думав, він і не помітить,— я тільки згодом довідався, що він так знат кожну свою книжку, як пастух кожну свою вівцю; одна книжка була манюня й обшарпана, поганенька, тих грошей, що я взяв за неї, стало тільки на коробку сірників,— опісля

я довідався, що вона варта була цілого вагону хліба. А далі батько попрохав мене,— він почевонів, як звів про це мову,— щоб я здався на нього з продажем книжок; і відтоді він спрощував їх сам і посылав мені грошей, аби я міг купити хліба...

Вона здригнулась, коли я промовив «хліба», і тепер мені зробилось її шкода.

— Вдар мене, коли хочеш,— обізвалась вона,— вилий мені чай межи очі й говори, говори далі, ти ж ніколи перше не хтів говорити,— та не кажи, на ласку, більше цього слова — «хліб», нехай я більш його не чути-му від тебе... будь ласкав,— попрохала вона, і я тихо сказав:

— Даруй, більше не буду.

Я знов глянув на неї і злякався: Ула, що сиділа проти мене, на очах одмінювалася — від моїх слів, від мо-го погляду, від того, що маленька стрілка без упину свердлуvala під аркушком меню: це вже була не та Ула, до якої мовились мої слова. Я гадав, вона багато говоритиме, і те, що скаже, буде на позір правдиве, а вийшло, що багато говорив я сам, і що на позір прав-да була на моєму боці.

Ула звела на мене очі, і я зрозумів, що опісля, коли вона, минувши темне подвір'я майстерні, перейшовши облямовану кущами бузини доріжку з жорстви, прийде додому, в хату свого батька, з нею буде те, чого я ні-коли не сподіався: вона заплаче, а такої Ули, що пла-че, я не знав.

Я гадав, вона тріумфуватиме, і ось тріумфував я сам — і я відчув у роті кислий смак тріумфу.

Вона не приторкинулась до кави, усе гралась ложеч-кою, і голос її злякав мене, коли вона озвалась:

— Я б залюбки дала тобі який завгодно чек, аби лиш ти списав свої прокльони з нашого рахунку. Чи ж не втіха знати, що ти всі ці роки жив отакими думка-

ми, громадив прокльоши і не сказав мені жадного слова.

— Я не думав про це безперестану,— сказав я,— все було інакше; воно навернулось мені на думку допіру сьогодні, оце тут; ти сиплеш червоної фарби в джерело, аби довідатись, куди сягає вода з нього, і, може, аж по кількох роках зненацька вздиш червону воду там, де ніколи не сподівався. І тільки тепер, побачивши червоні струмочки, розумієш, де ділась та фарба.

— Може, ѹ твоя правда,— мовила вона,— я ѹ сама лише сьогодні зрозуміла, що мені байдуже до грошей; я простісінько дала б тобі ще один чек, ба навіть геть із чековою книжкою — бери собі скільки захочеш грошей, мені ѹ трішечки не було б шкода,— а досі я завше думала, що шкодувала б за ними. Може, ѹ твоя правда — тільки тепер уже запізно.

— Так,— мовив я,— тепер запізно, кінь, на якого ти замалим не поставив був тисячу марок, прийшов перший, ти ще тримаєш у руці біленський папірець, заповнений на коня-переможця, ти здобув би тим папірчиком цілий масток, якби був поставив на того коня, але ти не поставив — і папірець стратив усяку ціну, немає сенсу тримати його на спомин.

— Зосталася, щоправда, ще тисяча марок,— мовила вона,— та ти, мабуть, і їх би викинув у канаву вкупі з папірцем.

— Так,— сказав я,— мабуть, так би ѹ зробив.

Я вилляв молоко в холодний чай, видавив туди цитрину, дивлячись, як згортається молоко й осідає на дно жовтаво-сірими пацьорками. Я простяг Улі сигарету, але вона похитала головою, та ѹ самому мені зовсім не хотілося курити, і я сховав сигарету.

Я трохи одтулив годинника, побачив, що за десять буде сьома і хутенько накрив знову, але вона все бачила ѹ сказала:

— Іди, я зостануся тут.

— Підвезти тебе додому? — спитав я.

— Ні,— одказала вона,— іди, я ще побуду.

Та я все не рушався, і вона промовила:

— Дай мені руку.

І я дав її руку. Вона на мить затримала її в своїй, не дивлячись на неї, і враз пустила, перше ніж я встиг зміркувати, що вона її пускає,— і рука вдарилася об край столу.

— Пробач,— сказала вона,— я не хотіла... ні...

Рука мені дуже боліла, однак я повірив їй, що вона не хотіла.

— Я часто дивилася на твої руки, коли ти, бувало, тримав інструменти чи брався до приладів; я пильнувала, як ти розбирав машини, що їх уперше бачив, вивчав їхню дію й знову збирав. Знати було, що ти просто наче вродився до свого фаху, що ти його любиш, і краще було дати тобі зможу заробляти самому свій хліб, ніж тобі його дарувати.

— Я не люблю свого фаху,— сказав я,— я його не-навиджу, як боксер ненавидить бокс.

— Тепер іди,— проказала вона,— йди.

І я пішов, не вимовивши більше ні слова, ні разу не оглянувшись; дійшов до прилавка, тоді повернувся і, стоячи на проході межи столиками, сплатив дівчині за каву й чай.

IV

Коли я вертався на Юденгасе, надворі споночіло і досі ще був понеділок; я їхав хутко. Але то вже була сьома, а я не подумав заздалегідь, що о сьомій переїзд по Нудельбрایте вже закрито, і я безрадно кружеляв неподалік від неї темними, незабудованими вулицями, аж нарешті опинився знов коло тієї церкви, де востаннє бачив Гедвіг.

Мені згадалось, що обидві — і Гедвіг, і Ула, сказали мені: «Йди».

Звернувши на Корбмахергасе, я поминув знайому крамницю канцелярського приладдя, далі крамницю трунаря, і, коли побачив, що в кав'яні не світилося, мені нараз зробилося страшно. Я мався вже звернути за ріг на Юденгасе, коли в останню хвилину вздрів на порозі кав'яні зелений светр Гедвіг — і загальмував так зопалу, що машину занесло й швиргонуло на глиняну купу, що виросла на тім місці, де навіщось розкопали і знову засипали вулицю; лівою рукою я вдавився об клямку дверцят. Обидві руки мені боліли, коли я вийшов з машини і потемки підійшов до Гедвіг; вона стояла на тім місці, де звичайно стояли дівчата, що, бувало, зачіпали мене, коли я ввечері брався темною вулицею,— без пальта, в яскраво-зеленому светрі, лице біле-біле проти темних кіс, а ще біліший, нестерпучо білий видаєвся невеликий листуватий виріз шиї, уста ж були ніби намальовані чорною тушшю.

Вона не рушилася, не озвалася, не поглянула на мене, і я, не мовлячи й слова, взяв її за руку і порвав за собою до машини.

Там уже зачали купчитися люди, бо скрегіт мого гальма пролунав, як сигнал тривоги, і я швиденько відчинив дверцята, сліве запхнув Гедвіг у машину, сам прожогом кинувся на другий бік — і чимдуж помчав геть. Аж по якомусь часі, коли ми давно минули вокзал, у мене випала хвилинка глянути на неї. Вона була страшенно бліда і сиділа рівно, наче статуя.

Я під'їхав до ліхтаря й зупинився. Вулиця була темна, світляне коло ліхтаря одкидалося в парк, вихоплюючи з пітьми кружальце моріжка, всюди стояла тиша.

— Якийсь чоловік зачепив мене,— сказала Гедвіг, і мене взяв страх, бо вона все так само сиділа, мов ста-

туя, втунівши очі просто перед себс.— Хотів повести мене з собою чи піти зі мною, і був такий симпатичний: мав під пахвами теку, а зуби трохи жовті від куріння. Він був старий, десь років тридцяти п'яти, однак симпатичний.

— Гедвіг,— обізвався я, але вона не подивилася на мене, аж коли я вхопив її за руку, вона повернула голову й тихо сказала:

— Одвези мене додому.— I це «ти» в неї вилилося так природно, що я весь затремтів.

— Я одвезу тебе додому,— сказав я.— О боже мій!

— Hi, постривай хвилину,— промовила Гедвіг.

I вона підвела очі й пильно подивилася на мене, так само пильно, як перед тим дивився на неї я, тільки тепер я не посмів поглянути на неї. Я вкрився потом, обидві руки мені боліли,— і цей день, цей понеділок, видався мені нестерпно довгим, аж занадто довгим як на один день, і тепер я знов, що не повинен був іти з її кімнати; я відкрив нову землю, та досі не поставив на ній свого прапора. Земля була чудова, та все ще чужа, так само чужа, як чудова.

— О господи,— тихо промовила вона,— я така щаслива, що ти симпатичніший за нього, набагато симпатичніший. А пекар виявився не такий симпатичний, як здавалось. О сьомій він мене одразу вирядив. Тобі не слід було спізнюватись. Ідь тепер,— докінчила вона.

Я їхав поволі, і втонулі в пітьмі вулиці здавались мені путівцями на болоті, де машина що не мить могла схібнутися й захряснути. Я вів машину потихеньку, неначе віз вибухівку, і дослухався до голосу Гедвіг, відчував, як її рука торкалась моєї, і на душі мені було трохи чи не так, як має бути тому, хто витримав іспит на страшнім суді.

— Я замалим була не пішла з ним,— казала вона,—

треба йому було якийсь час перетривати, не знаю, який, та він не перетривав. Він хотів одружитися зі мною, взяти розлуку з жінкою, у нього діти, і він дуже симпатичний, але він утік, коли забачив світло твоєї машини. Він говорив зі мною не більш як хвилину, говорив пошепки, хапаючись, як той, хто дуже поспішається,— він дуже поспішався, він мав лишень одну хвилину вільну, і за ту хвилину я прожила вкупі з ним ціле життя: я впала йому в обійми, і знов одірвалася від нього, я народила йому дітей, я лагодила йому шкарпетки; вечорами, коли він приходив до господи, я брала йому з рук теку, цілуvala його, коли він рушав із дому; вкупі з ним тішилася, коли він повставляв собі зуби, а коли йому набавили платню, ми злагодили собі невеличке свято: у нас був пиріг, а потім ми ходили в кіно, і він купив мені капелюшку, темно-червоного, наче вишневе повидло; він робив зі мною те, що хотів ти зробити, і мені любі були його незугарні пестоці; я пильнуvala переміни в його одіжі, і він узяв святе вбрання на щодень, коли йому пошилося нове, а далі й це зносилося,— і ми знову зібралися на нове вбрання для нього; у нас підрости діти й собі зачали носити капелюшки, темно-червоні, наче вишневе повидло, і я боронила їм те, що колись боронено мені: гуляти по дощі. Я їм боронила з тієї самої причини, що й мені боронено: бо на дощі хутко нищиться одіж. Я повдовіла, і та фірма, де він служив, висловила мені співчуття. Він був за рахівника на кондитерській фабриці — і якось увечері розповів мені, скільки зиску має фірма, спродуючи шоколадні цукерки «Юсупов»: зиск був великий, і він казав мені мовчали про це, але я не змовчала і другого ж ранку розказала в молочній крамниці, скільки заробляє фірма на цукерках «Юсупов». Йому б ще потривати хвилю-дві, та він не потривав, він утік, утік, мов заєць, як тільки

твоя машина виринула в кінці вулиці. «Я чоловік не без освіти, панно»,— сказав він мені.

Я поїхав іще тихіше, бо ліва рука мені дуже боліла, а права починала пухнути; я звернув на Юденгасе так поволі, ніби їхав мостом, що ось-ось мав завалитися.

— Що ти хочеш? — спитає Гедвіг.— Хочеш тут зупинити?

Я зирнув на неї так несміло, як, либонь, дивився той чоловік.

— До мене не можна,— сказала вона,— там на мене дожидає Гільда Каменц. Я бачила у себе в кімнаті світло, її машина стойть перед дверима будинку.

Я поволеньки проїхав позь двері, позь брунатні двері, з яких я ще колись маю побачити знімок, тоді, як він вийде з камери-обскури,— вони зринуть перед мною стосами, великі стоси тих самих дверей, неначе стоси марок, щойно випущених від управління друку.

Проти дверей стояла машина кольору червоного вина. Я запитливо глянув на Гедвіг.

— Гільда Каменц,— сказала вона,— знайома моого батька. Заверни за ріг: з вікна своєї кімнати я бачила на суміжній вулиці пустку; бруківка в тому місці темна й посерединіrudі глиняні пасмуги; мені все вважалося, що ти лежиш там мертвий,— так я боялася, що ти більше ніколи не повернешся.

Я звернув за ріг і ще повільніше, як досі, поїхав уздовж Корбмахергасе, і мені здавалося, що я ніколи вже не їздитиму швидко. Пустка була в кілька будинків за пекарнею, і перед нами виросла задня стіна будинку, де мешкала Гедвіг; частину стіни ховали від нас високі дерева, але один ряд вікон можна було бачити весь, з гори до низу: на першім поверсі у вікні було поночі, вікно на другому світилось, і в кімнаті на третьому теж горіло світло.

— Моє вікно,— сказала Гедвіг.— Якщо вона його

відчинить, то нам буде видно її силует. Ти б попався їй у пастку, як сліпий,— і вона б нас поправила до себе додому; у неї чудове житло, гарне, як ті помешкання, що стали гарні випадково,— та ти вбачиш з одного погляду, що тая випадковість просто спритно вдана, і ти матимешся так, наче б виходив із кінотеатру в захваті від фільму і, дійшовши до роздягальні, почув, як хтось каже: «Нічого картина, а музика так собі...» Он вона стойть...

Я перевів погляд з обличчя Гедвіг на вікно її кімнати і вгледів там постать жінки в гостроверхім капелюшку; дарма що очей її було не видно, мені здалося, немов я бачу, що вона зорить на мою машину таким оком, яке мають жінки, що звикли порядкувати життям інших людей.

— Ідь додому,— промовила Гедвіг,— йдь... Я так боюсь, що вона нас запримітить, а скоро ми попадемося їй до рук, нам доведеться цілий вечір висидіти в її господі, п'ючи бездоганний чай і не мавши бодай тієї надії, що збудяться її діти й заклопочуть матір,— бо в неї бездоганно виховані діти, що сплять із сьомої вечора до сьомої ранку. Ідь... і навіть чоловіка її нема вдома, він кудись поїхав — обставляти за певну винагороду інші житла, щоб і вони мали такий вигляд, наче стали гарні випадком. Ідь!

Я поїхав, переїхав Корбмахергасе і Нетцмахергасе, поволі перетяг Нудельбрایте, завернув на майдан Рентгена, мимоїздом скинув очі на вітрину різникової крамниці, де ще височіла гора коробок із етикетками «Corned beef», і знову подумав про Улу й ті роки, що я перебув із нею: тепер вони були мені вузькі, наче сорочка, що збіглася після прання,— час, що настав від середини дня, той час, відколи з'явилася Гедвіг, був зовсім інакший.

Я втомився, і мені боліли очі; спускаючись рівною

і довгою Мюнхнерштрассе, я їхав по правім її боці сливе сам; по лівому ж наввипередки гнала густа вервечка машин у напрямі до стадіону: там було, здається, змагання боксерів чи велосипедні перегони; машини переможно гули і вищали, вигулькуючи одна наперед одної, і я чималий час їхав залятий світлом їхніх фар; сліпуче світло прикро било у вічі, з різкого болю я подеколи стогнав; мені здавалось, що мене женуть крізь безконечно довгу лаву нестерпучо ясних списів, і кожен уганявся мені в саму душу, мордуючи своїм світлом. Мене неначе катували світлом,— я згадав ті роки, коли, ледве прокинувшись уранці, вже ненавидів світло; два роки я рвався вперед, щодня вставав о пів на шосту, випивав філіжанку гіркого чаю і товк формули або щось майстрував у своїй маленькій майстерні в підвалі: розбирав і складав, випробовував прилади, які, бувало, забирали стільки електроенергії, що дроти в будинкові перегоряли, і тоді я чув, як нагорі обурювались мешканці, що не встигли запарити собі каву. Побіля мене на письмовому столі чи на верстаті завше стояв годинник, і лише на його дзвінок о восьмій я брався нагору, мився під душем і йшов у кухню взяти в господині свій сніданок; коли більшість людей сідала снідати, я вже мав за собою дві з половиною години праці. Ті години я то ненавидів, то любив, але й раз не попустив собі минути. Зате опісля, як я снідав у своїй світлій кімнаті нагорі, те світло було мені тортурами, як оце тепер.

Мюнхнерштрассе була довга, і я зрадів, як ми нарешті поминули стадіон.

Коли я зупинив машину, Гедвіг на мить завагалась, на маленьку мить; я одчинив перед нею дверцята, простиagnув її руку і, хитаючись, побрався вперед неї сходами нагору.

Було ще лише пів на восьму, але мені здавалось,

що цей понеділок і є вічність, хоча відколи я подався з дому, не минуло й одинадцяти годин.

Я наслухав гомону в будинку: діти господині сміялися при вечері; аж тепер я здогадався, чом я ледве волік ноги, сходячи нагору: грудки глини поналипали мені до черевиків, взуття Гедвіг теж було все в глині з тієї ями на Корбмахергасе.

— Я не світитиму світла,— сказав я до Гедвіг, коли ми ввійшли до моєї кімнати; мені нестерпно боліли очі.

— Гаразд,— мовила Гедвіг,— не світи.

І я зачинив за нею двері.

Бліде світло падало в кімнату з будинку навпроти, і я побачив на письмовому столі кілька папірців, де пані Бrotіг занотовувала виклики. Зверху на них лежав камінець. Я взяв його, виважив на долоні, наче металльне ядро, і, відчинивши вікно, швиргонув у присадок; я почув, як він у пітьмі прокотився моріжком і вдарився об цебер на сміття. Не зачиняючи вікна, я потемки перелічив цидулки,— їх виявилося сім,— подер і викинув клаптики в кошик.

— У тебе є мило? — спитала Гедвіг.— Мені хочеться помити руки, у мене вода була іржава й брудна.

— На лівій поличці внизу,— сказав я.

Я вийняв з коробки сигарету, закурив і, обернувшись погасити сірника й викинути його в попільнічуку, взлядів у дзеркалі обличчя Гедвіг; її рот скидався на той, що був понамальовуваний на паперових серветках, якими я витирав леза; дзюрчала вода — це вона мила руки, і я чув, як вона терла їх одну об одну.

Я все на щось чекав, і коли в двері легенько постукали, я зрозумів, на що саме. То була господиня; я хутко подався до дверей, одхилив їх трохи й вислизнув у передпокій.

Вона саме зняла з себе фартух, склала його, і аж

тепер, по чотирьох роках свого квартирування в ній, я завважив, що вона трохи скидається на пані Вітцель, трішечки, але скидається. І тільки тепер помітив, яких вона була літ: запевне, років сорока, може, ще й старша. З сигаретою в зубах, вона тряслася фартух, дослухуючись, чи нема там у кишенні сірників, але їх не було, а я теж марно ляскав себе по кишеннях — лишив свої в кімнаті; я простяг їй запалену сигарету, вона прикладала її до своєї, затяглася глибоко й знову віддала мені. Вона курила, як звичайно курять тільки чоловіки, з одвертою пожадливістю втягаючи в себе дим.

— Ну й день сьогодні був,— промовила вона,— наприкінці я вже й записувати кинула: навіщо, коли ви однаково десь щезли. Як це ви забули за ту бідну жінку з Курбельштрасе?

Я здвигнув плечима, дивлячись у її сірі, трохи зизуваті очі.

— Ви купили квітів?

— Ні,— одказав я,— забувся.

Вона помовчала і, ніяково мнучи в пучках сигарету, прихилилась до стіни; я зрозумів, як неприємно було їй сказати те, що вона намірялася сказати. Я силкувався якось стати їй до помочі, та не знаходив таких слів; потерши лівою рукою чоло, вона мовила:

— Ваша вечера на кухні.

Та моя вечера завше була на кухні, і я проказав:

— Дякую.— І, дивлячись повз неї, на малюнок шпалер, стиха докінчив: — Кажіть-бо вже.

— Мені прикро,— почала вона,— ніяково, тяжко казати вам це: я б не хотіла... мені б не хотілося, щоб дівчина зосталась у вас на ніч.

— Ви її бачили? — спитався я.

— Ні,— сказала вона,— та я чула, як ви вдвох прийшли: було так тихо і... словом, я все одразу зрозуміла. Вона в вас ночуватиме?

— Так,— сказав я,— вона... вона моя дружина.

— Де ж вас повінчано? — вона не осміхнулась, і я знову вп'яв очі в малюнок шпалер — у жовтогарячі косячки — й мовчав.

— Ах,— промовила вона тихо,— ви знаєте, як мені прикро таке вам казати, але я цього не попущу. Я не можу, я повинна вас остерегти, і не те що остерегти... Це не випадає... я...

— Бувають термінові шлюби,— мовив я,— як термінові хрестини.

— Ні,— одрубала вона,— це вже витребеньки. Ми не в пустелі, ані в пушці, де нема священиків.

— Ми,— сказав я,— ми обос в пустелі, в пушці, і я в голові не покладаю, який би священик нас ізвінчав.

Я заплющив очі, бо вони й досі боліли після того катування світлом автофар, я втомився, до смерті втомився, руки мені нили з болю. Жовтожарі косячки ходили ходором мені перед очима.

— Чи, може, ви знаєте такого священика? — спитався я.

— Ні,— одмовила пані Бrotіг,— не знаю.

Я взяв попільничку, що стояла на стільці край телефону, і, погасивши свою сигарету, простяг попільничку господині; вона струсила туди попіл із своєї сигарети і забрала попільничку в мене з рук.

Я ще зроду не був такий втомлений. Жовтогарячі косячки впивалися мені в очі гострим терням, і я не навидів її чоловіка, що купував такі речі, бо то був, на його думку, новочасний стиль.

— Подумайте бодай про свого батька. Ви ж його любите?

— Еге,— сказав я,— люблю і сьогодні багато про нього думав.— І я знову подумав про батька — мені уявилось, як він пише червоним, мов кров, чорнилом, на великім клаптеві паперу: «Побалакати з хлопцем».

Я побачив Гедвіг спершу в господининих очах: темна рисочка переписала їхню приязну сіру гладінь. Я не обернувсь до Гедвіг, я відчув на плечі в себе її руку, почув її поди~~х~~ і здогадався, що вона підмалювала губи: солодко війнуло помадою.

— Це пані Бrotіg,— промовив я,— а це Гедвіг.

Гедвіг дала пані Бrotіg руку, і коли господиня вкладає в неї свою, я побачив, яка в Гедвіг велика рука, біла її дужа.

Ми мовчали всі троє, і я чув, як капала на кухні вода з крана, як на вулиці йшов якийсь чоловік, чув з його ходи, що в нього на сьогодні по роботі; я все всміхався, сам не знаю як, бо був такий утомлений, що не міг рушити губами, аби вдати на своєму лиці усміх.

Пані Бrotіg поставила попільничку знову на стілець, де стояв телефон, і кинула туди ж таки фартух; над стільцем знявся пошілець, і його дрібнісінькі часточки осіли на синьому килимі. Вона прикурила другу сигарету од першої їй промовила:

— Деколи я забиваю, які ви ще молоді, але зараз ідіть собі, не доводьте мене, щоб я вас витурила, йдіть.

Я повернувся і за руку втяг Гедвіг до себе в кімнату; пошукавши навномацки ключа від машини, я знайшов його на письмовім столі, і ми в своїх вимашених черевиках знову спустилися сходами наниз; я радів, що не поставив машину в гараж, а залишив її на вулиці. Ліва рука мені сливе задубіла і трохи підпухла, а права дуже боліла, забита об край мармурового столика в кав'яні. Утомлений і голодний, я поволі вів машину знову в місто; Гедвіг мовчала; вона піднесла до обличчя невеличке дзеркальце, і я побачив, що вона дивилася на свої вуста; потому дістала з торбинки помаду і знову звільна, твердою рукою одзначила губи.

На Нудельбрейте все так само не було проїзду, і ко-

ли я, поминувши церкву, звернув на Нетцмахергасе, перетяв Корбмахергасе й став на пустці проти пекарні, не було ще й восьмої години.

В кімнаті Гедвіг, як і передніш, світилося; проїхавши далі, я побачив, що машина кольору червоного вина досі стояла перед дверима будинку. Тоді, обмінувшись цілій квартал, я знову спинився біля пустки. Всюди було тихо й темно; ми мовчали; мій голод наростиав, то знов стихав, набігав і спадав, неначе по мені йшли хвилі землетрусу. Мені спало на думку, що той чек, який я послав Віквеберові, тепер уже не мав сили, а ще мені подумалось, що Гедвіг навіть не спітала в мене моого фаху, навіть не знала, як я звуся. Руки мені боліли чимраз дужче, і коли я на мить заплющував змучені очі, мені видалось, ніби я рину крізь вічність, виповнену жовтогарячими косячками.

Я знав: світло в кімнаті Гедвіг все одно мало погаснути ще нині, ще цього самого понеділка, до кінця якого зосталося чотири години; гуркіт мотора червоної машини помалу одлунає в далині,— я ніби вже аж чув, як мотор угризався в ніч, лишаючи позаду тишу й темнощі. Ми вийдемо сходами нагору, і двері тихо відчиняться й зачиняться за нами... Гедвіг ще раз поглянула на свої вуста і ще раз підвела їх неквапливим твердим порухом, неначе вони й так не були геть червоні, і я вже цю хвилину прочув те, що мені судилося піznати лишень згодом.

Ніколи перше я не знав, що я безсмертний і заразом такий смертний: я чув, як кричати діти, повбивані у Віфлесмі, і їхній крик зливався з передсмертним Фрукларовим криком, якого ніхто не почув, але який тепер досяг моого слуху; я вчуваю подих левів, що розшарпували мучеників, я чув, як їхні пазури, мов шпи-

чаки, вганялися мені в тіло, я відчував солоний смак моря, пив гіркі краплини, що знялися з глибочезної морської глибини; я бачив малювання, що повиступало з рам, як вода виступає з берегів,— ландшафти, що їх зроду мені не спіткалося в житті, обличчя, що їх ніколи не знов,— і крізь усі ті видива маяв до мене образ Гедвіг; зринали постаті Бrolаскі, Гелени Френкель, Фруклара — а через їхні тіні усе мріла мені постать Гедвіг, і я знов, що її образ незагасний, що її лице я вбачу крізь рушник, який раптово злетить із неї, аби її вид побачив Греміг,— її вид, що його зараз я не добачав очима, така навколо була темна ніч, але тепер мені не треба було очей, щоб бачити її.

З камери-обскури моого мозку напливали щоразу нові знімки: мені марилося, ніби це не я схиляюся над Гедвіг, а хтось, кого я не знаю,— і мене поймали ревнощі таки до себе ж; я бачив того чоловіка, що зайняв її, вбачав його жовтаві зуби, його теку; я бачив Моцарта, що усміхався панні Клонтік — учительці музики з сусіднього будинку, а жінка з Курбелльштрасе на всіх знімках плакала; цей понеділок досі ще не дійшов краю, і я зрозумів, що не хочу вперед, мені хотілося назад, я сам не знаю, куди, але назад.

МОВЧАННЯ ДОКТОРА МУРКЕ

Щоранку, ледве увійшовши в Будинок радіо, Мурке проробляв таку собі екзистенційну вправу: вскачував до кабіни невпинного патерностера, але, замість вийти на другому поверсі, де була його редакція, здіймався вище, минав третій, четвертий і п'ятий поверхи, і щоразу, як кабіна на мить зависала над площиною п'ятого поверху і, скрігочучи, пересувалася над глибоким ліфтовим колодязем, де лиснючі від мастила ланцюги вкупі з іншим залізяччям бряжчали й рипіли, наладновуючись назад на спуск,— Мурке чув страх: злякано прикипав він очима до того єдиного на цілій будинок непричепуреного закутка й полегшено зітхав, коли кабіна, пересунувшись, знову поволі рушала допизу, минаючи п'ятий, четвертий і третій поверхи.

Мурке тямив, що страх той безпідставний, що чогось лихого йому, очевидячки, не станеться, просто не могло статися, а коли б уже щось і сталося, коли б,

скажімо, кабіна застряла нагорі, тоді в найгіршому разі довелось би перебути годину, щонайбільше дві за-пертим у ліфті — та й усієї біди. В кишеньці він завше мав книжку, сигарети; однаке відколи стойть Будинок радіо, за всі ті роки не бувало такого, щоб ліфт зіпсувався. Траплялося, що Мурке брався нагору не сам, тоді йому доводилося відмовлятися від своїх чотирьох з половиною секунд страху: в такі дні він бував лихий і невдоволений, як людина, що лишилася без сніданку. Той страх був задля нього конечна річ, як для кого іншого вівсяна каша, кава чи сік з овочів.

На другому поверсі, де було відділення культури, він вискачував із ліфта збадьорений, спокійний, як людина, що знає й любить своє діло. Одімкнувши двері до редакції, він исквапливо простував до свого крісла, опускався в нього й закурював сигарету. Він був молодий, освічений і бездоганно чесний, і навіть погорду, що інколи прозирала з-поза його ввічливості, йому дарували, пам'ятаючи, що він магістр психології і до того ж скінчив курс з відзнакою.

Ось уже два дні Мурке відмовляв собі своєї вранішньої пайки страху. Він з'являвся до Будинку радіо на восьму, поспішався до студії і, не гаючись, брався до роботи: два дні тому Мурке дістав від шефа розпорядження підкоригувати два виступи великого Бур-Малотке про сутність мистецтва, вже записані на плівку, звідки мусив на вимогу того ж таки Бур-Малотке вирізати кілька слів. Бур-Малотке, що під впливом релігійного піднесення по 1945 році привернувся був до бога, за його словами, «якось серед ночі почув у душі сумнів релігійного характеру, побачив нараз і свою провину в релігійних надмірностях німецького радіо»

і через це поклав собі викреслити з обох своїх півгодинних бесід про сутність мистецтва слово «бог», а замінити його положенням, яке більш відповідало б тому способові мислення, що його він тримався до 1945 року. Бур-Малотке казав шефові замінити слово «бог» означенням «та вища істота, яку ми шануємо», однаке виголошувати бесіди на новий запис не виявив бажання, а просив усюди повирізувати «бога» й повиклеювати натомість «ту вищу істоту, яку ми шануємо». Бур-Малотке був приятель шефові, але не приязнь змусила шефа погодитись: просто Бур-Малотке не належав до тих, кому можна було суперечити. Він був автор численних книжок критико-філософсько-релігійно-історико-культурного змісту, співробітник трьох часописів і двох газет і, крім того, головний редактор найбільшого в країні видавництва. Бур-Малотке зголосився в середу на чверть години прийти до Будинку радіо і стільки разів показати на стрічку «ту вищу істоту, яку ми шануємо», скільки в обох його бесідах траплялося слово «бог». А далі він покладався на технічну вправність працівників радіо.

Шеф не враз надумався, на кого можна скласти цю роботу; він, щоправда, найперше згадав про Мурке, однак саме те, що Мурке так одразу спав йому на думку, збудило в ньому вагання — шеф був чоловік здоровий і сповнений життєвої снаги, тим він міркував ще хвилин п'ять, перебираючи у думці Швенделінга, Гумкоке, панну Бролдін, але таки вернувся до Мурке. Мурке був не до вподоби шефові, правда, шеф узяв його на службу зразу, як йому нааралли,— як директор зоосаду, серцем прихильний найбільше до трусиків та сарп, мусить однаке брати в зоосад і хижаків, дарма що його серце до них не лежить, бо зоосад без хижак-

ків не зоосад, так і шефове серце найдужче схилялося до сарн та трусиців, Мурке ж був для зоосаду надто вже мудра істота.

Зрештою життєва снага шефова взяла гору, і він загадав Мурке різати промови Бур-Малотке. Обидві вони були в програмі на четвер і п'ятницю, сумніви ж релігійного характеру посіли Малотке вночі проти понеділка, а суперечити йому було все одно що приректи себе до самогубства, шеф же був занадто сповнений життєвої снаги, аби зважитись на самогубство.

З півдня в понеділок і зранку у вівторок Мурке тричі переслухав півгодинні бесіди Малотке про сутність мистецтва, повирізав слово «бог», а в невеличкі проміжки між ділом мовчки курив укупі з радіотехніком і думав про життєву снагу шефову й про ту вищу істоту, що її шанував Бур-Малотке. Мурке ніколи перше не читав ані рядка, написаного від Бур-Малотке, і ніколи перше не чув його виступів. Уночі проти вітру йому наснилися сходи, такі височенні та круті, як Ейфелева вежа, він брався тими сходами нагору, коли враз побачив, що вони змащені милом, а нанизу стоять шеф і погукує: «Ну ж бо, Мурке, ну, моторніш, покажіть лишень, чого ви варті!» Проти середи знову приверзлося щось подібне: нібито він, не чуючи ніякого лиха, пішов собі подивитися на ярмарок і надумав спуститися з ярмаркової гори-ковзанки; заплатив тридцять пфенігів якомусь чоловікові при вході, і обличчя того чоловіка видалося йому по знаку. Та коли він добувся на гору, то раптом побачив, що вона заввишки добрих кілометрів десять, і вороття назад уже немає. І тої ж миті йому сяйнуло в голові, що чоловік, котрий узяв од нього тридцять пфенігів, був шеф...

По таких снах йому вранці вже не треба було звичайного невинного почастунку страхом.

Була вже середа; цієї ночі він не бачив уві сні ні мила, ані ярмаркової гори, ні шефа. З усміхом увійшовши до Будинку радіо, він кинувся в кабіну ліфта, піднявся до п'ятого поверху — і все пішло, як завше: чотири з половиною секунди страху, брязкіт ланцюгів, знайомий непричепурений закуток; потому він спустився на четвертий поверх, вийшов з ліфта й подався до студії, де мав стрітися з Бур-Малотке. За дві хвилини до десятої він сів у своє зелене крісло, привітався до техніка й закурив сигарету. Далі спокійно витяг з нагрудної кишень папірця й поглянув на годинник. Бур-Малотке ніколи не спізнювався, в кожнім разі, його пунктуальність увійшла мало не в приказку; і як тільки секундна стрілка відлічила останню секунду цієї години, хвилинна вказала на двадцять, а година на пересунулась рівно на десять, двері відчинилися, і Бур-Малотке увійшов до студії. Мурке підвівся, прязно всміхаючись, пішов йому назустріч і назвав себе. Бур-Малотке стиснув йому руку і, всміхнувшись і собі, сказав:

— Що ж, до роботи!

Мурке взяв зі столу папірця, вклав у рот сигарету і, глянувши в папірець, промовив:

— В обох ваших виступах слово «бог» ужито рівно двадцять сім разів, отже, я проситиму вас двадцять сім разів сказати нам те, що потрібно вклейти натомість. Ми були б вам вельми вдячні, якби ви промовили нам його тридцять п'ять разів, щоб ми потім, коли візьмемося вклеювати, мали деякий запас.

— Гаразд,— усміхнувся Бур-Малотке й сів.

— Правда, тут є одно ускладнення,— вів далі Мурке,— слово «бог» у ваших виступах пов'язане з іншими словами, тому й вислів «та вища істота, яку ми шануємо» треба з ними узгодити. Отже, ми маємо,— він привітно усміхнувся до Бур-Малотке,— п'ятнадцять

називних відмінків, себто «та вища істота, яку ми шануємо», сім родових — «тієї вищої істоти, яку ми шануємо», п'ять давальних — «тій вищій істоті, яку ми шануємо» і ще одну кличну форму, там, де ви кажете «О господи!». Я дозволив би собі порадити вам залишити кличну форму, отже, промовити ще «О ти: вища істота, яку ми шануємо!»

Бур-Малотке, вочевидь, не сподівався таких перепон; він трохи аж спітнів, конечність узгодження між словами непомалу його стурбувала. Мурке повів далі:

— Загалом,— так само гречно й привітно казав він,— щоб двадцять сім разів промовити цей новий вислів, треба хвилину й двадцять секунд, тим часом як слово «бог», проказане двадцять сім разів, забирало тільки двадцять секунд. Отже, прийнявши ці зміни, ми повинні скоротити кожен виступ на півхвилини, дещо з них повилучавши.

Бур-Малотке вкрився ще ряснішим потом. Подумки він уже лаяв себе за свій клятий сумнів релігійного характеру, а вголос поспітав:

— Чи ви вже вирізали слово «бог»?

— Так,— одмовив Мурке, дістав з кишені бляшану коробочку на сигарети, відчинив її й простяг Бур-Малотке: там лежали манісінькі клаптики темної стрічки.

— Осьде слово «бог», що його ви промовили двадцять сім разів,— тихо сказав Мурке.— Може, візьмете собі?

— Ні,— люто мовив Бур-Малотке,— дякую. Я передалакаю з директором за цю хвилину. Які передачі йдуть за мною?

— Завтра,— повідомив Мурке,— після вашого виступу йде хроніка культурного життя, провадить передачу доктор Грем.

— До дідька,— мовив Бур-Малотке,— з Гремом не дійдеш згоди.

— А після завтра,— сказав Мурке,— за вами йде передача «Полінено в танку».

— Веде Гутлім,— простогнав Бур-Малотке,— Відділ дозвілля зроду не подарував культурі й чверті хвилини!

— Правда,— охоче підтримав Мурке,— не подарував. Принаймні,— він надав своєму молодечому обличчю виразу безмежної скромності,— принаймні відколи я тут працюю.

— Гаразд,— промовив Бур-Малотке і поглянув на годинника,— за десять хвилин ми, певно, скінчимо, потому я перебалакаю з директором за цю хвилину. Ну до діла. Ви можете дати мені свого папірця?

— Залюбки,— сказав Мурке,— я вже знаю всі цифри напам'ять.

Коли Мурке увійшов до невеличкої заскленої кабіни, технік відклав газету набік і всміхнувся до нього. За всі шість годин роботи в понеділок та вівторок, коли вони вдвох переслухували виступи Бур-Малотке й вирізали звідти «бога», Мурке з техніком не перемовилися й словом; вони тільки подеколи зглядалися між собою та під час перерв то технік Мурке, то Мурке технікові простягали сигарети; і тепер, побачивши техніків усміх, Мурке подумав: «Коли тільки на світі є приязнь, то ця людина мені приятель». Він поклав на стіл коробочку з клаптиками, повикраюваними з виступів Бур-Малотке, і стиха промовив:

— Ну, зараз закрутиться.

Увімкнувши студію, він проказав у мікрофон:

— Я гадаю, пане професоре, можна обйтися без проби. Почнемо одразу... Я просив би вас почати з називного.

Бур-Малотке кивнув головою. Мурке вимкнув студію, натиснув кнопку, в студії спалахнула зелена лампочка, і вони почули урочистий, добре намуштрований голос Бур-Малотке:

— Та вища істота, яку ми шануємо, та вища істота...

Вуста Бур-Малотке тяглися до мікрофона, ніби він хотів його поцілувати. Піт котився йому по обличчю, і Мурке крізь скляну стінку кабіни якусь хвилю незворушно дивився на його мордування; потому раптом вимкнув Бур-Малотке і, поки стрічка, на яку того за писувано, докрутилася до кінця, втішався з Бур-Малотке поза склом, немовби з якої тлустої гарної рибини. По хвилі він знову ввімкнув студію і спокійно сказав:

— Дуже шкодую, але стрічка виявилася зіпсована, і мені доведеться просити вас почати називний спочатку.

Бур-Малотке став клясти, однаке то були німі про кльони, що їх слухав сам лише він, бо Мурке вимкнув його і ввімкнув аж тоді, як він уявся проказувати:

— Та вища істота...

Мурке був надто молодий і мав себе за надто інтелігентного, аби любити слово «ненависть». Але тепер, дивлячись крізь скло на Бур-Малотке, що вже заходився виголошувати родовий, він раптом зрозумів, що таке ненависть: він ненавидів цього високого, оглядного, показного чоловіка, чиїми книжками, тираж яких становив два мільйони п'ятдесяти тисяч примірників, захрясили всі бібліотеки, всі книгарні й книжкові шафи,— ненавидів його й навіть ані на мить не пробував погамувати ту ненависть. Коли Бур-Малотке проказав два родових відмінки, Мурке знову ввімкнув студію й незворушно мовив:

— Даруйте, що я вас перебиваю: називний відмінок був чудовий, перший родовий так само, але другий

я просив би проказати ще раз: трішечки м'якше, віль-
ніше; зараз я дам вам послухати.

І хоч Бур-Малотке сердито похитав головою, він дав
знак технікові увімкнути апарат. Вони дивились, як
Бур-Малотке здригнувся, ще дужче взявся потом, за-
тулив руками вуха й сидів так, поки стрічка дійшла
кінця. Він щось казав, лаявся, але Мурке з техніком
вимкнули студію і однаково не могли нічого почути.
Мурке холодно ждав і, помітивши з вуст Малотке, що
той знову заходився коло «вищої істоти», ввімкнув
мікрофон і пустив стрічку. Бур-Малотке виголошував
тепер давальний: «Тій вищій істоті, яку ми шануємо...»

Скінчивши, він зібгав папірця Мурке, підвівся, весь
упрілий з люті, й рушив до дверей; але його спинив
увічливий, делікатний молодечий голос Мурке:

— Пане професоре, ви забули клічну форму.

Бур-Малотке зміряв його ненависним поглядом і
проказав у мікрофон:

— О ти, вища істото, яку ми шануємо!

Він уже стояв перед дверима, коли знов почувся го-
лос Мурке:

— Даруйте, пане професоре, та ця фраза, вимовлена
так, не піде.

— На бога,— прошепотів технік,— не переборщіть.

Бур-Малотке оставів біля дверей, неначе голос Мур-
ке прибив його до підлоги. Йому скoїлося щось таке,
чого досі ніколи не бувало: він сторопів. Цей молодий,
увічливий, невимовно привітний голос мордував його,
як зроду нішо не мордувало.

Мурке казав далі:

— Я, звісно, можу вклейти й такий запис, одначе
дозволю собі завважити, пане професоре, що це помен-
шить враження від виступу.

Бур-Малотке повернувся, підійшов до мікрофона і
промовив притишеним, урочистим голосом:

— О ти, вища істото, яку ми шануємо!
І, не поглянувши на Мурке, вийшов геть.

Було рівно чверть на одинадцяту, і він у дверях на-
лєтів на молоду гарненьку жінку, що тримала в руці
аркушік з нотами. Жінка була рудоволоса й квіту-
ча, вона шпарко кинулася до мікрофона, крутнула
його на себе й одсунула стола, щоб було вільніше
стояти.

В кабіні Мурке з півхвилини розмовляв з Гуглімом,
редактором відділу дозвілля. Гуглім сказав, кивнувши
на бляшану коробочку з-під сигарет:

— Вам це ще потрібне?

І Мурке одмовив:

— Так, потрібне.

В студії рудоволоса жінка вже співала:

Цілуй мої уста, оці уста,
Хіба ж вони не пишні?

Гуглім увімкнув студію і спокійно промовив у мік-
рофон:

— Будь ласка, заткни пельку секунд на двадцять,
я ще не готовий.

Жінка засміялася, закопилила губу й одгукнулась:

— Ох ти ж вайло!

Мурке вдався до техніка:

— То я прийду об одинадцятій, ми розріжемо стріч-
ку й повклєємо це все.

— Ми будемо переслухувати запис ще раз? — спитав
технік.

— Ні,— відповів Мурке,— я й за мільйон марок не
переслухував би його ще раз.

Технік кивнув головою, поставив стрічку для рудо-
волосої співачки, і Мурке пішов.

Він уклав до рота сигарету і, не закуривши, попро-

стував коридором до другого ліфта, в південному крилі будинку, яким спускалися до буфету. Коридори, меблі, килими, картини — все дратувало його. То були прегарні килими, чудові меблі, добірні картини, але Мурке раптом захотілось побачити десь отут на стіні дешевенький образок серця Христового, що його прислали йому мати. Він зупинився, озирнувся, хвилю наслухав, потім дістав образок з кипені й причепив на двері асистентові режисера музично-драматичних передач. Образок був строкатий, крикливий, і внизу під зображенням серця Христового стояв напис: «Я молилася за тебе в церкві Санкт-Якобі».

Мурке подався далі, вскочив у ліфт і спустився наниз. Це крило Будинку радіо було вже обладнане Шершнауцовими попільничками, що здобули на конкурсі попільничок першу премію. Вони висіли біля світних червоних цифр, що вказували поверхі: червоне 4 — і поруч Шершнауцова попільничка, червоне 3 — і Шершнауцова попільничка, червоне 2 — і знов Шершнауцова попільничка. То були гарні мідяні попільнички у формі мушлі на мідяній же таки підставці у формі химерної морської рослини — щось немовби вузлувата морська водорость; кожна така попільничка коштувала двісті п'ятдесяти вісім марок сімдесят сім пфенігів. Вони були такі довершенні, що Мурке ще й разу не наважився сплямити їх попелом своєї сигарети чи ще гірше — чимось таким неестетичним, як недокурок. Схоже було, що й решті курців діялось те саме: порожні коробки з-під цигарок, недокурки та попіл раз у раз встеляли підлогу попід мистецькими попільничками: ні кому, певно, не ставало духу обходитися з ними як із звичайними попільничками — вони були мідяні, блискучі й завше порожні.

Ось назустріч Мурке винливла вже п'ята попільничка, а поряд — червоний нуль, потягло теплим духом,

стравою. Мурке вискочив з ліфта й непевним кроком увійшов до буфету.

У кутку сиділи при столі троє позаштатних працівників. Стіл був заставлений чарками на яйце, тарілками з хлібом, кавниками. Вони вкупі зладили цикл передач «Легені — життєвий орган людини», вкупі одержали гонорар, вкупі поснідали, перехилили по чарці й тепер змагалися за те, кому платити податок.

Одного з них, Вендріха, Мурке добре знов, та коли він увійшов, Вендріх саме гучно викрикнув: «Мистецтво! — і знов: — Мистецтво! Мистецтво!» Мурке з ляку сіпнувся, як та жаба, що на ній Гальвані вивчав електричний струм. За останні два дні Мурке занадто багато разів чув слово «мистецтво» в інтерпретації Бур-Малотке — у двох його виступах це слово було вжите рівно сто тридцять чотири рази, а Мурке переслухував їх обидва по тричі, отже, чув слово «мистецтво» чотирисота два рази — аж надто багато, аби мати хіть пристати до балачки на таку тему. Минувши шинквас, він швидко побрався до ніші в глибині буфету і полегшено одітхнув, побачивши, що там порожньо. Він сів у живте крісло, закурив і, коли надійшла Вула, кельнерка, сказав їй:

— Соку з яблук, будь ласка.

Мурке зрадів, що вона зараз-таки пішла собі. Він заплющив очі, але несамохіт слухав розмову позаштатних працівників, що, як можна було зрозуміти, заходилися палко сперечатися про мистецтво: щоразу, як котрийсь вимовляв слово «мистецтво», Мурке здригався. «Ніби тебе шмагають нагаєм», — подумалося йому.

Вула принесла сік і стурбовано глянула на нього. То була висока й дужа, а проте не гладка жінка, здоровая весела на виду; наливаючи сік із карафи в склянку, вона сказала:

— Вам треба взяти відпустку, пане докторе, й покинути куріння.

Колись вона звалася Вільфріда-Ула, згодом ці двоє імен, щоб було простіше, звели в одне — Вула. До працівників відділу культури Вула виказувала особливу шанобу.

— Дайте мені спокій,— озвався Мурке,— на ласку, дайте мені спокій.

— Та підіть у кіно з якою гарною негордою дівчиною,— провадила Вула.

— Я так зроблю сьогодні ж увечері,— сказав Мурке,— обіцяюся вам.

— Не треба притьmom хапатися якоїсь хвойди,— казала Вула,— можна знайти просту гарну дівчину із ширим серцем. Вони ще не перевелися на світі.

— Я знаю,— одгукнувся Мурке,— не перевелись, я навіть знайомий з одною такою дівчиною.

«Оточ-бо»,— подумала Вула й подалася до столика, де сиділи позаштатні працівники; один із них замовив три чарки горілки й три філіжанки кави. «Сердешні,— подумала Вула,— чисто одбилися тями через те своє мистецтво». Вона була щиро прихильна до всіх трьох і ревне силкувалась навернути їх до ощадності. «Ото аби в котрого завелась копійка, зараз усі троє й надсаджують собі печінки, змагаючись про мистецтво»,— подумала Вула й, похитавши головою, замовила буфетникові три чарки горілки та три філіжанки кави.

Мурке випив свій сік, закурив сигарету і з острівом подумав, що десь між одинадцятю та першою м'уситиме краяти відмінки Бур-Малотке і вклеювати їх у його виступи. О другій виступи Бур-Малотке слухатиме в себе в кабінеті шеф. Мурке думав про мило, про стрімкі сходи, про ярмаркову ковзанку, про життєву снагу шефову й про Бур-Малотке,— і коли побачив Швендлінга, що ввійшов до буфету, з несподіванки злякався. Швендлінг був у сорочці в чорну й червону велику картку. Він рішуче завернув до ніші, де при-

чайвся Мурке. Швендлінг мугикав пісеньку «Цілуй мої уста, оці уста», на яку саме була мода, але, вглядівши Мурке, враз урвав мугикання.

— А, це ти! А я гадав, ти чикрижиш Бур-Малотке.

— Об одинадцятій знов почнемо,— сказав Мурке.

— Вуло, кухоль пива! — ревнув Швендлінг, повернувшись до шинквасу.— П'ятсот грамів! — І знову вдався до Мурке: — Ну, за це тобі треба надати ще одну відпустку. Можна собі уявити, яка то гидота. Старий казав мені, в чому справа.

Мурке мовчав, і Швендлінг озвався знову:

— Чи ти чув новину про Муквіца?

Мурке спершу неуважно хитнув головою, але потім спитався з чемності:

— А що?

Вула принесла пиво, Швендлінг надпив, одіхнув і повагом промовив:

— Муквіц ладнає передачу про тайгу.

Мурке засміявся:

— А Фен що?

— Той,— одказав Швендлінг,— ладнає передачу про тундру.

— А Вегухт?

— Вегухт робить передачу про мене, а тоді я зроблю про нього,— як то кажуть: передай мене, а я передам тебе...

Один позаштатний працівник раптом зірвався на ноги й загукав на всю їдалню:

— Мистецтво! Мистецтво — ось у чім вся сила!

Мурке здригнувся, як солдат, що почув постріл міномета з ворожих шанців. Він съорбнув соку і знову здригнувся, бо з мікрофона раптом пролунало:

— Пане докторе Мурке, на вас чекають у студії номер тринадцять! Пане докторе Мурке, на вас чекають у студії номер тринадцять!

Він глянув на годинник: було ще лише пів на одинадцяту, але мікрофон невблаганно правив своє:

— Пане докторе Мурке, на вас чекають у студії номер тринадцять! Пане докторе Мурке, на вас чекають у студії номер тринадцять!

Гучномовець висів над шинквасом, під гаслом, на мальованим на стіні з наказу шефа: «Дисципліна — це все».

— Ну,— сказав Швендлінг,— іди, не поможетъся.

— Еге,— сказав Мурке,— не поможетъся.

Він підвівся, поклав на столі гроші за сік, прохопившись повз нештатних працівників, вийшов з буфету, вскочив у ліфт і, поминувши п'ять Шершнауцовых попільничок, знову вискочив. На дверях асистента режисера він побачив свій образок серця Христового й подумав: «Дяка богові, тепер на радіо є хоч один без смаку зроблений малюнок».

Одчинивши двері до монтажної, він уздрів техніка, що спокійно сидів перед чотирма коробками з картону, і втомлено спитав:

— У чім річ?

— Вони впоралися швидше, ніж сподівались, і в нас тепер є зайвих півгодини. Я подумав, може ви схочете використати цей час.

— Авжеж,— сказав Мурке,— в мене є пів на першу побачення. Що це за коробки?

— Я взяв по коробці на кожний відмінок,— відповів технік.— В оцій у мене називний і знахідний, отут — давальний, а тут,— він показав на крайню праворуч маленьку коробочку з етикеткою «Натуральний шоколад»,— тут обидві клічні форми: праворуч — добра, ліворуч — негодаща.

— Чудово,— сказав Мурке,— То ви вже порізали це лайно?

— Так,— промовив технік,— і коли ви записали, що

за чим уклеювати, то ми щонайбільше за годину впораємося. Ви записали?

— Записав,— озвався Мурке. Він дістав з кишені папірця, де були позаписувані цифри від 1 до 27 і проти кожної значився відміноқ, потім сів і простяг технікові коробку з сигаретами. Поки вони курили, технік позакладав у апарат порізану стрічку з виступами Бур-Малотке.

— Перша вирізка,— сказав Мурке,— тут іде знахідний.

Технік сягнув до першої коробки, взяв клаптик стрічки і вклейв, де слід було.

— Друга,— знов обізвався Мурке,— давальний.

Вони справлялись хутко, і Мурке одітхнув, побачивши, що робота триватиме недовго.

— Тепер,— сказав він далі,— буде клична форма; візьмемо, звісно, гіршу.

Технік засміявся і вклейв у плівку негодяшу кличну форму Бур-Малотке.

— Далі,— квапив він,— далі.

— Родовий,— підказав Мурке.

Шеф мав за звичай перечитувати всі листи радіослухачів. Той, що він оце читав, був такого змісту:

Кохане радіо!

У тебе, мабуть, немає приязнішої слухачки над мене. Я стара жінка, мені сімдесят сім років. Я слухаю тебе щодня вже тридцять років і ніколи не боялась тебе перехвалити. Може, тобі ще в пам'ятку мій лист про твою передачу «Сім душ корови Кавейди». То була прекрасна передача. Але тепер я на тебе лиха. Погорда, яку виказує наше радіо супроти душі собаки, кінечко кінцем просто обурює. І це ти звеш гуманністю! У Гітлера, звісно, були свої вади, коли вірити всьому, що

кажуть, він був препоганий чоловік, та одного йому не можна відмовити: він любив собак і завше за них дбав. Коли ж бо нарешті собаця посяде гідне місце в німецькому радіомовленні? Такими передачами, як «Наче кішка з собакою», ділові не зарадиш, це образа всякій собакі. Якби мій Лоенгрінчик умів балакати, він би сам тобі сказав. Як уже він гавкає, слухаючи твою злощасну передачу, так, бідненький, гавкає, просто можна було вмерти з сорому! Я сплачує дві марки місячно нарівні з усіма слухачами і, користаючись із свого права, хочу поставити тобі питання: коли, кінець кінцем, душа собаки займе гідне місце в німецькому радіомовленні?

Прихильна, хоч і дуже на тебе лиха, твоя
Ядвіга Герхен, хатня господарка.

P. S. Коли ж ніхто з тих циніків, що в тебе працюють, незугарен як годиться вшанувати душу собаки, то, може, тобі стане в пригоді оця смиренна праця, що я додаю. Гонорару мені не потрібно, можеш надіслати його Товариству захисту тварин.

Додаток — 25 рукописів.
Твоя Ядвіга Г.

Шеф зіткнув, подивився на столі рукописів, але секретарка, видко, вже їх прибрали. Він набив люльку, запалив її, облизав свої повні життєвої снаги вуста і, піднявши трубку, набрав номер Кроші. Кроші займав манісінську студію з манісінським, хоч і вишуканим письмовим столиком нагорі у відділі культури і вів у ньому рубрику, манісінську, як його столик,— «Тварина й цивілізація».

— Кроші,— сказав шеф, почувши в трубці сумирний

голос підлеглого,— коли ми востаннє давали щось про собак?

— Про собак? — проказав Кроші.— Здається, зовсім не давали, пане директоре. Принаймні відколи я тут працюю.

— А скільки ви вже в нас працюсте, Кроші?

І Кроші, сидячи нагорі в своїй кімнатці, затримтів, бо в шефа нараз став солодкий голос, а він знов, що коли голос у шефа робиться солодкий, доброго сподіватись годі.

— Десять років, пане директоре,— сказав Кроші.

— Це неподобство,— мовив шеф,— що ви не спромоглися на жодну передачу про собак. Кінець кінцем, цю рубрику ведете ви. Як звуться ваша остання передача?

— Моя остання передача...— Кроші затнувся.

— Вам нема потреби повторювати мої слова,— проказав шеф,— ми не при війську.

— «Сови на руїнах»,— стиха озвався Кроші.

— У найближчі три тижні,— мовив шеф,— я хотів би послухати передачу про душу собаки.

— Слухаю,— озвався Кроші, і зараз по тому в трубці клацнуло — шеф поклав трубку, і Кроші, зітхнувшись, промовив: — О господи!

Шеф узявся до далішого листа. Ту мить увійшов Бур-Малотке. Він міг дозволити собі входити коли йому заманеться і дозволяв це собі не зрідка. Досі ще спітнілій, він утомлено сів на стілець проти шефа, мовивши:

— Доброго ранку!

— Доброго ранку! — сказав шеф і відклав листа.— Чим можу стати в пригоді?

— Будь ласка,— мовив Бур-Малотке,— вділіть мені одну хвилину.

— Любий Бур-Малотке,— проказав шеф і зробив ши-

рокий, повний життєвої снаги жест,— чи ж вам прохати в мене однієї хвилини! Усі мої години, усі дні — до ваших послуг!

— Ні,— мовив Бур-Малотке,— йдеться не про звичайну, а про радіохвилину. Моя бесіда через відомі вам зміни стала на одну хвилину довша.

Шеф споважнів, немов сатрап, що ділить провінції.

— Сподіваюсь, після вас не політична передача? — кисло спітався він.

— Ні,— відповів Бур-Малотке,— півхвилини я займаю в дозвілля і півхвилини — в місцевого відділу.

— Дяка богові,— сказав шеф,— дозвілля перебрало норму на сімдесят дев'ять, а місцевий відділ на вісімдесят три секунди. Кому-кому, а Бур-Малотке я залюбки дам хвилину.

— Мені просто ніяково,— мовив Бур-Малотке.

Шеф знову зробив широкий жест, тільки вже як сатрап, що поділив провінції.

— Чим ще можу прислужитися? — спітав він.

— Я був би вам вельми вдячний,— почав Бур-Малотке,— якби ми десь при нагоді могли поправити записи всіх моїх виступів, почавши від 1945 року. Якогось дня,— він провів рукою по чолі і сумовито глянув на справжнього Брюлера, що висів над директоровим столом,— якогось дня...— він затнувся: таке тяжке для нащадків було те, що він мав повісти,— якогось дня я помру,— він знову зробив паузу, аби шеф мав спромогу вдати враженого й неймовірно махнути рукою,— і мені тяжко думати, що, може, по моїй смерті передаватимуть мої виступи, не вільні від таких думок, яких я вже не поділяю. А надто, що в гарячці сорок п'ятого року я дав себе підбити на такі висловлювання політичного характеру, які тепер видаються мені дуже та й дуже сумнівними і які я мушу покласти лише на карб того молодечого запалу, що є прикметою

моєї вдачі й моїх творів. Виправлення моїх друкованих праць уже розпочалося, я просив би дати мені змогу внести зміни й у мої радіовиступи.

Шеф не озвався, тільки стиха кашлянув, і прозорі дрібненькі краплини поту зросили йому чоло на думку, що з 1945 року Бур-Малотке щомісяця говорив по радіо принаймні по годині. І поки Бур-Малотке провадив своє, шеф подумки хутенько полічив: дванадцять годин помножити на десять буде сто двадцять годин балачки Бур-Малотке.

— Адже тільки плебейський розум,— казав далі Бур-Малотке,— здатен уважати педантичність за не гідну генія, ми ж із вами знаємо,— шефові підлестило оте «ми», одразу ввівши його поміж духовну еліту,— що щирі, великі генії були педанти. Гімельсгайм звелів якось передрукувати власним коштом усього свого «Зелона», бо три чи чотири фрази всередині книги не відповідали більше його переконанням. Думка, що по радіо передаватимуть мої виступи з такими міркуваннями, яких я вже не поділяв на останній своїй дорозі,— така думка мені нестерпна. То що ж ви мені порадите?

Краплини поту на шефовому чолі побільшали.

— Треба було б,— тихо сказав він,— зробити докладний перелік ваших виступів і перевірити в архіві, чи всі стрічки збереглися.

— Я гадаю,— мовив Бур-Малотке,— що жодної стрічки з моїм виступом у вас ніде не діли, не давши мені знати. А що мені не давано знати, то всі записи цілі.

— Я все владнаю,— озвався шеф.

— Вельми вас прошу,— сухо сказав Бур-Малотке й підвівся.— Бувайте здорові.

— Бувайте,— одгукнувся шеф, провадячи Малотке до дверей.

Позаштатні працівники поклали за одним заходом замовити їй обід. Перед цим вони випили ще, усе балакаючи про мистецтво, балачка тепер попливла рівніше, хоч їй і не однялося запалу. Коли до буфету вступив Вандербрун, всі троє налякано попідхоплювались. Вандербрун був високий, меланхолійний з виду поет із чорнявим чубом і симпатичним лицем, на якому слава вже поклала карб. Того дня він не головив і через те видавався ще симпатичнішим. Він поступив до позаштатних працівників, знеможено впав на стілець і сказав:

— Хлощі, а дайте лишень мені чого випити. У цьому домі я завше боюся, що згину зі спраги.

Вони подали йому решту горілки, що стояла на столі, додивши чарку мінеральною водою. Вандербрун випив, поставив чарку, обвів усіх трьох очима й мовив:

— Остерігаю вас, бійтесь радіо, бійтесь цього нужника, прибраного, вичепуреного, розцяцькованого нужника. Нам тут усім буде хана.

Слова ті були щирі, і всі троє взяли їх близько до серця, однак вони не знали, що Вандербрун допіру вийшов з каси, де одержав чималі гроші за легеньку обробку книги Йова.

— Вони нас крають,— правив Вандербрун,— виступують із нас душу, клеють нас як їм заманеться, і ніхто з нас не вийде цілий із цієї машини.

Він випив своє питво, поставив пляшку на стіл і простував з буфету, меланхолійно розмаявши поли плаща.

Рівно о дванадцятій розклєювання дійшло краю. Ледве вони вліпили останній давальний, Мурке підвівся. Він уже взявся був за клямку дверей, коли технік промовив:

— Хотів би й я мати таке делікатне й дороге сумління, як Бур-Малотке. А оце куди?

Він кивнув на коробку з-під сигарет, що стояла на полиці поміж шабатурок із новими стрічками.

— Хай стоїть,— сказав Мурке.

— Нащо?

— Może, здастися ще.

— Гадаєте, його знов можуть опасти докори сумління?

— А чом би й ні? — сказав Мурке.— Краще зачекаймо. На все добре.

Він подався до ліфта, спустився на другий поверх і вперше за день увійшов до своєї редакції. Секретарка пішла на обід. Завідувач редакцією Гумкоке сидів при телефоні й читав книжку. Він усміхнувся до Мурке, підвівся й мовив:

— О, то ви ще живі? Це ваша книжка? Ви її покинули на письмовому столі?

Він показав книжку Мурке, і той кивнув:

— Так, моя.

Книжка була в зелено-сіро-цеглястій суперобкладинці й звалася «Джерела лірики Бетлі»; в ній мовилося про молодого англійського письменника, що сто років тому уклав словник лондонського сленгу.

— Це прегарна книжка,— сказав Мурке.

— Еге,— погодився Гумкоке,— книжка гарна, але ви ніяк не навчитесь.

Мурке запитливо глянув на нього.

— Ви ніяк не навчитесь, що гарних книжок не слід кидати на столі, коли сюди можна сподіватись Вандербруна, а його можна сподіватися щохвилини. Він її зараз наглядів, узяв до рук, хвилин з п'ять погортав, а що, по-вашому, з того вийде?

Мурке мовчав.

— Вийде,— вів далі Гумкоке,— дві Вандербрунові

передачі по годині кожна на тему «Джерела лірики Бетлі». Цей чолов'яга колись училися передачу з своєї ж таки бабуні, і найгірше те, що одна його бабуля доводилася бабулею мені. Будь ласка, Мурке, затямте собі: не кидайте гарних книжок на столі, коли ви сподіваєтесь Вандербруна, а я вам кажу, сподіватися його можна щохвилини. Ну, а тепер ідіть і дайте собі спочинок, гадаю, ви його заробили. А це добро вже готове? Ви його переслухували вдруге?

— Усе готове,— сказав Мурке.— А переслухувати я не годен, просто не годен.

— «Просто не годен» — аргумент чисто дитячий,— мовив Гумкоке.

— Якщо я сьогодні ще раз почую слово «мистецтво», я матиму напад істерії,— обізвався Мурке.

— Ви вже його маєте,— сказав Гумкоке.— Зрештою, я ладен визнати, що й небезпідставно. Три години негуваного Бур-Малотке доконали б і найдужчого, а ви чоловік не з дужих.

Він кинув книжку на стіл, поступив до Мурке й повів далі:

— Коли я був вашого віку, мені якось загадали скоротити на три хвилини чотиригодинний виступ Гітлера, і я мусив переслухати його тричі, поки сподобився ласки запропонувати, які саме три хвилини можна вирізати. Коли слухання почалось, я був націст. По третьому разі я вже ним не був. То були жорстокі, а проте вельми помічні ліки.

— Ви забуваєтесь,— тихо сказав Мурке,— що від Бур-Малотке я вилікувався коли ще не мусив вислухувати записи його промов.

— Та й зух же ви! — засміявся Гумкоке.— Гаразд, ідіть. Шеф слухатиме записи о другій. Добре, якби ми могли з вами зв'язатися, коли що.

— З другої до третьої я буду вдома,— сказав Мурке.

— Ще одне,— промовив Гумкоke, взявши з полиці над столом Мурке жовту коробочку з-під печива,— що оце тут за клаптики?

Мурке почервонів.

— Це я збираю деякі втинки,— озвався він по хвилі.

— Які ж саме?

— Мовчання,— відповів Мурке,— збираю мовчання.

Гумкоke запитливо глянув на нього, і Мурке сказав:

— Коли мені доводиться вирізувати ті місця, де промовці чогось уривали — зітхали, зводили дух чи так чого замовкали, без видимої причини, я не викидаю втинків, а беру собі. У Бур-Малотке, правда, не назбираєш мовчання й секунди.

Гумкоke засміявся:

— Авжеж, цей вам не помовчить. А що ви робите з утінками?

— Склеюю докупи і ввечері прокручую собі дома. Поки що я маю небагато, всього три хвилини, та й мовчать-бо в нас не дуже багато.

— Дозвольте вам нагадати, що брати додому плівку не вільно.

— Навіть мовчання?

Гумкоke знову засміявся й сказав:

— Ну, гаразд, ідіть.

І Мурке пішов.

Коли шеф десь кілька хвилин по другій увійшов до студії, там саме пустили стрічку з виступом Бур-Малотке:

«...і хоч би де, хоч би як, хоч би з яких причин і хоч би за яких часів зняли ми мову про сутність мистецства, ми передовсім повинні звести погляд до тієї вищої істоти, яку ми шануємо, склонитися перед тією вищою істотою, яку ми шануємо, і прийняти мистецтво

як усеблагий дарунок тії вищої істоти, яку ми шануємо. Мистецтво...»

«Ні,— подумав шеф,— мені не стане духу змусити когось сто двадцять годин слухати Бур-Малотке. Ні,— казав він собі,— є речі, що сягають понад людську силу. Такого я не зичу навіть Мурке».

Він вернувся до свого кабінету, увімкнув гучномовця й почув, як Бур-Малотке покликає:

«О ти, вища істота, яку ми шануємо!»

«Ні,— подумав шеф,— ні, нізащо в світі».

Мурке лежав на канапі й курив. Перед ним на стільниці стояла склянка чаю. Мурке дивився вгору на білу стелю кімнати. Край його письмового столу сиділа білява дівчина прегарної вроди і непорушним поглядом дивилася у вікно на вулицю. На невеличкому столику між Мурке й дівчиною стояв увімкнений магнітофон. В кімнаті не мовилось і слова, не чулося й звуку. Дівчина могла б правити за чудовий матеріал об'єктивові, така вона була гарна й така недвижна.

— Я більше не можу,— раптом обізвалася вона,— не можу більше. Це просто бездушно — силувати мене до такого. Буває, чоловіки кажуть дівчатам робити всяку гідоту, та, далебі, я гадаю, те, до чого ти оце нахиляєш мене, ще гірше.

Мурке зітхнув.

— Господи,— сказав він,— Ріно, голубко, тепер мені доведеться оце все вирізувати. Будь слухняна, намовчи мені ще бодай п'ять хвилин.

— Намовчи! — підхопила дівчина. Вона вимовила це слово таким тоном, який тридцять років тому було б названо негречним.— Намовчи! Ще одна твоя вигадка... Наговорити стрічку — це б я залюбки, але намовчати!..

Мурке підвівся і вимкнув магнітофон.

— Ох, Ріно,— сказав він,— аби ти знала, яке дороге мені твое мовчання! Вечорами, коли я, втомлений, сиджу вдома, вмикаю запис твоого мовчання. Прошу тебе, зроби таку ласку, намовчи мені ще хоч три хвилини, щоб не довелося різати. Ти ж знаєш, що то для мене — різати.

— Ну, про мене,— погодилася дівчина,— але дай мені хоч сигарету.

Мурке усміхнувся, дав їй сигарету й сказав:

— Ну ось, зараз твое мовчання буде в мене і в оригіналі, й на стрічці. Це ж просто краса!

Він знову увімкнув магнітофон, і так вони мовчки сиділи одне проти одного, поки враз подзвонив телефон. Мурке підвівся, безпорадно стис плечима і взяв трубку.

— Алло,— почув він голос Гумкоке,— виступи про йшли гладенько, шеф нічого не сказав... Можете йти в кіно. Та подумайте лишень про сніг.

— Про який сніг? — перепитав Мурке, поглянувши на вулицю, залиту сліпучим літнім сонцем.

— Господи,— сказав Гумкоке,— та ж ви знаєте, що нам уже час подумати про зимову програму. Мені треба пісень про сніг, оповідань про сніг. Не можна ж цілій вік сидіти на Шуберті з Штіфтером. І нікому й не в голові, що нам край треба вже тепер подбати про снігові передачі. Уявіть лишень, що буде, як випаде довга та сніжна зима. Ми не настачимо снігових передач. Прикиньте-но чогось із сніжком.

— Гаразд,— озвався Мурке,— прикину. Гайда,— обернувшись він до дівчини,— підемо в кіно.

— І вже можна говорити? — спітала вона.

— Атож,— сказав Мурке,— прошу!

Асистент режисера музично-драматичних передач уявся ще раз переслухати вечірній радіомонтаж.

Монтаж сподобався йому, не вдовольняв лише кінєць. Сидячи поряд із техніком у скляній кабіні студії № 13, асистент жував сірника й перечитував текст.

Акустика великої порожньої церкви.

Атеїст (*промовляє голосно й виразно*). Хто згадає мене, як я стану харчем хробаків?

Мовчання.

Атеїст (*ледь голосніше*). Хто буде мене дожидати, як я обернуся на порох?

Мовчання.

Атеїст (*іще голосніше*). І хто ще пам'ятатиме про мене, коли я знову зелом встану з-під землі?

Мовчання.

У передачі було дванадцять таких питань, що їх атеїст покликував під склепінням порожньої церкви, і за кожним питанням у тексті стояло «Мовчання». Асистент режисера вийняв з рота покусаного сірника, уяв замість нього другого й запитливо подивився на техніка.

— Еге,— сказав технік,— як на мене, тут забагато мовчання.

— Я теж такої думки,— мовив асистент,— Та й сам автор пристав на неї і дозволив мені внести зміни. Замість мовчання треба дати голос, що промовлятиме «бог», тільки акустика тут має бути зовсім інша — голос повинен лунати не в порожній церкві, а, так би мовити, в цілком іншому акустичному середовищі. Але скажіть на милість, де мені зараз узяти голос?

Технік усміхнувся і сягнув рукою до бляшаної коробочки з-під сигарет, що стояла на полиці.

— Ось,— сказав він,— ось вам голос, що промовляє «бог» у середовищі без резонансу.

Асистент режисера з несподіванки похлинувся сірником і закашлявся.

— Усе дуже просто,— сказав технік.— Ми його ви-різали з одної промови двадцять сім разів.

— Двадцять сім мені не треба, буде дванаццяти.

— Тоді виріжмо дванаццять разів мовчання і по-вkleюймо слово «бог», якщо ви берете на себе відповідальність.

— Ви янгол,— сказав асистент,— і я беру на себе відповідальність. Ну, до діла!

Він радісно поглянув на дрібненькі тъмяні клаптики стрічки в коробочці Мурке.

— Hi, ви таки янгол,— сказав він у друге.— Ну, по-чиаймо.

Технік усміхався, радіючи, що зможе подарувати Мурке одразу стільки мовчання, трохи не цілу хвилину,— так багато він йому ще ніколи не дарував, а Мурке був йому до вподоби.

— Добре,— сказав він, усе ще всміхаючись,— почаймо.

Асистент режисера засунув руку до кишені піджака, дістав сигарети. Разом з коробкою витягся пожмаканий папірець. Розправивши клаптика, асистент простяг його технікові.

— Кумедна штука,— сказав він,— у нас на радіо можна спіткати отакий ось несмак. Це я знайшов у себе на дверях.

Технік узяв папірця, глянув на нього й промовив:

— Справді кумедна штука.

І прочитав із папірця вголос:

— «Я молилася за тебе в церкві Санкт-Якобі».

Генрих Бёль
БЕЛАЯ ВОРОНА
и другие новеллы
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *В. О. Попович*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. Г. Дубова*
Коректори *А. В. Кудрявцева,*
Г. М. Стадник

Виготовлено на Київській книжковій фабриці № 1 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
вул. Довженка, 5.

Лінотипіст *В. Кобал*
Верстальник *В. Гринберг*
Друкар *В. Мулик*
Керівник палітурно-брошуруувальних робіт *М. Чернова*

Здано на виробництво 25/X 1968 р.
Підписано до друку 25/II 1969 р.
Папір № 1. Формат 70×90¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 9,5. Умовн.
друк. арк. 11,115. Обліково-видавн.
арк. 12,509. Ціна 76 коп. Зам. 01289.
Тираж 30000.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»

СЕРІЯ «ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА»

Вийшли у світ:

Книжка перша

Ернест ХЕМІНГУЕЙ

Сніги Кіліманджаро

З англійської переклав Володимир Митрофанов

Книжка друга

Антуан де СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

Планета людей

З французької переклав Анатоль Перепадя

Книжка третя

Ернст-Теодор-Амадей ГОФМАН

Золотий горнець

З німецької переклав Сидір Сакидон

Книжка четверта

Еліо ВІТТОРІНІ

Еріка

З італійської переклав Іван Дзюб та інші

Книжка п'ята

Мартін АНДЕРСЕН-НЕКСЕ

Пасажири вільних місць

З данської переклала Ольга Сенюк

Готуються до видання:

Генрі ЛОУСОН

Тут місце не для жінки

З англійської переклала Ірина Стешенко

Марія ДОМБРОВСЬКА
Сільське весілля
З польської переклав Євген Концевич

Азіз НЕСІН
Померлий віслюк
З турецької переклав Грицько Халимоненко

Божена НЕМЦОВА
Дика Бара
З чеської переклав Юрій Крутъ

Акутагава РЮНОСКЕ
Расемон
З японської переклав Іван Дзюб

Анна ЗЕГЕРС
Легенда про Артеміду
З німецької переклав Микола Кагарлицький

76 коп.

